

7

КИЇВ-1987

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві УРСР
- Неонацизм: курсом реваншу
- Історичне джерело як первинна інформація про дійсність

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

Наукові редактори доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічні редактори *Г. Б. Молдаванська, І. Ф. Міхалкіна*

Коректор *О. М. Жуйда*

Здано до набору 12.05.87. Підп. до друку 29.06.87. БФ 21087. Формат 70×103/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,67. Тираж 2725 пр. Зам. 0-70.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (316), июль, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (316)

ЛІПЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Панченко П. П. Прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві УРСР 5

* * *

Швагуляк М. М. (*Львів*). Неонацизм: курсом реваншу 19

Методологія та методика історичних досліджень

Санцевич А. В. Історичне джерело як первинна інформація про дійсність 30

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Джеджула К. О., Алексієвць М. М. (*Тернопіль*). Проблеми побудови розвинутого соціалістичного суспільства на німецькій землі в історіографії СРСР і НДР (60-ті — початок 80-х років) 44

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Зубалій О. Д. Комуністична партія — організатор співробітництва радянських республік у вирішенні проблеми робітничих кадрів (1933—1937 рр.) 55

Проти буржуазної фальсифікації історії

Кондрашова В. М. (*Мелітополь*). Критика буржуазних і ревізіоністських перекручень ролі КПРС у політичній системі соціалізму 62

* * *

Балабанов К. В. (*Донецьк*). Вдосконалення системи комсомольського політичного навчання (1966—1975 рр.) 72

Павлов О. І. (*Одеса*). Діяльність партійних організацій України по поліпшенню житлових та комунально-побутових умов життя на селі (1971—1975 рр.) 79

Ніколаєва В. В. З історії антиалкогольного руху на Україні 90

Хорошун Б. І. КП(б)У в боротьбі з голодом у 1921—1922 рр.	98
Добріанов Т. (НРБ). Підтримка радянською дипломатією боротьби трудящих Болгарії проти приєднання країни до Берлінського пакту (березень 1941 р.)	106

ЗАМІТКИ

Питання історичного краєзнавства

Маринівський Ю. Ю. (Черкаси). З історії села Жовнини в XVI—XVIII ст.	114
--	-----

Трибуна молодого автора

Воскобойников В. Б. Партійне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні (1941—1944 рр.)	121
Сердюк А. В. (Москва). Канада на Паризькій мирній конференції (1919 — 1920 рр.)	126

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Чайковський А. С. Маловідома сторінка Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр.	133
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Бойко О. Д., Буравченков А. О. Іван Федорович Федько (До 90-річчя з дня народження)	137
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Савчук П. О. (Ровно). Соціальна політика партії в роки Великої Вітчизняної війни	140
Мурманцева В. С. (Москва). Подвиг радянських жінок	142
Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Нове дослідження з історії братерських зв'язків	143
Морар А. Г. (Кишинів), Рибалко В. П. (Кишинів). Актуальне дослідження з історії Рад	145
Сарбей В. Г., Машкін О. М. Цінне документальне видання з історії пролетаріату України	146
Замлинський В. О., Борисенко В. П. Народні маси України у визвольній війні 1648—1654 рр.	148
Зав'ялов А. С. (Дніпропетровськ). Безсмертний син німецького народу	149
Хміль І. С. Українські іммігранти в США	151
Шаповал Ю. І. Узагальнюючий історіографічний огляд	153
Яковенко П. Г. ЦРУ — підривна зброя імперіалізму	155
Мельник Л. Г. Політичний крах УСДРП	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Васько Л. М. Спільне засідання Наукової ради Головархіву УРСР та редакційної колегії науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України»	159
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Панченко П. П. Ускорение научно-технического прогресса в сельском хозяйстве УССР 5

* * *

- Швагуляк М. Н. (Львов). Неонацизм: курсом реванша 19

Методология и методика исторических исследований

- Санцевич А. В. Исторический источник как первичная информация о действительности 39

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Джеджула К. Е., Алексеевец Н. М. (Тернополь). Проблемы построения развитого социалистического общества на немецкой земле в историографии СССР и ГДР (60-е — начало 80-х годов) 44

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

- Зубалий А. Д. Коммунистическая партия — организатор сотрудничества советских республик в решении проблемы рабочих кадров (1933—1937 гг.). 55

Против буржуазной фальсификации истории

- Кондрашова В. М. (Мелитополь). Критика буржуазных и ревизионистских извращений роли КПСС в политической системе социализма 62

* * *

- Балабанов К. В. (Донецк). Совершенствование системы комсомольской политической учебы (1966—1975 гг.) 72

- Павлов А. И. (Одесса). Деятельность партийных организаций Украины по улучшению жилищных и коммунально-бытовых условий жизни на селе (1971 — 1975 гг.) 79

- Николаева В. В. Из истории антиалкогольного движения на Украине 90

- Хорошун Б. И. КП(б)У в борьбе против голода в 1921—1922 гг. 98

- Добряннов Т. (НРБ). Поддержка советской дипломатией борьбы трудящихся Болгарии против присоединения страны к Берлинскому пакту (март 1941 г.) 106

ЗАМЕТКИ

Вопросы исторического краеведения

- Маринковский Ю. Ю. (Черкассы). Из истории села Жовнино в XVI—XVIII ст. 121

Трибуна молодого автора

- Воскобойников В. Б. Партийное руководство комсомольскими организациями партизанских формирований на Украине (1941—1944 гг.) 114

- Сердюк А. В. (Москва). Канада на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.) 126

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Чайковский А. С. Малоизвестная страница Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. 133

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Бойко Е. Д., Буравченков А. А. Иван Федорович Федько (К 90-летию со дня рождения) 137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Савчук П. А. (<i>Ровно</i>). Социальная политика партии в годы Великой Отечественной войны	140
Мурманцева В. С. (<i>Москва</i>). Подвиг советских женщин	142
Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Новое исследование по истории братских связей	143
Морарь А. Г. (<i>Кишинев</i>), Рыбалко В. П. (<i>Кишинев</i>). Актуальное исследование по истории Советов	145
Сарбей В. Г., Машкин А. М. Ценное документальное издание по истории пролетариата Украины	146
Землинский В. А., Борисенко В. И. Народные массы Украины в освободительной войне 1648—1654 гг.	148
Завьялов А. С. (<i>Днепропетровск</i>). Бессмертный сын немецкого народа	149
Хмель И. С. Украинские иммигранты в США	151
Шаповал Ю. И. Обобщающий историографический обзор	153
Яковенко П. Г. ЦРУ — подрывное оружие империализма	155
Мельник Л. Г. Политический крах УСДРП	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Васько Л. М. Совместное заседание Научного совета Главархива УССР и редакционной коллегии научно-информационного бюллетеня «Архів України»	159
--	-----

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

ПРИСКОРЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УРСР

Історичний XXVII з'їзд КПРС, підтвердивши правильність політичної стратегії, виробленої квітневим (1985 р.) Пленумом Центрального Комітету партії, накреслив грандіозну програму дальшого всебічного революційного поглиблення соціалістичних перетворень у нашій країні, сформулював концепцію прискорення її соціально-економічного розвитку, яка дає ключ до розв'язання всіх наших проблем у політичній, соціальній, ідеологічній, моральній сферах і передбачає в кінцевому підсумку досягнення якісно нового стану радянського суспільства¹.

Теоретичні основи глибинних змін, що відбуваються в нашій країні, були розвинуті далі на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, який розкрив суть перебудови, вказавши, зокрема, що вона вимагає рішучого подолання застійних явищ, які виникли в країні на рубежі 70—80-х років, ґрунтовного осмислення і зламу механізму гальмування; що головний задум стратегії партії — поєднати досягнення науково-технічної революції з плановою економікою. «Перебудова, — говорив на Пленумі М. С. Горбачов, — це рішучий поворот до науки, ділове партнерство з нею практики з метою досягнення найвищих кінцевих результатів»². Сказане повністю стосується й розвитку аграрного виробництва, яке особливо потребує посилення впливу на нього процесів прискорення науково-технічного прогресу (НТП). Адже, як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, «...подолання відставання сільського господарства відбувається повільно»³. Тим часом використання в аграрному секторі економіки досягнень науки і техніки є важливою умовою виконання відповідальних завдань, поставлених перед ним партією, зокрема реалізації Продовольчої програми.

Автор статті ставить метою на прикладі Української РСР простежити основні тенденції, закономірності і напрями розвитку науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві.

В умовах дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства прискорення НТП в аграрному виробництві має комплексний характер і є не лише об'єктивною потребою, а й необхідністю. Коли ж, як дуже слушно зазначив у листі до В. Боргіуса Ф. Енгельс, «...в суспільства виникає технічна потреба, то це просуває науку вперед більше ніж десяток університетів»⁴. Нині, за умови істотного підвищення ролі інтенсивних факторів розвитку сільського господарства, однією з визначальних ознак НТП є те, що він сприяє досягненню не окремих, часткових результатів, хай навіть дуже високих, а справляє дедалі зростаючий

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 25.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 15.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 36.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 39.— С. 166.

вплив на всі сторони аграрного виробництва. Важливою рисою науково-технічного прогресу в республіці на сучасному етапі її розвитку є те, що, впливаючи на аграрне виробництво, він водночас поширює свою дію й на інші галузі, прямо чи опосередковано пов'язані з ним. Ця обставина зумовлює його, так би мовити, міжгалузевий характер. Суспільний поділ праці, функціонування окремих галузей економіки не лише не виключає, а передбачає їх залежність від інших структурних ланок народного господарства.

Зазначимо, що в нарощуванні потенціалу НТП у сільському господарстві республіки мали місце повільність, інертність і консерватизм. Науково-технічний прогрес ще слабо пов'язаний з практикою суспільного господарювання і справляє недостатній вплив на аграрне виробництво республіки. В розвитку останнього допущені відставання, виникли диспропорції між його галузями, нагромадилися застійні явища у виробництві зерна, технічних культур, овочів. У багатьох господарствах низька продуктивність молочного стада, мізерні природи ваги тварин на відгодівлі, мають місце істотні перевитрати кормів. Далеко не скрізь забезпечено науковий підхід до використання земельних фондів. Не все робиться для того, щоб науково-технічний потенціал, нагромаджений у всіх галузях сільського господарства, давав повну віддачу. Недостатньою залишається енергоозброєність праці трудівників села.

Науково-технічний прогрес в аграрному виробництві тісно пов'язаний з проектуванням та виготовленням техніки для його потреб, її впровадженням і використанням, комплексною механізацією і автоматизацією виробництва, з хімізацією та меліорацією, з розвитком сільськогосподарської науки. Одним з вирішальних факторів впливу НТП на розвиток аграрного виробництва є механізація трудомістких процесів. Аналіз статистичних даних свідчить, що в 1981—1985 рр. це питання в республіці розв'язувалося незадовільно. Так, збирання буряків комбайнами зросло за цей час лише на 2%, рівень механізації копання картоплі — на 1%, навантаження її — залишився без змін, а садіння овочів — навіть знизився на 13%. Механізація доїння корів зросла на 4%, подача води залишилася без змін, а на фермах великої рогатої худоби і свинофермах вона знизилася відповідно на 1 і 2%. Тільки на 1—3% зросла механізація очищення приміщень від гною на свинофермах та фермах великої рогатої худоби⁵.

Курс КПРС на всемірне розгортання НТП відображає зрості вимоги соціалістичного творення. Адже, як наголошував М. С. Горбачов на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р., наша країна досягла переконливих успіхів у своєму економічному розвитку. Однак з початку 70-х років у ньому почали відчуватися певні труднощі, головна причина яких полягає в тому, що не було виявлено необхідної наполегливості в перебудові структурної політики, форм і методів управління, самої психології господарської діяльності. У зв'язку з цим перед партією, всім народом постало завдання подолати негативні тенденції, круто повернути справу на краще. А цього можна досягти на шляху інтенсифікації виробництва, на основі найновіших досягнень науки і техніки⁶.

Основними напрямками економічного і соціального розвитку на 1986—1990 р. і на період до 2000 р. в дванадцятій п'ятирічці передбачено пріоритетний розвиток виробництв, які гарантують прискорену реконструкцію всіх галузей народного господарства, в тому числі в агропромислового комплексу. Це передусім стосується машинобудування

⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1981 году: Стат. ежегодник.— Киев, 1982.— С. 78; Народное хозяйство Украинской РСР в 1985 році: Стат. щорічник.— К., 1986.— С. 66 (Підрахунки автора).

⁶ Див.: Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985.— С. 5—6.

і особливо верстатобудування. Тут матеріалізуються основоположні науково-технічні ідеї, створюються принципово нові системи машин, знаряддя праці, що визначають прогрес й інших галузей народного господарства. Створено єдиний орган управління ним — Бюро при Раді Міністрів СРСР. На оновлення галузі виділено в 1,8 раза більше капіталовкладень, ніж за попередні п'ять років, в результаті чого випуск машин і устаткування зростає більш як на 40%, поліпшаються їх якісні характеристики⁷.

Неабияка роль у розв'язанні цих завдань належить Українській РСР, яка виробляє майже п'яту частину продукції машинобудування країни. Досить істотною у цій важливій галузі є питома вага підприємств сільськогосподарського профілю, що діють у Кіровограді, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Тернополі, Львові, Ровно, Коломиї, Білій Церкві, Ніжині, Києві та інших містах. Проте розробка і виробництво нових машин, механізмів, устаткування здійснюється повільно. Ще не досягнуто докорінного перелому в дотриманні дисципліни поставок, своєчасної відправки готової продукції. 9 березня ц. р. у програмі «Актуальна камера» Українського телебачення було передано репортаж з Херсонського комбайнового заводу: на підприємстві через несвоєчасну подачу вагонів і платформ нагромадилося різної сільськогосподарської техніки — кукуруддозбиральних комбайнів, поливальних машин тощо на суму близько 10 млн. крб. На території заводу та на площах міста у першій декаді березня стояла техніка, виготовлена ще в січні.

Посилення взаємозв'язку між НТП і розвитком агропромислового комплексу, передусім сільськогосподарського виробництва, зумовлюється постійним зростанням індустріалізації та комплексної механізації всіх його галузей. При впровадженні механізації в аграрне виробництво УРСР основна увага зосереджується на найбільш трудомістких процесах, що зумовлює зменшення частки ручної, зокрема важкої фізичної праці. Курс КППС і Радянської держави на всебічну інтенсифікацію сільського господарства дістав свій вияв у розробці на 1981—1990 рр. Системи машин комплексної механізації аграрного виробництва. Вона являє собою сукупність закономірно пов'язаних один з одним енергетичних засобів (тракторів, комбайнів, автомобілів та інших робочих агрегатів, механізмів, пристроїв, установок) для виконання різноманітних технологічних процесів у землеробстві, тваринництві, здійсненні робіт у галузі меліорації, хімізації, лісівництві, кормовиробництві тощо. Система включає машини, що забезпечують індустріалізацію найрізноманітніших сторін аграрного виробництва. Так, машин, призначених для комплексної механізації рослинництва, буде налічуватися 1888, тваринництва — 1070, меліорації — 550 найменувань⁸.

Важливий елемент системи полягає в широкій уніфікації вузлів, агрегатів, деталей і частин машин. Йдеться про їх раціональне використання завдяки можливості встановлення на різних механізмах, що сприятиме істотному поліпшенню використання техніки, уникненню такого становища, коли окремі дороговартісні механізми і агрегати впродовж року експлуатуються 20—30 днів, а решту часу простоюють. За підрахунками спеціалістів, питома вага такої техніки становить близько 70%⁹.

Сучасне аграрне виробництво потребує не будь-яких, а надійних, високопродуктивних машин багатопільового використання, які можуть експлуатуватися в найскладніших умовах. Тому НТП поставив на порядок денний підвищені вимоги до сільськогосподарської техніки, передусім до таких її параметрів, як маса, висока маневреність, зручність

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 30.

⁸ Сіл. вісті.— 1985.— 17 груд.

⁹ Поточ. арх. Агрпрому УРСР. Узагальнюючі дані використання сільськогосподарської техніки.— 1986.

в експлуатації, простота в технічному догляді та обслуговуванні, довговічність. Життя настійно вимагає, щоб вона була її, так би мовити, екологічно толерантною, не спричиняла руйнівного та іншого шкідливого впливу на ґрунт, рослини і тварин, не виснажувала природних ресурсів сприяла рішучому зниженню застосування ручної праці.

На жаль, якість сільськогосподарських машин, що виготовляються підприємствами республіки, нерідко ще дуже низька. Зокрема, трудівники полів мають чимало претензій до техніки, яку випускає завод «Львівхімсільмаш» для внесення отрутохімікатів. Виготовлені з чорного металу, її деталі, насамперед місткості, штанги, під дією активного середовища, хімікатів швидко виходять з ладу, іржа забиває розпилювачі, що створює значні труднощі в роботі. Тому на Черкащині, наприклад, змушені самотужки виготовляти зазначені деталі з неіржавіючого металу, який доводиться діставати самостійно, що забирає чимало часу¹⁰.

Узагальнення тенденцій прискорення НТП в аграрному виробництві республіки дає можливість виявити основні шляхи і напрями вдосконалення сільськогосподарської техніки. Це — зниження, раціональна оптимізація питомої ваги матеріаломісткості енергонасичених тракторів, агрегатів, сільгоспмашин; створення техніки для повного завантаження потужних машинних агрегатів протягом усього року; зниження питомого тиску техніки на ґрунт; випуск найбільш повного, раціонального шлейфа (набору) змінних навісних, напівнавісних, а також причіпних знарядь для ґрунтозахисних та індустріальних технологій з різними варіантами агрегування; розробка принципово нових поколінь сільгосптехніки з застосуванням автоматичного керування на базі мікропроцесорної техніки; створення безпечніших і водночас комфортніших умов праці механізаторів (зокрема, зменшення загазованості і запиленості в кабінах, застосування шумозахисних матеріалів, зручне розташування і компонування органів управління і контролю); істотне підвищення техніко-економічних показників експлуатації машин і агрегатів¹¹. Отже, в системі машин акумулюється обов'язковий мінімум агротехнічних і техніко-економічних постійно зростаючих вимог до сільськогосподарської техніки, зумовлених специфікою прискорення НТП в суспільному виробництві, змістом і логікою економічного, соціального, духовного розвитку сучасного села.

Було б неправильно уявляти, що у вирішенні всього комплексу цих завдань досягнуто однакових результатів. Одні з них розв'язувалися швидше, інші — повільніше, з більшими труднощами. Водночас зростає постачання різноманітної техніки для села породжувало подекуди й неправильні уявлення, начебто це само по собі спроможне розв'язати всі назрілі проблеми дальшого піднесення аграрного виробництва. Це, звичайно, не так, бо хоч застосування техніки й важливий, але далеко не єдиний аспект неухильного вдосконалення господарювання на селі. Воно, зокрема, великою мірою залежить від правильної експлуатації техніки, дійовішого використання наявного наукового потенціалу. Лише в системі Міністерства сільськогосподарського машинобудування над її створенням працюють 40 науково-дослідних, проектно-технологічних інститутів, майже третина яких знаходиться в УРСР. Машини для землеробства створюють 83 конструкторські бюро, тисячі й тисячі інженерно-технічних працівників¹². Цими питаннями займаються десятки установ, що діють у системі ВАСГНІЛ.

За окремими параметрами деякі вітчизняні сільськогосподарські машини досягли рівня кращих світових зразків або наближаються до

¹⁰ Чубань В. Выбор сделан // Правда Украины.— 1987.— 7 марта.

¹¹ Див.: Василенко П. М., Погорелый Л. В. Основы научных исследований механизации сельского хозяйства.— Киев.— 1985.— С. 267.

¹² Панченко П. П., Матійко М. М. Науково-технічний прогрес в АПК.— К., 1986.— С. 12—13.

нього. Однак значна частина її має досить низьку якість. 4 листопада 1986 р. після відвідання виставки нової сільськогосподарської техніки у Всесоюзному інституті сільськогосподарського машинобудування М. С. Горбачов сказав, що трудівники сільського господарства, відчувши смак і невідкладність інтенсивних технологій, почали особливо вимогливо підходити до постановки питань, які висуває їх впровадження. Тепер рівень розвитку сільськогосподарського машинобудування з точки зору здатності дати системи машин для ефективного вирощування сільськогосподарських культур, причому машин високого технічного рівня, включаючи їх продуктивність, економічність, надійність, — є одним з гострих економічних народногосподарських завдань. Нам не треба втішатись, що ми випускаємо багато машин, причому деяких більше, ніж увесь світ. Біда в тому, що багато з них швидко спрацьовуються і виходять з ладу¹³.

Останнім часом особливої гостроти набрало питання про те, щоб сільськогосподарську техніку (зернові, кукурудзозбиральні комбайни, причіпні знаряддя, навіть трактори) можна було експлуатувати безпосередньо після її придбання. Адже, як правило, одержані із заводів машини потребують «дотягування» — необхідні підтяжка, підгонка, застосування ущільнювачів тощо. Такі критичні зауваження висловлювали, зокрема, механізатори Макарівського району на Кіївщині під час обговорення завдань підготовки до збиральної 1985 р.¹⁴ Подібні проблеми порушували й трудівники колгоспів Полтавської, Львівської та інших областей республіки. Не випадково на XXVII з'їзді Компартії України наголошувалося на необхідності «...забезпечити збільшення випуску і поліпшення технічних характеристик сільськогосподарських машин, особливо кукурудзо- і кормозбиральних комбайнів, широкозахватних і комбінованих знарядь для енергонасичених тракторів, поливної та іншої техніки»¹⁵. Рішучому підвищенню якості машин і механізмів, що випускаються, поліпшенню їх техніко-експлуатаційних параметрів сприятиме також запроваджене з січня 1987 р. державне приймання готової продукції, в тому числі й на підприємствах, які забезпечують потреби аграрного виробництва.

В умовах дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства розвивається комплексна механізація і автоматизація трудомістких виробничих процесів, передусім у землеробстві, тваринництві, меліорації тощо. У колгоспах і радгоспах дедалі ширше застосовуються різні типи мікрокалькуляторів, інша обчислювальна техніка. В одинадцятій п'ятирічці впроваджено автоматизацію з використанням інформаційно-порадних систем (ІПС) при експлуатації діючої мережі зрошення у Кримській, Київській та інших областях республіки.

Автоматизована система управління (АСУ) режимами поливу, створена групою спеціалістів Українського ордена Трудового Червоного Прапора науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації у тісній співдружності із своїми колегами з Німецької Демократичної Республіки, є справді революційним кроком у прискоренні технічного прогресу в меліорації та веденні водного господарства. Вона дає можливість ефективно використовувати техніку, строго витримувати науково визначені режими подачі води рослинам з урахуванням строків вегетації та повного циклу вирощування сільськогосподарських культур¹⁶. Її розробка стала можливою завдяки значному розвитку теорії і практики багатьох суміжних галузей знань: механіки, теорії механізмів, енергетики, біології рослин, математики та ін.

¹³ Известия.— 1986.— 6 нояб.

¹⁴ Поточ. арх. Макарівського РАПО Київ. обл. Матеріали обговорення питань підготовки до збиральної кампанії.— 1985.

¹⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К.— 1986.— С. 23.

¹⁶ Поточ. арх. Укр. ордена Трудового Червоного Прапора ін-ту гідротехніки і меліорації. Матеріали автоматизації.— 1985.— С. 2—7.

Запроваджена система дає справді унікальну можливість не лише надзвичайно чітко витримувати оптимальні умови технології вирощування сільськогосподарських культур на зрошуваних землях республіки, а й істотно економити воду на поливі, зберігати технічні та енергетичні ресурси, матеріали і, що найголовніше, — забезпечити одержання запланованої врожайності вирощуваних сільськогосподарських культур. При цьому забезпечується висока культура землеробства, складаються сприятливі умови для застосування науково обгрунтованих сівозмін, оптимізації чергування культур при веденні рослинницької галузі.

На Київщині, в зоні господарств з піщаними ґрунтами, АСУ режимом зрошення заощаджує на кожному гектарі близько 200 куб. м. води. Це дає значний економічний ефект, позитивно впливає на зміни в психології сільських трудівників, які на конкретних справах переконаються в ефективності використання досягнень науки і техніки. Завдяки застосуванню автоматики на поливі господарства Обухівського, Броварського, Бориспільського та Переяслав-Хмельницького районів вирощують додатково на сотні тисяч карбованців різноманітної сільськогосподарської продукції. З 1984 р. почала діяти автоматизована інформаційно-порадна система другого покоління (ІПС-2). Загальна площа, обслуговувана нею, зросла вдвічі і становила в країні 1,1 млн. га, у тому числі в УРСР — 880 тис. га, або третину зрошуваних земель¹⁷. Це, однак, не задовольняло зростаючі потреби господарської діяльності. До того ж частина колгоспів і радгоспів Запорізької та Одеської областей, за даними Міністерства меліорації та водного господарства УРСР, погано експлуатували меліоративну техніку, споруди, грубо порушували режими подачі води на зрошувані площі, не вносили розрахункових обсягів мінералів. Такого роду факти безгосподарності негативно позначалися на зборі зернових та інших культур: не забезпечувалася навіть планова врожайність. Все це було свідченням низької дисципліни, культури землеробства, порушення технології ведення цієї галузі.

Різноманітність природно-кліматичних умов, а також структури та спеціалізації аграрного виробництва спричиняє застосування не лише різних технічних засобів, а й відповідних технологій. Адже всі п'ять природно-кліматичних зон республіки є зонами так званого ризикованого землеробства. Оскільки біокліматичний потенціал у різних регіонах неоднаковий, а розвиток рослин залежить від значної кількості факторів (наявності в ґрунті вологи, поживних речовин — азоту, фосфору, калію, мікроелементів, а також від температури повітря, фотосинтетично активної радіації тощо), важливими джерелами підвищення родючості ґрунтів і забезпечення високих стачів урожаїв є застосування раціональних технологій, зростаюча хімізація, внесення науково обгрунтованих доз добрив, у тому числі й мінеральних, з урахуванням гумусної маси в ґрунті та проведення заходів захисту рослин. «У сільському господарстві, — наголошував на нараді партійно-господарського активу в Цілінограді М. С. Горбачов, — потрібна така ж технологічна дисципліна, як, наприклад, при варінні сталі або чавуну: трохи помилився — і буде інша якість металу. Бездоганної точності вимагають і польові роботи... Щоб дістати максимальний ефект, треба мати кваліфіковані кадри, що володіють усією наукою вирощування культур за інтенсивними технологіями»¹⁸.

Разом із спеціалістами ініціаторами у розв'язанні питань прискорення НТП в аграрному виробництві УРСР виступають механізатори, чисельність яких в 1970—1986 рр. зросла більш як в 1,2 раза і досягла

¹⁷ Сел. життя. — 1987. — 3 янв.

¹⁸ Горбачов М. С. Нарощувати продовольчі ресурси: Виступ на нараді парт.-госп. активу областей Казахстану, країв та областей Сибіру і Уралу, 7 верес. 1985 р. — К., 1985. — С. 16—17.

971,3 тис.¹⁹. На Івано-Франківщині спеціалісти стали ініціаторами розробки, а механізатори — практичного застосування індустріальних технологій вирощування зернових і технічних культур, які в одинадцятій—дванадцятій п'ятирічках дістали поширення у сільському господарстві всієї республіки. Ще шість років тому хлібороби колгоспу «Прапор комунізму» цієї області застосували інтенсивну технологію при вирощуванні озимої пшениці і постійно одержують по 55—60 ц зерна з гектара. А в колгоспі «Ленінським шляхом» на кожному з 1100 га цієї культури завдяки згаданій технології намолочували по 60—63 ц з гектара²⁰.

Впровадження прогресивних індустріальних технологій відкрило шлях до рішучої інтенсифікації землеробства без затрат ручної праці. Вже в 1984 р. в УРСР за новими технологіями сільськогосподарські культури вирощувалися майже на 4 млн. га. Порівняно із звичайними посівами кукурудзи на зерно було зібрано більше на 12 ц, сояшнику — на 3,5 ц, картоплі — на 52, овочів — на 51, цукрових буряків — на 36 ц з га. Індустріальні технології є дійовим засобом, що дає можливість поставити весь процес ведення землеробства на чітку програмну основу. В першому році дванадцятій п'ятирічки в республіці вказані технології застосовувалися при вирощуванні всієї кукурудзи на зерно, 82% цукрових буряків, близько 60% озимої пшениці і сояшнику²¹.

Застосування індустріальних технологій надає імпульсу таким факторам прискорення НТП, як високий рівень розвитку техніки, науково обгрунтоване використання мінеральних та органічних добрив, досконалість обробок ґрунту. Енергетична база землеробства збагатилася значною кількістю тракторів з діапазоном потужностей від 12 до 500 к. с. Серед них такі енергонасичені машини, як К-710, К-701 М, Т-150М, Т-150К, Т-151К, МТЗ-80, МТЗ-142, ЛТЗ-145 тощо. Сім'ю уніфікованих плугів поповнили оригінальні механізми від трикорпусних до дев'ятикорпусних, чизельний плуг безвідвального розпушування ґрунту на глибину до 40 см, що є запорукою збереження і нагромадження в ньому вологи, запобігання водній та вітровій ерозії. В країні налагоджено випуск модернізованих комбайнів «Колос», «Нива», нових модифікацій комбайнів типу «Дон», «Дон-1200», «Дон-1500», принципово нового високопродуктивного комбайнового агрегата «Ротор» та ін.

Проте хлібороби мали істотні претензії до збиральної техніки. Зокрема, наявні комбайни не були розраховані на високі врожаї (50 і більше центнерів з гектара). За таких обставин механізатори змушені були вести збирання зернових не на повний хедер і на низьких швидкостях. Допускалися великі втрати, що іноді досягали третини біологічного врожаю. Через відсутність запасних частин комбайнові агрегати нерідко тривалий час простоювали. А капітальний ремонт часто перевищував навіть вартість нового комбайна. Все це призводило до значних матеріальних збитків, негативно позначалося на економіці.

Як вказувала газета «Известия» в редакційній статті від 11 листопада 1986 р., програмою докорінного оновлення машинобудування ще не передбачено випуску комплексу машин для виробництва на базі інтенсивних технологій основних сільськогосподарських культур, для дальшої механізації праці в тваринництві. У минулій п'ятирічці Мінсільгоспмаш та Мінтваринмаш поставили на конвейер лише третину нових машин, та й ті на ряді підприємств випускаються невеликими серіями. Лише відсутністю необхідної техніки можна пояснити, чому на виробництво цукрового буряка, кормових коренеплодів, винограду, овочів, картоплі, під які зайнято лише десяту частину ріллі, припадає 35% усіх затрат праці в рослинництві.

¹⁹ Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 195 (Підрахунки автора).

²⁰ Сіл. вісті.— 1986.— 26 берез.

²¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 108.

В той же час близько половини машин, що випускаються Мінсільгоспмашем, і більше 30% — Мінтваринмашем, — застарілих конструкцій. В них недостатньо використовуються конструктивні рішення, що відповідають зростаючим вимогам НТП. Гострим залишаються питання фірмового ремонту й технічного обслуговування сільськогосподарських машин.

Здійснення масштабних заходів перебудови, визначених січневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС, піднесення економіки країни, у тому числі УРСР, великою мірою залежить від стану справ в агропромисловому комплексі. Це вимагає прискорення процесів інтеграції науки з сільськогосподарським машинобудуванням, створення його нової бази та кооперації галузей. Зазначені напрями є магістральними для розвитку науки й техніки в нашій республіці. Перед ученими та конструкторами постійно стояло і стоїть завдання всемірно дбати про неухильне підвищення технічного рівня і якості машин для трудівників ланів і ферм, про забезпечення для них гігієнічних і безпечних умов праці. Нові марки тракторів обладнуються травмобезпечною, шумовіброізольованою герметичною кабіною, кондиціонерами, повітроохолоджувачами, вентиляційними установками, опалювачами. На ряді з них встановлено електронну апаратуру для керування як самою машиною, так і технологічними операціями, що нею виконуються. Успішно витримав екзамен на полях міні-робот, встановлений на тракторі К-701. Впровадження робототехніки на «кіровці» підвищує продуктивність праці на 8%, істотно заощаджує паливе. При її застосуванні практично кожній десятій гектар обробляється на зекономленому дизельному паливі²².

Водночас широке застосування енергонасиченої колісної техніки з шлейфом високопродуктивних знарядь праці має й свої негативні моменти. Грунт під її дією переущільнюється, руйнується його структура. Перетертій колесами у пилюку він сотнями тонн піднімається в повітря. Все це призводить до значного зниження родючості ґрунту, урожайності зернових і технічних культур. Такі поширені в аграрному виробництві види техніки, як трактор, автомобіль, негативно впливають на екологію, виснажують природні ресурси. Життя настійно вимагає від вчених більш активно працювати над усуненням цих негативних моментів. За підрахунками спеціалістів, машини під час вирощування багатьох сільськогосподарських культур проходять полем 2—6 разів, охоплюють 65—80% його площі. При цьому ущільнюється не лише верхній, орний, а й підорний родючий шар ґрунту на глибину 1—1,5 м. На поворотних смугах агрегатів проходять 6—12 разів, що становить 10—20% площі поля, які також зазнають істотного ущільнення. Вчені вважають, що все це спричиняє зниження врожаю пшениці до 40%, кукурудзи — до 33%, картоплі — до 27%²³.

Ефективні методи вирішення вказаних проблем пов'язані насамперед з впровадженням ресурсозберігаючих технологій при виготовленні машин для землеробської галузі. Останнім часом учені, інженери та конструктори дійшли висновку, що принципово нові конструкції, скажімо, тракторних агрегатів також забезпечують значне зменшення рівня їх тиску на ґрунт: гусеничних тракторів — у півтора раза, колісних — у межах двох разів. У документах XXVII з'їзду КПРС поставлено вимогу: «Забезпечити широке впровадження в народне господарство принципово нових технологій — електронно-променевих, плазмових, імпульсних, біологічних, мембранних, хімічних та інших, які дають можливість у багато разів підвищити продуктивність праці, піднести ефективність використання ресурсів і знизити енерго- і матеріаломісткість виробництва»²⁴. Ці напрями повною мірою стосуються й аграрного сектора економіки, всіх його галузей.

²² Поточ. арх. Агрпрому УРСР. Застосування нової техніки.— 1986.

²³ Там же. Питання розвитку науки.— 1985.

²⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 334.

Щороку в сільськогосподарській техніці збільшується кількість деталей, виготовлених з матеріалів, які важко обробляються звичайними методами. Тому при їх ремонті дедалі ширше застосовуються електроерозійні, абразивно-електрохімічні, анодно-механічні, плазмові, ультразвукові, лазерні та інші нетрадиційні способи обробки. Так, електрохімікофізична обробка забезпечує підвищення продуктивності праці на ремонті сільськогосподарської техніки в два-три і більше разів. Проте всі ці методи впроваджуються надзвичайно повільно, що позначається на загальному стані справ з ремонтом техніки.

Аналіз показує, що енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва республіки більш як на три чверті задовольняються за рахунок тракторів, комбайнів, автомобілів, які вимагають великої кількості палива та мастил. Тому дійовим резервом економії нафтопродуктів є вдосконалення конструкції діючих двигунів та проєктування нових, більш економічних. Нині на тракторах і комбайнах в основному встановлюються двигуни, що працюють на дизельному паливі. Вони все менше задовольняють вимоги через велику потребу в пальному, а також за такими показниками, як моторесурс (кількість мотогодин експлуатації) та коефіцієнт корисної дії. До того ж ці двигуни потребують значної кількості запасних частин.

Значним досягненням в дизелебудуванні стало застосування газотурбінного наддуву — нагнітання турбокомпресором пального і повітря в робочій об'єм циліндра. Таким способом вдалося підвищити потужність двигуна на 30—70% без збільшення його ваги, істотно знизити витрати палива. Промисловість уже налагодила випуск тракторів нових моделей, зокрема МТЗ-100, МТЗ-102, Т-150К, МТЗ-80 та інших, на яких встановлені дизельні двигуни з турбонаддувом. Вирішується питання про встановлення таких дизелів потужністю від 32 до 265 к. с. і на тракторах інших марок, а також на комбайнах і автомобілях різного призначення²⁵.

Ведеться робота над створенням принципово нового високоефективного й високоекономічного так званого адіабатного двигуна для масового трактора, комбайна, автомобіля. Він являє собою дизель з турбонаддувом у поєднанні із силовою турбіною, що використовує енергію вихлопних газів, які в двигунах звичайних конструкції викидаються в повітря. Для керування системами цього двигуна та різними навісними агрегатами застосовуються мікропроцесори, електронні пристрої. Як показують розрахунки, коефіцієнт корисної дії нового типу двигуна порівняно з наявними підвищиться в півтора рази — з 36 до 50%²⁶.

В той же час для цілого ряду напрямів господарської діяльності колгоспів і радгоспів ще й досі не створено відповідної техніки. Немає, наприклад, тракторів для роботи в умовах крутих схилів (зокрема, в Карпатах та їх передгір'ях). Бракує комплексних сівальних агрегатів із змінними регульовальними механізмами для точного висіву зернових і технічних культур з одночасним підживленням. Відсутні комплексні агрегати для виготовлення кормів у формі пастил із застосуванням високотемпературних режимів. Немає малогабаритних, достатньої потужності механізмів для подрібнення грубих кормів тощо.

Осмислення тенденції прискорення НТП в аграрному виробництві УРСР дає можливість зробити висновок про його всеохоплюючий характер. Дедалі активніше впроваджуються досягнення науки і техніки в громадське тваринництво: ширше проходить переведення галузі на індустріальні технології, розгортається комплексна механізація й автоматизація виробничих процесів, передусім трудомістких. Ця робота здійснюється шляхом розширення масштабів електрифікації, виведення й використання високопродуктивних порід худоби та птиці, значного

²⁵ Поточ. арх. Агропрому УРСР. Впровадження нової техніки.— 1986.

²⁶ Панченко П. П., Матійко М. М. Назв. праця.— С. 18.

збільшення виробництва та поліпшення якості кормів, використання науково обгрунтованих раціонів, постійного вдосконалення селекції сортів злаків і коренеплодів, а також переведення всіх виробничих підрозділів на колективний підряд, застосування господарського розрахунку, що орієнтує трудівника на одержання високих кінцевих результатів. На необхідності цього, зокрема, наголошується в постанові ЦК КПРС «Про невідкладні заходи по підвищенню продуктивності праці в сільському господарстві на основі впровадження раціональних форм його організації і госпрозрахунку»²⁷.

За допомогою технічних засобів і раціональних технологій у багатьох колгоспах і радгоспах створено близькі до оптимальних умови утримання худоби. В республіці діють великі державні, колгоспні та міжколгоспні тваринницькі комплекси і птахофабрики, що виробляють продукцію цілорічно на промисловій, індустріальній основі. Трудомісткі процеси тут повністю механізовані і автоматизовані, що дає змогу передовим операторам машинного доїння, зокрема Харківської, Київської та інших областей, обслуговувати по 50—75 і навіть 100 корів²⁸.

Проте в цілому у тваринництві більшою мірою, ніж в інших галузях аграрного виробництва, даються взнаки недоліки у використанні досягнень науки і техніки. Чимало господарств, де низька продуктивність худоби, надають по 2300—2400 кг молока на корову, а іноді навіть менше. Утримання продуктивного стада з такими надоями — економічно невигідне, призводить до значних збитків. Особливо гостро стоять у господарствах проблеми кормовиробництва, впровадження науково обгрунтованого забезпечення годівлі продуктивної худоби.

Вдале поєднання групового нормування годівлі тварин, належного зооветеринарного забезпечення ферм з урахуванням лактаційних режимів та стійлового утримання худоби являє собою потоково-цехова технологія. В республіці її ініціаторами стали тваринники Львівщини. Ця технологія дає значні можливості для більш раціонального використання доїльного обладнання, інших механізмів, сприяє посиленню заінтересованості працівників молочно-товарних ферм (а це представники близько 20 професій) у збільшенні виробництва продукції. На початку дванадцятої п'ятирічки в УРСР прогресивна потоково-цехова технологія утримання худоби використовувалася більш як на 8 тис. ферм, де зосереджено понад 50% діїного стада²⁹. Та нині ці дані дають більше підстав для критики, аніж для позитивної оцінки стану впровадження названої прогресивної технології. Бо хіба можна вважати нормальним, що практично за десять років вона дістала прописку тільки на половині ферм республіки? Тим часом на Україні є позитивний досвід ведення тваринництва.

Чимало зроблено в цій справі на Черкащині. Тут на початку одинадцятої п'ятирічки трудівники ферм вирішили на основі застосування передових прийомів організації праці, впровадження досягнень науки добитися збільшення протягом п'яти років продажу худоби і птиці на 33—36%, підвищити середньорічний надій молока від фуражної корови на 470 кг, а валове виробництво його — на 144 тис. т, тобто на 23,5%. Ініціатива була схвалена ЦК КПРС і одержала широку підтримку. Черкащани справилися із взятими зобов'язаннями. Тут ширше застосували рекомендації науки і передової практики, зміцнили кормову базу, подбали про кінцеві результати³⁰. Основними виробниками яловичини на Черкащині стали спецгоспи, що діють як міжгосподарські підприємства на основі використання відходів цукрових підприємств — жому, маляси. За рахунок голштино-фризької породи поліпшується стало корів,

²⁷ Рад. Україна.— 1986.— 18 груд.

²⁸ Поточ. арх. Агропрому УРСР. Нові технології і почини в тваринництві.— 1985.

²⁹ Там же. Питання роботи тваринництва.— 1986.

³⁰ Правда.— 1986.— 14 янв.

яке до кінця дванадцятої п'ятирічки перевищить 50 тис. голів. Проте, до кінця ще не розв'язано питання оптимізації продуктивного стада, не повною мірою забезпечено науковий рівень ведення племінної справи, чимало господарств мають показники в тваринництві нижчі від середніх по області.

В УРСР налагоджено промислове виробництво свинини. У багатьох тваринницьких комплексах функціонує замкнутий цикл вирощування та відгодівлі свиней. На таких підприємствах на кожного оператора відгодівельної групи припадає 400—500, а подекуди і значно більше голів. Виробничі процеси тут механізовані. Проте в цій традиційній для республіки галузі в багатьох випадках ще низька культура виробництва, годівля тварин не скрізь організована продумано, допускається значна перевитрата кормів³¹.

Широкого розмаху в УРСР набуло промислове птахівництво, яке стало однією з найефективніших галузей аграрного виробництва. Серед перших у республіці ще в 60-ті роки була організована бройлерна фабрика у радгоспі «Красный» Кримської області. Про високу економічну ефективність птахівництва свідчать показники Київської птахофабрики. Щороку підприємство реалізує яєць і м'яса не менш як на 20 м.лн. крб. Завдяки застосуванню комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, електронно-обчислювальної техніки, допомогу в експлуатації якої подають учені-кібернетики, кожний оператор у середньому обслуговує 3600 голів птиці³².

Прискорення НТП у тваринництві, як і в інших галузях аграрного виробництва, гостро ставить питання про правильне використання техніки і обладнання, їх профілактичний огляд і ремонт. Не секрет, що служби технічного сервісу в республіці нерідко працюють незадовільно, а їх послуги надто дорогі. Не організована технічна допомога господарствам у вихідні та святкові дні, виникають складності в енергопостачанні при аваріях тощо. У господарствах Сумщини, наприклад, часто після повернення техніки із спеціальних ремонтних підприємств вона потребує переборки вузлів і агрегатів, перевірки кріплень. Обстеження, проведені ЦСУ, показали, що машини на спецпідприємствах ремонтуються навіть гірше, ніж безпосередньо у господарствах³³. Тим часом досвід Ровенської області підтверджує, що якби ремонтно-технічні підприємства реалізовували господарствам матеріали і запчастини на ремонт обладнання для ферм, то він обходився б у два-три рази дешевше. І якість ремонту була б значно вищою: адже слюсарі-наладчики введені до складу госпрозрахункових колективів ферм і одержують оплату, залежно від виходу кінцевої продукції³⁴.

Дедалі зростає вклад, що його вносять у прискорення прогресу в аграрному виробництві, в реалізацію Продовольчої програми вчені республіки різних галузей знань. Це виявляється в їх участі у виконанні цільових комплексних республіканських, а також регіональних програм. У дванадцятій п'ятирічці трудящі УРСР докладають зусиль до здійснення цільової комплексної науково-технічної республіканської програми «Біотехнологія». Нею передбачено, зокрема, дальший розвиток мікробіологічної промисловості: виробництво кормових дріжджів на основі переробки відходів деревообробної промисловості, соломни, лушпиння соняшникового насіння тощо. Витрати на це успішно окупаються зростанням такої продукції, як молоко і м'ясо, в 2—5 разів. Стимулятори росту сприяють збільшенню ваги молодняка великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці, дають змогу на 15—20% знизити витрати кормів. Скажімо, міжколгоспний гідролізний завод на Миколаївщині, що спе-

³¹ Поточ. арх. Агрпрому УРСР. Питання розвитку тваринництва.— 1986.

³² Поточ. арх. Київ. птахофабрики. Звіт за 1986 р.— С. 3—9.

³³ Степаненко О., Тоцький І. Сервіс. Агрпром: гол спусть // Правда.— 1986.— 27 дек.

³⁴ Там же.

ціалізується на переробці кукурудзяних обчищених качанів, гречаної половини, луски соняшнику, тирси, щодоби виробляє 25 т кормових дріжджів. Тонна продукції підприємства гарантує одержання такої ж кількості свинини, 5—7 ц яловичини, кількох тисяч літрів молока³⁵.

«Передова лінія господарства за прискорення науково-технічного прогресу в народному господарстві, — наголошував М. С. Горбачов, — пролягає через науку»³⁶. Переконалим свідченням цього є, зокрема, досягнення вчених-аграрників у створенні нових порід великої рогатої худоби, свиней, птиці. Лише останнім часом виведено нові сорти кормових культур, багато зроблено для організації культурних пасовищ тощо. Проте в республіці ще дуже повільно вирішуються питання про поліпшення молочного стада корів, про посіви найдоцільнішого за ефективністю віддачі набору кормових трав. Незадовільно в колгоспах поставлена справа розведення риби у ставках.

В республіці проведена досить масштабна за розмахом і глибока за науковим обґрунтуванням робота по впровадженню в практику нових наукових систем землеробства, застосуванню відповідного чергування сільськогосподарських культур у сівозмінах. Такі системи розроблено в усіх колгоспах і радгоспах з урахуванням ґрунтово-кліматичних зон, у яких вони знаходяться. Однак їх застосування у багатьох випадках виявляється неможливим через існуючу практику доведення до господарств планових завдань не тільки по валовому виробництву тих чи інших культур, а й по площах, які мають бути під ними зайняті. Це певною мірою позбавляє колективи колгоспів, радгоспів самостійності, веде, зрештою, й до економічних втрат.

Наприклад, у колгоспі «Рассвет» Ясинуватського району Донецької області на основі складеного Донецьким філіалом інституту «Укрземпроект» плану наукової системи сівозмін під зернові передбачено відводити 1600 га. Не рахуючись з цим, РАПО на 1987 р. довело господарству план посіву зернових 1700 га. Це спричиняє відсутність належної забезпеченості колгоспного стада сіном, силосом, зеленими літніми кормами, яка становитиме тільки 75% до потреби³⁷. Такий підхід йде врозріз із настановами січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС і, безперечно, не сприяє піднесенню відповідальності кадрів господарств за здійснення заходів, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку, перебудову.

В республіці лише останнім часом виведено високопродуктивні сорти й гібриди зернових, технічних культур, розроблено заходи по раціональному використанню трудових, сировинних ресурсів, чимало зроблено для підвищення ефективності овочівництва, кращого ведення виноградарства тощо. Заслуженим авторитетом серед трудівників сільського господарства УРСР, всієї країни користуються колективи науковців Всесоюзного Миронівського ордена Леніна науково-дослідного інституту селекції та насінництва озимої пшениці ім. В. М. Ремесла, Всесоюзного селекційно-генетичного інституту тощо. Виведені ними сорти Миронівська 808, Іллічівка, Безоста 1 займають майже половину посівів озимих. Впровадження сорту Безоста 1 забезпечило додатковий збір 2—2,5 млн. т продовольчого зерна. В останні роки вчені вивели такі сорти озимої пшениці, як Чайка, Обрій, Південна зоря з потенціалним врожаєм 75—90 ц з га, а також озимого ячменю Актив, Циклон, Одеський 82, які здатні забезпечувати врожайність 60—65 ц з га і більше.

В той же час вчені-селекціонери не приділяли в своїй роботі належної уваги сильним, твердим сортам зернових з високими хлібопекарськими якостями, підвищенням вмістом клейковини, пристосованих до

³⁵ Василец В. Вкусная приправа // Правда.— 1987.— 2 янв.

³⁶ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— С. 18.

³⁷ Клименко М. Казалось бы, решать колхозу, а РАПО с этим не считается // Сел. жизнь.— 1987.— 11 марта.

умов різних ґрунтово-кліматичних зон УРСР. Була виявлена інертність при впровадженні нових сортів в аграрне виробництво. Мали місце й такі прикрі моменти, коли в базових господарствах учених-аграрників Харківщини врожаї були навіть нижчі, ніж у сусідніх колгоспах і радгоспах. Зовсім недостатньо приділялось уваги виведенню нових сортів круп'яних культур, передусім гречки, проса тощо.

Вченим-генетикам вдалося так змінити властивості ряду культурних рослин, що їх стало можливим вирощувати навіть у надзвичайно несприятливих умовах. Співробітники Інституту молекулярної біології та генетики АН УРСР створили сорт помідорів, який успішно плодоносить на засоленних ґрунтах при поливі звичайною морською водою. При цьому досягаються врожаї до 300 і більше центнерів з гектара. У минулій п'ятирічці освоєні і передані у виробництво сорти жита і проса, здатні засвоювати азот з повітря. На бідних піщаних ґрунтах таке жито дає 26—27 ц зерна з гектара, а вихід маси стебел соломи подвоюється і навіть потроюється. Згадані сорти жита успішно культивуються у господарствах Житомирської, Ровенської областей. Подібні ж властивості має й просто сорго³⁸. Та поки що кількість зернових, які фіксують азот з повітря, є незначною, обмеженою і регіон їх культивування, не вистачає насіння. Все це поступово, в процесі посилення інтеграції науки з виробництвом має долатись. На службу селекціонерам останнім часом поставлені спеціальні станції штучного клімату — фітотрони, що дає можливість протягом року збирати кілька врожаїв, «конструювати» погодні умови. Все це прискорює виведення нових сортів злаків у 2—2,5 рази. Такі установки успішно функціонують у Миронівці, Харкові, Одесі³⁹. Водночас учені-аграрники у відповідь на рішення січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, покликани в процесі перебудови більше виявляти енергії, творчого підходу, наполегливості у впровадженні тих новинок, які пройшли належну апробацію і позитивно себе зарекомендували.

Одинадцята п'ятирічка для вчених республіки стала важливим рубежем у розвитку біології — народився принципово новий напрям моделювання рослин: генна, або клітинна інженерія. З її допомогою можна робити справді унікальні речі — комбінувати спадкові коди шляхом злиття клітин різних рослин. Це дає можливість створювати злаки та інші рослини із заданим набором спадкових ознак, моделювати нові за своїми характеристиками види. Таким способом виведено нові високоврожайні сорти сільськогосподарських культур із запрограмованими не тільки поживними, а й смаковими якостями, стійкі до захворювань, складностей умов вирощування.

Так, учені Українського науково-дослідного інституту картоплярства на основі генної інженерії з'єднали протопласти культурних видів картоплі та її диких латиноамериканських родичів. Вдалося «сконструювати» нові високоякісні сорти бульб, здатні давати високі врожаї, стійкі проти шкідників, різних захворювань, несприятливих погодних умов. На базі цього інституту та інших установ створено Київський біотехнологічний центр, що займається селекцією та насінництвом найпопулярнішої і найпоширенішої харчової культури — картоплі⁴⁰.

У доповіді М. С. Горбачова на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалося, що успіх стратегії прискорення насамперед залежить від того, як ми розв'язуємо завдання науково-технічного прогресу, наскільки вміло поєднуємо переваги соціалізму з досягненнями науково-технічної революції. Реальні досягнення тут визначаються станом наукового знання, висуванням оригінальних ідей, здатних втілитися у прин-

³⁸ Потоц. арх. Ін-ту молекулярної біології і генетики АН УРСР. Довідка про підсумки роботи за 1986 р.—1987.— С. 12—15.

³⁹ Потоц. арх. Південного відділення ВАСГНІЛ. Дослідження в галузі насінництва — 1985.— С. 4—11.

⁴⁰ Потоц. арх. Укр. НДІ картоплярства. Нові напрями досліджень. — 1986.

ципово нові машини і технології, які дають можливість вийти вперед на провідних напрямках науки і техніки. Таким є стратегічне завдання, висунуте перебудовою перед наукою⁴¹. Ці настанови цілком і повністю стосуються й учених, розробки яких сприяють піднесенню сільського господарства. Січневий (1987 р.) Пленум ЦК адресував їм соціальне замовлення: всебічно активізувати творчій науковій пошук.

Аграрне виробництво УРСР, країни є тією сферою, результати діяльності в якій неминуче зачіпають усе населення, кожному без винятку сім'ю, кожного жителя міста і села. Розвиток сільського господарства є однією з важливих соціальних проблем. Впровадження досягнень науки і техніки у колгоспне, радгоспне виробництво, інтеграційні процеси в цьому напрямі є обов'язковою умовою її розв'язання, закономірністю розвитку сучасного села республіки.

Головна сила, що забезпечує матеріалізацію ідей прискорення науково-технічного прогресу в аграрному виробництві Української РСР. — це кадри, широкі маси колгоспників, робітників радгоспів. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський у доповіді на березневому (1987 р.) Пленумі Центрального Комітету Компартії України, який розглянув завдання парторганізацій республіки по поглибленню перебудови, поліпшенню роботи з кадрами відповідно до рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, наголошував, що успіх перебудови вирішальною мірою визначатиметься тим, наскільки швидко і глибоко наші кадри проймуться розумінням необхідності революційних змін, наскільки рішуче, енергійно й компетентно вони діятимуть⁴².

Отже, прискорення НТП в аграрному виробництві УРСР на сучасному етапі характеризується новими властивими йому закономірностями. Вони впливають із загальних закономірностей дальшого вдосконалення радянського суспільства, тенденцій розвитку науки і техніки, соціально-економічного прискорення, перебудови, які є визначальними умовами прогресу сільськогосподарського сектора економіки. Природно, що поряд з позитивними зрушеннями в його розвитку виникають і суперечності, складності, труднощі, що мусять неодмінно долатися в процесі соціалістичного й комуністичного творення.

П. П. Панченко

УСКОРЕНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УССР

Резюме

В статье раскрываются особенности и специфика вопросов, связанных с ускорением развития науки и техники и применением их достижений в аграрном производстве Украинской ССР. Освещаются основные закономерности и наиболее важные направления научно-технического прогресса в сельскохозяйственном производстве республики. Показаны как позитивные тенденции этого процесса, так и сдерживающие его негативные моменты в области механизации земледелия, его мелiorации.

* * *

⁴¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 27—28 січ. 1987 р.— С. 54—55.

⁴² Див.: Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.

М. М. ШВАГУЛЯК (Львів)

НЕОНАЦИЗМ: КУРСОМ РЕВАНШУ

Неонацизм — західнонімецький різновид сучасного фашизму — має вже понад сорокарічну історію. За цей час він переживав піднесення і спади, які докладно проаналізовані в марксистській історичній літературі¹. На рубежі 70—80-х років ультраправі в Федеративній Республіці Німеччини помітно активізувалися. Ці явища значною мірою зумовлені загостренням міжнародного становища, спричиненого агресивним зовнішньополітичним курсом США. Найреакційніші кола імперіалізму перейшли до спроб силою загальмувати поступальний хід історії й добитися соціального реваншу у всесвітньому масштабі. Щоб досягти поставлених цілей, вони не спиняються перед застосуванням крайніх, в тому числі фашистських, засобів правління. Як зазначається в новій редакції Програми КПРС, імперіалізм у небезпечних для себе ситуаціях, «...не вагаючись, вдається до політичного шантажу, репресій, терору, каральних акцій. На політичну арену дедалі активніше виходить неофашизм»².

Важливі аспекти сучасного неофашистського руху в ФРН дістали висвітлення у працях радянських та зарубіжних учених, що вийшли з друку у 80-х роках³. Дальше дослідження його особливостей на нинішньому етапі суспільного розвитку необхідне не лише для з'ясування місця і ролі цієї найреакційнішої політичної течії в буржуазному таборі Федеративної Республіки Німеччини, а й для визначення найефективніших шляхів боротьби проти неї. Автор даної статті поставив за мету проаналізувати організаційні та соціально-класові, а також найважливіші ідейні засади і напрями діяльності західнонімецького неонацизму наприкінці 70-х — у першій половині 80-х років.

Протягом попереднього десятиріччя в неонацистському русі ФРН відбулися істотні зміни. Його основна сила — Націонал-демократична партія (НДП) — зазнала відчутних втрат. На початку 80-х років в її складі налічувалося лише близько 7 тис. членів (проти 44 тис. — у 1969 р.), а кількість голосів, відданих за неї під час виборів до бундестагу 1980 р., зменшилася до 0,2% (у 1969 р.—4,3%)⁴. НДП втратила всі місця в ландтагах, здобуті в другій половині 60-х років. Буржуазні політологи і засоби масової інформації поспішили оголосити про політичний крах цієї партії й всього неофашистського руху. Однак аналіз становища в таборі ультраправих та дальшого розвитку подій не дають підстав для подібних висновків і свідчать про їх тенденційність.

Справді, НДП переживала період занепаду і її провідна роль в неонацистському русі ослабла. Проте це не означало зменшення потенціалу крайніх правих сил. Значна частина тих, хто раніше був у лавах

¹ Каміньскі А. *J. Neohitlerismus*.— Poznań, 1962.— 223 s.; Галкин А. А. *Социология неофашизма*.— М., 1971.— 198 с.; Гулевич В. Н. *Хто надихає і підтримує неонацизм у ФРН*.— К., 1971.— 48 с.; Гулевич В. Н. *У боротьбі проти загрози неонацизму у ФРН (1965—1971)*.— К., 1972.— 194 с.; *Современный фашизм: его обличье и борьба с ним*.— Прага, 1975.— 200 с.; *Критика идеологии неофашизма*.— М., 1976.— 464 с.; Новик Ф. И. *Неонацизм в ФРГ: подъемы и поражения 1949—1974 гг.*— М., 1976.— 224 с.; *История фашизма в Западной Европе*.— М., 1978.— 613 с.

² *Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу*.— К., 1986.— С. 156.

³ *Besymenski L. A. Zu einigen Aspekten des Neofaschismus in der BRD // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*.— 1980.— N 6.— S. 527—531; Троциньський В. П. *Зловісне обличчя неофашизму*.— К., 1983.— 168 с.; Філатов М. Н., Рябов А. П. *Фашизм 80-х*.— Алма-Ата, 1983.— 351 с.; *Opitz R. Faschismus und Neofaschismus*.— Berlin, 1984.— 537 S.; *Petzold J. Faschismus: Regime des Verbrechens*.— Berlin, 1984.— 168 S.; Бланк А. С. *Неонацизм — реваншизм*.— М., 1985.— 239 с.; Лопухов Б. Р. *Неофашизм: опасность для мира*.— М., 1985.— 175 с.; Токарев В. Ф., Деппенко В. М. *Сучасний неофашизм на службі сил імперіалізму та агресії // Укр. іст. журн.*— 1986.— № 6.— С. 27—39; та ін.

⁴ Філатов М. Н., Рябов А. П. *Указ. соч.*— С. 174.

націонал-демократів або їх підтримував, віддала свої симпатії консервативним буржуазним партіям — Християнсько-демократичному союзові (ХДС) і Християнсько-соціальному союзові (ХСС), які з 1969 р. перейшли на становище опозиції. У своїй протидії реалістичному зовнішньополітичному курсу уряду соціал-демократів і вільних демократів ХДС і ХСС значно активізували антикомуністичну, націоналістичну пропаганду, намагаючись заручитися підтримкою правих елементів⁵. Особливо далеко по шляху еволюціонізації вправо пішов Християнсько-соціальний союз, в якому й опинилося чимало колишніх членів земельної організації НДП в Баварії — однієї з основних у цій партії.

Однак Націонал-демократична партія не зникла з політичної сцени. З 1983 р. її ряди знову почали зростати. Восени 1985 р. в складі партії налічувалося понад 10 тис. членів⁶. НДП залишається єдиною в країні значною неофашистською організацією, що має статус партії. Останній дає їй право легального існування і можливість участі в парламентській діяльності. За посередництвом Націонал-демократичної партії західнонімецький неонацизм відкрито пропагує свої погляди і програмні принципи. До того ж НДП належить до числа найміцніших у фінансовому відношенні неофашистських угруповань. Наприклад, під час кампанії по виборах до європейського парламенту в 1984 р. з державної казни їй було виділено 1,8 млн. марок на покриття витрат⁷.

З розколом у рядах націонал-демократів і виходом зі складу партії групи її активних членів збіглися в часі формування одного з основних напрямів у теперішньому неофашистському русі ФРН. В січні 1971 р. Г. Фрей — видавець газети «Дойче національ-цайтунг» і власник видавництва «Націон Ойропа» — оголосив про заснування «Німецького народного союзу» (ННС). Верховоди ННС мали намір перетворити його на центр гуртування всіх ультраправих сил у країні, сподіваючись компенсувати таким чином політичні невдачі НДП. До складу об'єднання з часом увійшов ряд неофашистських та консервативних груп — «Німецький блок», «Молоді вікінги», «Союз імені Руделя — Товариство захисту фронтвих солдатів», «Акція німецької єдності», «Народний рух за загальну амністію», «Акція німецького радіо і телебачення», «Ініціатива за обмеження іноземців». «Німецький народний союз» не став партією, а виступає в ролі своєрідного збирального угруповання, намагаючись залучити до своїх лав, зокрема, тих, хто не бажає вступати до правих партій та інших політичних організацій. Відсутність партійного статусу і чіткої організаційної структури сприяє виконанню ним цієї функції. Всі групи, що входять до ННС, діють самостійно, але їх об'єднують деякі спільні політичні цілі: боротьба за «возз'єднання Німеччини» і «захист» її від іноземців, за припинення процесів проти воєнних злочинців⁸. Ці наміри відображають інші основні функції об'єднання — ідеологічну і пропагандистську. Від самого початку свого існування ННС був одним з головних осередків пропаганди ідей неонацизму. Його діяльність гамбурзький тижневик «Шпігель» назвав «тихою ренацифікацією»⁹. Г. Фрей монополізував основні органи ультраправої преси. Провідні позиції в пропаганді націоналізму, антикомунізму і расизму, у звеличенні «третього рейху» належать щоденній газеті «Дойче національ-цайтунг», що за тиражем (понад 100 тис. примірників) знаходиться в країні на четвертому місці. Крім цього, в «газетну імперію» Фрея входять «Дойче анцайгер» (20 тис. примірників) і «Дойче вохенцайтунг» (20 тис.)¹⁰.

⁵ Новик Ф. И. Указ. соч.— С. 198—199.

⁶ Соколов В. С мечтой о «рейхе» // Комс. правда.— 1985.— 24 сент., Unsere Zeit.— 1986.— 9. Apr.

⁷ Unsere Zeit.— 1986.— 9. Apr.

⁸ Unsere Zeit.— 1986.— 9. Apr.; Opitz R. Op. cit.— S. 303, 308.

⁹ Der Spiegel.— 1981.— N 5.— S. 74.

¹⁰ Unsere Zeit.— 1986.— 18. März.

Демагогічна пропагандистська діяльність «Німецького народного союзу», що на початку 80-х років, в умовах економічної кризи, активізувалася, привела до помітного зростання його рядів. Якщо у 1982 р. в ньому налічувалося понад 10 тис. членів, то у 1986 р. — більш як 14 тис.¹¹

Особливо помітним явищем в неонацистському русі останнього десятиріччя були виникнення і діяльність численних організацій і груп, що взяли на озброєння методи насильства. Федеральне відомство з питань охорони конституції відзначало, зокрема, що з середини 70-х років поряд з послабленням НДП відбувалося зростання числа прихильників дрібних, переважно воєнізованих неонацистських груп, які не мають поки що «стійкої організаційної структури»¹². Переважна більшість керівників і активістів цих угруповань вийшла з лав НДП. Так, «Військово-спортивну групу», що діяла в Баварії та сусідніх з нею землях, очолив запеклий неофашист К.-Г. Гофман¹³.

Влітку 1978 р. увагу західнонімецької громадськості привернула інша терористична організація правого напрямку — «Фронт дій націонал-соціалістів» (ФДНС), очолювана колишнім офіцером бундесверу М. Кюненом. Вожаки ФДНС мали намір створити її підпільну «бойову» групу. Напади неонацистів на казарми бундесверу і частин НАТО, що базувалися на території ФРН, з метою захоплення зброї насторожили власті. Вони вжили відповідних заходів. Кюнена було засуджено до тюремного ув'язнення. Однак і за ґратами він при потуранні тюремної адміністрації продовжував підтримувати зв'язки з однодумцями, приймати візитерів, вести широке листування¹⁴.

На початку 1983 р. Кюнени вдалося відродити організацію під назвою «Фронт дій націонал-соціалістів / національних активістів» (ФДНС/НА). До неї ввійшла, зокрема, частина забороненої в ФРН «Військово-спортивної групи» та інші невеликі групки¹⁵. Незабаром ФДНС/НА стала одним з найбільших «бойових» об'єднань (270 чол.). До неї примикав «Гурток друзів німецької політики» та «Акція виселення іноземців»¹⁶.

Поряд з тероризмом організація Кюнена вела її пропагандистську роботу. Під час обшуків, проведених поліцією в грудні 1983 р., в її членів було конфісковано гітлерівські штандарти, листівки, а також «чорний список» з прізвищами членів прогресивних організацій, які значилися «ворогом номер один»¹⁷.

Хоч міністерство внутрішніх справ Федеративної Республіки Німеччини змушене було під тиском громадськості формально заборонити ФДНС/НА, а його верховоду знову посадити за ґрати, організація фактично не перестала існувати. В пошуках ширми, за якою можна було б сховатися, її вожаки звернули увагу на неофашистську групу «Вільна німецька робітничка партія» (ВНРП). Остання виникла в Штутгарті у 1979 р. і до кінця 1983 р. обмежувала свою діяльність цим містом та прилеглим до нього районом. Навколо засновника і «федерального голови» ВНРП, колишнього активіста «гітлерюгенд» М. Папе об'єдналася група ультраправих елементів, які виявляють невдоволення політикою НДП¹⁸.

Одразу ж після оголошення постанови міністерства внутрішніх справ Федеративної Республіки Німеччини про заборону ФДНС/НА Кюнени і його підручні розпочали переговори з Папе про об'єднання

¹¹ Opitz R. Op. cit.— S. 300; Unsere Zeit.— 1986.— 9. Apr.

¹² Der Spiegel.— 1981.— N 31.— S. 85.

¹³ Der Spiegel.— 1980.— N 6.— S. 57.

¹⁴ Давидович Д. Реваншизм и неонацизм в ФРГ // Междунар. жизнь.— 1985.— № 3.— С. 142.

¹⁵ Der Spiegel.— 1985.— N 19.— S. 80.

¹⁶ Der Spiegel.— 1983.— N 50.— S. 31.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Trybuna Ludu.— 1986.— 10 lip.

організації. Незабаром були створені перші осередки «Вільної німецької робітничої партії» поза межами Штутгарта. Протягом короткого часу окружні відділення ВНРП з'явилися по всій території республіки. Майже всіх їх очолили активісти забороненого ФДНС/НА¹⁹.

«Вільна німецька робітничка партія» намагається поєднувати функції легальної організації з терористичною діяльністю. Про це йшлося на її федеральному з'їзді в Штутгарті у червні 1986 р., в якому взяло участь 100 делегатів з усієї країни. ВНРП бере участь у виборах до ландтагів і міських органів управління. Кандидатом партії на виборах до земельного парламенту в Нижній Саксонії у 1986 р. був, зокрема, колишній гітлерівець, генерал військ СС О. Е. Ремер²⁰.

Незаконна підготовка до терористичної діяльності поєднується з шаленою антикомуністичною і расистською пропагандою. В семи землях ФРН верхівка ВНРП організувала «бойові» групи, які дедалі частіше влаштовують напади на членів прогресивних партій і організацій та іноземців²¹. Федеральне відомство з питань охорони конституції дійшло висновку, що ВНРП стала найактивнішою неонацистською організацією в країні.

Верховодам партії вдалося поширити вплив ВНРП на деякі неонацистські угруповання. Так, вони встановили контроль над союзом «Молоді вікінги», що налічує сотні членів²². В пошуках джерел поповнення для своєї організації керівництво ВНРП останнім часом почало проявляти значну увагу до трудящих, які опинилися в скрутному матеріальному становищі. Отруйні зерна неофашистської агітації знаходять особливо сприятливий ґрунт в клубах футбольних болільників і групах так званих «скінхедс» («бритоголових»), де переважає безробітна молодь. Неонацисти зуміли залучити на свій бік, зокрема, клуб болільників команди «Боруссія» з міста Дортмунда²³.

Ударними загонами неофашистських організацій стали групи правих екстремістів «скінхедс». За офіційними даними, нині в ФРН налічується близько 2 тис. «бритоголових», які не лише займаються расистською пропагандою, а й спеціалізуються на насильницьких діях проти іноземців. Вони підтримують тісні зв'язки з НДП і «Вільною німецькою робітничою партією», виступаючи в ролі їх штурмових загонів²⁴.

Постійна організаційна перебудова, що триває в таборі найбільш агресивного крила неонацизму, ускладнює його аналіз. Однак не викликає сумніву факт зростання його лав. За даними поліцейських органів, у 1976 р. в «бойових» неонацистських групах налічувалося 600 чол., 1978 р.—1100, а в 1984 р.—1400²⁵. На наш погляд, ці дані явно занижені. Близька до Соціал-демократичної партії Німеччини прес-служба «Блік нах рехтс» вважає, наприклад, що у 1984 р. в країні було не 68 правоекстремістських угруповань, як свідчить звіт відомства з питань охорони конституції, а 158²⁶.

Структура сучасного західнонімецького неонацизму є досить умовною. Крім названих основних груп, в його таборі є і такі, що примикають до згаданих напрямів. Вони відрізняються одна від одної будовою, політичними цілями і тактикою, інколи конкурують між собою. Однак відмінності між ними не такі вже й значні. За даними федерального відомства з питань охорони конституції, загалом у 1984 р. в країні налічувалося близько 23,5 тис. членів правоекстремістських і неона-

¹⁹ Unsere Zeit.— 1986.— 17. Apr.

²⁰ Trybuna Ludu.— 1986.— 10 lip.

²¹ Ibid.

²² Unsere Zeit.— 1986.— 17. Apr.

²³ За рубежом.— 1985.— № 28.— С. 23.

²⁴ Volksstimme.— 1986.— 10. Juli; Trybuna Ludu.— 1985.— 31 grud.; 1986.— 1 stycznia.

²⁵ Der Spiegel.— 1979.— N 13.— S. 98; 1984.— N 42.— S. 110.

²⁶ Der Spiegel.— 1984.— N 42.— S. 110.

цистських організацій²⁷. Ці відомості не можна вважати повними, оскільки поза обліком залишився ще цілий ряд груп.

Аналіз складу неонацистських організацій дає підстави стверджувати, що середні верстви і нині є їх головною соціальною опорою. За даними Мюнхенського інституту соціальних досліджень, значну частину їх кількісного складу на рубежі 70—80-х років становили сільські господарі. Багато неонацистів мешкає у селах з населенням від 2 до 5 тис. чол. Так звана міська частина неофашистського руху — це насамперед жителі містечок і окраїн великих міст. Члени неонацистських організацій не відзначаються високим рівнем політичної свідомості. Як правило, вони не входять до складу профспілок. Часто це люди без будь-якої спеціальності²⁸. Отже, одним з джерел поповнення неофашистських організацій, як і раніше, залишаються малі міста і села з їх традиційним укладом, значною питомою вагою дрібного ремісничого виробництва, слабкою політичною активністю жителів, застоєм у громадському житті²⁹. З кінця 70-х років посилюється приплив до лав неонацистів інтелігенції.

Діяльності неофашистських угруповань сприяли економічні кризи, які західнонімецький капіталізм переживав у 1974—1975 рр. і 1980—1982 рр. Вони позначилися на всьому комплексі суспільно-політичних відносин у країні, в тому числі й на свідомості широких мас. На початку 80-х років поживався вступ до неонацистських організацій безробітних. На VII з'їзді НКП (січень 1984 р.) відзначалося, що «під вплив неофашистської демагогії потрапляють насамперед безробітні і декласовані цією системою елементи»³⁰. Вимушена відчуженість від суспільної праці і зумовлена нею нетерпимість до ситуації в країні і власного становища посилює у дрібнобуржуазних елементів і малосвідомих груп робітників расистські настрої та схильність до терористичних дій. Цим намагаються скористатися верховоди неофашистських організацій. Спекулюючи на тяжкому становищі середніх верств і частини пролетаріату, вони залучають їх до НДП та «Німецького народного союзу». Значно зросли за рахунок безробітних терористичні групи, зокрема «Вільна німецька робітничча партія».

Одним з джерел поповнення неонацистських організацій є також бундесвер. Культивування в збройних силах ФРН духу прусського мілітаризму і німецького націоналізму створює сприятливий ґрунт для ведення тут неофашистської пропаганди і вербувальної діяльності. За далеко не повними даними, на рубежі 70—80-х років понад 100 офіцерів, унтер-офіцерів, чиновників і службовців бундесверу були активними членами НДП та інших аналогічних угруповань³¹.

Однак тим, що неофашизму вдалося втриматися на поверхні політичного життя, а в останні роки навіть активізувати свою діяльність, він має завдячувати найреакційнішим колам панівного класу країни. І хоч праве крило фінансової олігархії намагається приховати свої зв'язки із сучасними гітлерівцями, засоби масової інформації повідомили чимало фактів, які свідчать про причетність воєнно-промислового комплексу ФРН до поживавлення неонацистського руху. Значну підтримку неофашистам подають монополістичні об'єднання в Баварії. 200 осіб, причетних до них, наприкінці 70-х років фінансували неонацистські організації, серед них — голова союзу працедавців металопромисловості Баварії Е. Вреде, а також впливові діячі Християнського соціального союзу. Вони були, зокрема, закулісними натхненниками

²⁷ Trybuna Ludu.— 1986.— 26 maja.

²⁸ Der Spiegel.— 1981.— N 12.— S. 54.

²⁹ Див.: Галкин А. А. Социология неофашизма.— М., 1971.— С. 151; Федеративная Республика Германии.— М., 1983.— С. 275.

³⁰ VII съезд Германской коммунистической партии.— М., 1985.— С. 63.

³¹ Der Spiegel.— 1981.— N 42.— S. 76.

новостворених фашистських груп в університетах Мюнхена, Регенсбурга та інших баварських міст³². З подібних джерел дістають поповнення нелегальні і напівлегальні правоекстремістські угруповання. Так, під ширмою однієї з найбільш войовничих організацій діяв «Гурток друзів на підтримку «Військово-спортивної групи Гофмана»³³.

Значну політичну підтримку неонацисти одержують від партії монополістичної буржуазії — ХДС і ХСС. Так, під час правління в Бонні соціал-ліберальної урядової коаліції (1969—1982 рр.), коли блок ХДС/ХСС перебував в опозиції, останній намагався забезпечити легальне існування НДП. Федеральний конституційний суд, який став оплотом консервативних сил, визнав НДП «конституційно виправданою установою» і заборонив «публічно підозрювати» її в «цілях, що йдуть врозрив з конституцією»³⁴. Спеціальні акти на підтримку НДП були прийняті в землях, де при владі перебував ХДС. Так, суд у Баден-Вюртемберзі в квітні 1978 р. визнав «законним» характер Націонал-демократичної партії³⁵. Показово, що в той час уряд цієї землі очолював один з найреакційніших діячів ХДС Х. Фільбінгер. Незабаром стало відомо, що він — колишній гітлерівець, і під тиском прогресивної громадськості Х. Фільбінгер змушений був подати у відставку.

Як уже відзначалося, непогано почувають себе неонацисти в Баварії, де протягом багатьох років править ХСС. Керівні кола партії, зокрема її голова Ф.-П. Штраус, не приховують, що вони вбачають в неонацизмі свого союзника у боротьбі проти так званої «лівої небезпеки». Верхівка ХСС подає неофашистським угрупованням фінансову допомогу і політичну підтримку³⁶.

Заохочує діяльність неонацистів християнсько-ліберальна коаліція, що прийшла до влади в Бонні восени 1982 р. У той час, як до комуністів і членів інших прогресивних організацій застосовується пресловуте правило «заборони на професії», сучасні гітлерівці мають можливість вільно влаштовуватися на будь-яку державну службу. На VII з'їзді НКП зверталася увага на терпимість, а часто і відверту підтримку, що їх федеральні й земельні власті проявляють щодо неофашистських організацій та їхніх дій, сповнених ненависті до іноземців і проїнятих расистським духом. Так, недавно були обнародовані факти, які свідчать про те, що міністерство оборони ФРН подає фінансову допомогу фашистській «Дойче національ-цайтунг»³⁷. Особливо красномовними є зв'язки між спецслужбами і неонацистськими організаціями. Розвідувальне відомство і поліцейські органи ФРН постачали зброєю «Військово-спортивну групу» Гофмана, використовували останню з метою шпигування і терористичної діяльності, у боротьбі проти прогресивних рухів, для організації провокацій на кордоні з НДР³⁸.

Неонацистські угруповання Федеративної Республіки Німеччини є складовою частиною альянсу реваншистських організацій, що склався у післявоєнні роки. Націоналістичну, ревізіоністську пропаганду і агітацію сучасний фашизм веде у тісній взаємодії із «Союзом вигнанців». Ця найбільш масова реваншистська організація складається з так званих земляцтв, що об'єднують німців з Польщі, Угорщини, Чехословаччини і Австрії, які переселилися до Західної Німеччини згідно з рішенням Потсдамської конференції. У 1957 р. виникла єдина організація переселенців і «бжженців» під назвою «Союз вигнанців — об'єднаний земляцтва і товариства земель». До «Союзу» входять 10 земельних товариств, товариство Західного Берліна і 21 земляцтво. За даними його

³² Der Spiegel.— 1979.— N 26.— S. 55.

³³ Petzold J. Op. cit.— S. 159.

³⁴ Федеративная Республика Германии.— С. 344.

³⁵ Der Spiegel.— 1978.— N 16.— S. 109.

³⁶ Der Spiegel.— 1979.— N 26.— S. 55; Unsere Zeit.— 1986.— 8. Aug.

³⁷ Unsere Zeit.— 1986.— 12. Aug.

³⁸ Der Spiegel.— 1985.— N 41.— S. 46, 48; Unsere Zeit.— 1986.— 21. Juni.

ж керівництва, чисельність організації становить близько 2,5 млн. чоловік³⁹.

До реваншистських сил належать також союзи і об'єднання колишніх військовослужбовців вермахту та військ СС. Найактивнішим серед них є «Товариство взаємодопомоги солдатів і офіцерів колишніх військ СС» (ХІАГ), яке налічує майже 300 тис. членів. Воно має близько 120 місцевих і окружних об'єднань, як у самій ФРН, так і в інших капіталістичних країнах⁴⁰.

Отже, реваншизм виступає в Федеративній Республіці Німеччини як досить значна сила. Кількість земляцтв, військових союзів та інших подібних формувань на території ФРН та за її межами досягає 1300. За неповними даними, в складі реваншистських організацій наприкінці 70-х років налічувалося 4,8 млн. чол., або 12% дорослої частини населення країни, що має виборчі права⁴¹.

Крайній націоналізм, расизм і войовничий антикомунізм є тими духовними принципами, на яких зблизилися неонацисти і реваншисти. З кінця 70-х років зв'язки між ними розширилися й урізноманітнилися. Вони виявляються, зокрема, у співробітництві між НДП, «Німецьким народним союзом» і реваншистськими земляцтвами. Часто пропаганду ідей націоналізму і реваншизму спрямовують діячі, які входять одночасно до кількох правих організацій. Так, шеф-редактор ультрареакційної «Дойче вохен-цайтунг» Р. Поцорни, будучи членом НДП, водночас тісно співробітничав з верховодами «Німецького народного союзу» і «Земляцтва судетських німців»⁴².

Прямі контакти існують між неонацистськими організаціями й спілками колишніх військовослужбовців. Так, у 1980 р. засновник і керівник «Бойового союзу німецьких солдатів» колишній гітлерівець Е. Шенборн створив неофашистську «Націонал-соціалістську демократичну робітничу партію»⁴³. І хоч вона проіснувала недовго, а її керівник опинився на лаві підсудних, це свідчить про змикання сучасних нацистів з різними реваншистськими формуваннями.

Посилення реваншистських настроїв в західнонімецькому суспільстві підтримують ХДС і ХСС. Майже чотири десятиліття історії ФРН переконливо свідчать, що ступінь активності реваншистських сил перебуває в прямій залежності від державно-політичних позицій цих найвпливовіших партій монополістичного капіталу країни. Прихильники реваншизму з великими надіями зустріли прихід до влади в Бонні консервативно-ліберальної коаліції. І їх сподівання, як показав дальший розвиток подій, не були марними. Уряд не лише не приховує симпатій до реваншистів, а й відверто заохочує їхні виступи⁴⁴. Так, його глава Г. Коль восени 1986 р. виступив з грубими нападками на Радянський Союз, вдаючись при цьому до ганебних паралелей з нацистською Німеччиною. Під час передвиборної кампанії, що розгорнулася наприкінці року, Коль на догоду реваншистським колам взявся за реанімацію тез часів «холодної війни». Він знову почав просторікувати про «тимчасовий характер» європейських кордонів, про претензії ФРН на «представництво всіх німців», про «відкрите німецьке питання»⁴⁵. Відчуваючи підтримку правлячої верхівки, «вічно вчорашні» дедалі нахабніше закликають до насильницького перегляду післявоєнних кордонів у Європі. Відчувається, що між ними і урядом склався

³⁹ Фла х В. Землячества — авангард реваншизма // Реваншизм: идеология, практика.— М., 1985.— С. 72.

⁴⁰ Бовкун Е. ФРГ: бег времени, тень войны.— М., 1984.— С. 198.

⁴¹ Ф и л а т о в М. Н., Р я б о в А. И. Указ. соч.— С. 192, 193.

⁴² Unsere Zeit.— 1986.— 18. März.

⁴³ Berliner Zeitung.— 1980.— 15. Febr.

⁴⁴ Див.: Кириллов Г. ФРН: реанимация «вечно вчерашних» // Междунар. жизнь.— 1984.— № 9.— С. 46.

⁴⁵ Опасный атавизм // Правда.— 1986.— 28 нояб.

своєрідний розподіл функцій у нагнітанні в країні атмосфери націоналізму і реваншизму.

Посилення правих тенденцій в суспільному житті ФРН у 80-і роки зумовлювалося її зовнішніми причинами, і насамперед, реакційним політичним курсом правлячих кіл США, спрямованим на конфронтацію із світом соціалізму. Свідченням ставлення американської адміністрації до нацизму і нацистських злочинів стало відвідання президентом Рейганом 5 травня 1985 р. військового кладовища в західнонімецькому містечку Бітбурзі й покладення вінків до пам'ятника похованим там службовцям гітлерівського вермахту та військ СС. «Дух Бітбурга», спільне з канцлером ФРН віддання почестей нацистським воюючим мало свідчити про «єдність» колишніх противників, а теперішніх союзників по НАТО в боротьбі проти «спільного ворога» на Сході. Політичний спектакль в Бітбурзі був водночас наочною демонстрацією спільності політичних і військово-стратегічних цілей американського імперіалізму й тих націоналістичних сил у ФРН, які мріють про перегляд наслідків війни та територіально-політичного ладу в Європі, визначеного рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

Одним із свідчень цієї спільності є тісні контакти між американськими й західнонімецькими неофашистськими організаціями, які останнім часом значно поживалися. Заслуговує на увагу, зокрема, той факт, що штаб-квартира та пропагандистський центр угруповання під назвою «Націонал-соціалістська робітничка партія / закордонна організація» розташовані в США. За даними поліцейських органів, ця організація має в ФРН 36 невеликих (по 2—3 чол.) конспіративних осередків. Західнонімецькі фашисти підтримують прямі зв'язки з ультраправою американською організацією ку-клукс-клан⁴⁶.

В ідеології сучасного неофашизму ФРН спостерігаються певні зміни. Більшість неонацистських організацій уникають висування в своїх офіційних документах ідейних принципів гітлерівського фашизму. Однак насправді це лише модифікація фашистської ідеології, спроби пристосуватися до нових внутрішньо- і зовнішньополітичних умов. Відмежування від гітлеризму має переважно декларативний характер. З одного боку, це робиться з метою приховати від широких мас генетичний зв'язок неонацизму із злочинною ідеологією і практикою старого фашизму й створити йому репутацію «законної» політичної сили консервативного напрямку. Таке реноме необхідне НДП та деяким іншим правоекстремістським організаціям у боротьбі за розширення своєї соціальної бази і політичного впливу. З іншого боку, сучасні спадкоємці гітлерівців остерігаються всього, що може дати властям формальний привід до оголошення їх угруповань «протиконституційними». Однак, як свідчать численні факти, правова і політична практика, що склалася в Західній Німеччині, створює досить широкі можливості для відкритої проповіді фашистських ідей в обхід існуючих у ній законів. Неонацизм безумовно виявив здатність до мімікрії. Ідейні і політичні маневри не змінили суті його ідеології, її спорідненості з гітлеризмом.

Сучасні неонацисти успадкували крайній, патологічний антикомунізм німецького фашизму. Вони спекулюють на твердженнях про так звану «комуністичну змову». Наслідуючи геббельсівський пропагандистський апарат, неофашисти намагаються впливати на середні верстви населення і відстали частину пролетаріату шляхом створення і поширення узагальненого образу «зрадників і ворогів нації», до яких відносять не лише Німецьку комуністичну партію, а й СДПН, партію «зелених» і навіть Вільну демократичну партію, а також учасників екологічного руху, борців за мир і т. д. Неонацистські організації іноді вдаються й до пропагандистських нападок на блок ХДС/ХСС, звинувачуючи його в нездатності ефективно боротися проти комунізму.

⁴⁶ Trybuna Ludu.— 1986.— 26 maja.

В програмних документах і пропагандистських матеріалах послідовники фюрера зображають себе найбільш надійною і найрішучішою антикомуністичною силою, покликаною «врятувати Німеччину». «У випадку небезпеки приходу до влади лівих, особливо комуністів, — заявив, зокрема, Гофман, — ми будемо тією силою, яка допоможе не допустити такого повороту подій. Наша боротьба — це боротьба проти комуністичних ідеалів і тих, хто їм симпатизує»⁴⁷. Інший неофашист — голова «Вільної німецької робітничої партії» Папе — закликає «очистити німецьку стаїню від усіх небажаних чужих елементів»⁴⁸.

Всі неонацистські організації проповідують ненависть до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. У прийнятій в 1980 р. програмі НДП, зокрема, зафіксувала: «Основна і вирішальна війна — це війна проти комунізму»⁴⁹. Партія закликає до війни проти країн соціалізму і «возз'єднання» Німеччини шляхом поглинання НДР. Так, Кун — керівник організації НДП в землі Саар — в листі на ім'я одного з верховодів реваншистських земляцтв Гупки у 1986 р. писав: «Ми, націонал-демократи, стоїмо на засаді: Східна Німеччина залишається нашою»⁵⁰.

Злісною антирадянщиною пройняті офіційні документи та пропагандистські акції «Німецького народного союзу» і терористичних угруповань. Так, «нові праві», що примикають до ННС, намагаються обґрунтувати свій проєкт «нового порядку» в Європі, який вони облудно іменують «європейським соціалізмом». Центральне місце при цьому відводиться «Великій Німеччині», яка б включала території ФРН, НДР і Австрії. Такий «етноплюралістичний лад», за розрахунками «нових правих», може бути створений на континенті шляхом активізації «революційних», тобто націоналістичних, настроїв у всіх соціалістичних країнах Європи, які повинні перерости у «загальне повстання»⁵¹.

З антикомунізмом тісно зв'язана проповідь крайнього націоналізму і шовінізму⁵². Неофашисти відродили концепцію тоталітарної держави, у якій поєднуються ідеї терористичної диктатури і «єдності нації».

Неонацисти взяли на озброєння і расистські ідеї, хоча й змушені відмовитися від відновлення їх у старому варіанті, із застосуванням гітлерівських формулювань. На рубежі 70—80-х років відбулася зміна в розстановці акцентів у расистській пропаганді сучасного західнонімецького фашизму. В 60-х і 70-х роках, як відомо, спостерігався значний приплив до ФРН іноземної робочої сили з південних районів Західної Європи, а також з Африки й Азії. Із збільшенням кількості робітників-іммігрантів посилювалася й пропаганда ненависті до них з боку правих сил.

Це пов'язано з посиленням реакційних тенденцій у політиці панівного класу країни. Расистська пропаганда була складовою частиною кампанії, спрямованої на створення політичних і психологічних умов для зміщення вправо політичного курсу ФРН. Провідь ненависті до іноземних робітників є водночас реакційною спробою подолання економічної кризи і послаблення робітничого руху. «Використовуючи стан кризи в нашій країні, — зазначалося на VII з'їзді НКП, — великий капітал ополчується проти іноземних робітників з тим, щоб таким чином відвернути населення Федеративної Республіки від пошуків справжніх джерел кризи...»⁵³.

В ході кампанії між основними угрупованнями неофашистів відбувся своєрідний розподіл ролей. НДП і ННС зосередили свої головні

⁴⁷ Цит. за: Иванов В. Идеология неонацизма—исток, суть, формы // Полит. самообразование.— 1985.— № 12.— С. 63.

⁴⁸ *Tribuna Ludu*.— 1986.— 10. lip.

⁴⁹ Филатов М. Н., Рябов А. И. Указ. соч.— С. 174—175.

⁵⁰ *Die Wahrheit*.— 1986.— 6. Aug.

⁵¹ *Oritz R.* Op. cit.— S. 329—335.

⁵² Див.: *Unsere Zeit*.— 1986.— 4. Febr.: 7. Maj.

⁵³ VII съезд Германской коммунистической партии.— С. 205—206.

зусилля на пропагандистських цькуваннях «гастарбайтерів». Крайнім войовничим расистським духом пройняті виступи невеликих неофашистських груп. Їхні провокаційні заяви, сповнені ненависті до іноземних робітників, стали прелюдією до нових, ще гостріших нападок. Посилаючись на необхідність захистити «німецький спосіб життя і культуру», «німецьку кров і народність», неофашисти незабаром перейшли до безпосередніх насильницьких акцій.

Генетичний ідейний зв'язок нового фашизму із старим наочно виявляється під час трактування неонацистами новітньої історії. У висвітленні подій недалекого минулого явно домінує всебічна апологія гітлеризму. При цьому необхідно зазначити, що формуванню і поширенню неофашистських поглядів на історію Німеччини часів «третього рейху» сприяє вся ідейно-політична обстановка в Західній Німеччині. Звеличування нацизму є наслідком колективних зусиль авторів численних «наукових досліджень», видавництва, що спеціалізуються на випуску фашистської і неофашистської літератури, а також буржуазної преси, кіно, радіо і телебачення. В ролі головних організаторів кампаній, спрямованих на виправдання «третього рейху», виступають старі й нові фашисти, правоконсервативні кола.

Незважаючи на різноманітність форм, методів і прийомів реабілітації німецького фашизму, в ній можна виділити ряд характерних рис. Праві сили вживають заходів для надання націонал-соціалістській партії та її ідеології «благородного вигляду». При цьому західним німцям подається препарована версія новітньої історії, розрахована на те, щоб зняти з нацизму відповідальність за розв'язання другої світової війни і ті бідування, які випали на їх долю. Нарешті, від населення ФРН намагаються приховати справжню картину страшних злочинів, вчинених гітлерівцями проти народів Європи⁵⁴.

Неонацистські організації популяризують фальсифікаторські видання про фашизм, передруковуючи уривки з них під різними провокаційними заголовками на сторінках своїх тижневиків та журналів. «Листки» та «бойові органи» неофашистських угруповань доводять їх до читачів у ще «доступнішій» формі, супроводжуючи закликами «відновити правду», антикомуністичними гаслами і т. д. У такий спосіб неонацистський пропагандистський апарат надає тезам «досліджень», присвячених історії «третього рейху», «прикладного» характеру⁵⁵.

Головна увага неонацистських організацій, їх демагогічна пропагандистська діяльність спрямована на молодь ФРН. Спекуляція сучасним фашистом на її незадоволенні існуючими в країні порядками і своїм становищем сприяла поповненню їх лав за рахунок юнацтва. Кількість організованих молодих нацистів лише у першому півріччі 1985 р. зросла на 10%⁵⁶. Досить значним є приплив до «Вільної німецької робітничої партії», яка веде активну діяльність серед малоосвічених і відсталих у політичному відношенні груп безробітної молоді, насаджуючи при цьому культ сили і расистські настрої. За даними поліцейських органів, дві третини членів ВНРП — молодь. Наприклад, середній вік членів земельної організації в Нижній Саксонії становить 23,5 року⁵⁷. Дальше поглиблення економічної кризи, масове безробіття в країні сприяють збереженню основних джерел поповнення неофашистських угруповань. Як свідчать результати досліджень, проведених інститутом для вивчення громадської думки в Алленсбаху, понад 6%

⁵⁴ Див.: Weissbecker M. Enttöufelung der braunen Barbarei.— Berlin, 1975.— S. 53—56; Бланк А. С. Неонацизм — реваншизм.— С. 46, 65—66; Мерцалов А. Н. Западногерманская буржуазная историография второй мировой войны.— М., 1978.— С. 145—150; Жилин П. А., Якушевский А. С., Кульков Е. Н. Критика основных концепций буржуазной историографии второй мировой войны.— М., 1983.— С. 40—41, 371.

⁵⁵ Der Spiegel.— 1981.— N 5.— S. 77—78, 80.

⁵⁶ Trybuna Ludu.— 1985.— 17—18 sierpn.

⁵⁷ Trybuna Ludu.— 1986.— 10 lip.

молоді Федеративної Республіки Німеччини віком від 16 до 25 років є прихильниками правого екстремізму⁵⁸.

Однією з характерних рис сучасного західнонімецького неофашизму є зростання його агресивності. Як вже зазначалося вище, неонацисти не обмежуються пропагандою і дедалі частіше вдаються до насильницьких дій. Це стало помітно вже у другій половині 70-х років. Незабаром неофашистські організації перейшли до відкритого терору. 26 вересня 1980 р. вони організували сильний вибух в парку «Терезієнвізе» в Мюнхені під час проведення традиційного свята врожаю. При цьому 12 чол. загинуло, 219 — поранено. Серед вбитих виявився і безпосередній винуватець замаху Г. Келер — член «Військово-спортивної групи» Гофмана⁵⁹. Терор правих екстремістів набирав загрозливих розмірів. Загалом до середини 1982 р. їхніми жертвами стали 22 чол., сотні дістали поранення⁶⁰. Неофашистські угруповання явно намагалися створити в країні напружену ситуацію. Їх дії виявляли наміри найреакційніших кіл ФРН посилити тиск на парламентські партії з метою сприяти приході до влади в Бонні правої коаліції і домогтися повороту в зовнішній і внутрішній політиці країни. Отже, певну роль у переході влади до блоку ХДС/ХСС — ВДП восени 1982 р. відіграли неонацисти.

І хоч уряди соціал-ліберальної, а потім і правої коаліції змушені були заборонити деякі найбільш войовничі групи і посадити на лаву підсудних їхніх вожаків, більшість з них все ж залишилася на волі. Неонацисти посилено озброювалися, готуючись до нових акцій. У 1984 р., наприклад, у них було вилучено більше зброї, військового спорядження та вибухівки, ніж у попередні роки⁶¹. Останнім часом одним з основних об'єктів насильницьких дій правих екстремістів стали іноземні робітники. Особливо активну терористичну діяльність проти «гастарбайтерів» та прогресивних організації розгорнули «Вільна німецька робітничка партія» та тісно зв'язані з нею клуби футбольних болільників і «бритоголових». Протягом 1983—1985 рр. «бритоголови» влаштували лише в Гамбурзі 15 замахів на іноземців⁶².

Отже, неонацистські організації є складовою частиною всього правобуржуазного табору ФРН. Вони становлять політичний резерв монополістичного капіталу в його стратегії соціального реваншу на міжнародній арені. В умовах загострення кризи капіталізму в Західній Німеччині, коли її реакційні кола взяли курс на обмеження буржуазної демократії, неофашизм виконує ряд специфічних функцій. Він намагається зібрати навколо себе дрібнобуржуазні групи населення, які висловлюють незадоволення політикою консервативних партій і виходять з-під впливу останніх, і не допустити їх переходу на бік прогресивних сил. Неонацистські угруповання виконують роль активних глашатаїв і позапарламентської опори політики «повороту вправо», яку проводять інші правлячі кола Бонна. Неофашистські «бойовики» використовуються монополістичним капіталом і реакційними політичними силами для насильницьких дій проти демократичних рухів. Расистська пропаганда сучасних гітлерівців служить засобом відвернення уваги мас від справжніх причин кризових явищ і підриву єдності трудящих.

Прогресивні сили ФРН, враховуючи уроки минулого, рішуче виступають проти зростання фашистської загрози. В останні роки з ініціативи НКП в країні розгорнувся масовий антифашистський рух, в якому поряд з комуністами беруть участь соціал-демократи, члени партії «зелених», профспілок, жіночих, молодіжних та інших організацій. Роз'яснювальна робота про суть неонацизму поєднується з виступами трудящих проти активізації пропаганди і терористичних дій спадкоєм-

⁵⁸ Der Spiegel.— 1985.— N 42.— S. 110.

⁵⁹ Petzold J. Op. cit.— S. 160.

⁶⁰ Der Spiegel.— 1982.— N 27.— S. 33.

⁶¹ Trybuna Ludu.— 1985.— 17—18 sierpn.

⁶² Unsere Zeit.— 1985.— 31. Dezemb.

ців гітлеризму. Як підкреслювалося на VIII з'їзді Німецької комуністичної партії (травень 1986 р.), масові маніфестації, вимоги про заборону і розпуск неофашистських організацій, формування антифашистського блоку проти неонацизму засвідчили зростання антифашистських настроїв серед населення країни, що є важливою запорукою дальшої боротьби за демократію⁶³.

М. Н. Швагуляк

НЕОНАЦИЗМ: КУРСОМ РЕВАНША

Резюме

Стаття посвячена аналізу неофашизму в ФРГ кінця 70-х — першої половини 80-х років. Автор розглядає організаційні і соціально-класові основи, а також важливі ідейні принципи і напрями діяльності неонацизму, показує його місце і роль в стратегії західногерманського імперіалізму.

⁶³ Unsere Zeit.— 1986.— 3. Maj.

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК ПЕРВИННА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДІЙСНІСТЬ

У радянському джерелознавстві історичне джерело нерідко визнається, як об'єкт дослідження. Це поняття вважається центральним, наріжним не лише в ньому, а й узагалі в історичній науці. Значна частина спеціалістів підтримує думку, що ним є все, що відображає розвиток людського суспільства і є основою для його наукового пізнання¹. При всій привабливості, простоті та універсальності таке формулювання, на наш погляд, не дає можливості точно відтворити об'єкт самого джерелознавчого дослідження. Далеко не всі свідчення про минуле є історичними джерелами в суто науковому розумінні, а не просто, як матеріал для наукової розвідки.

Автор цієї статті прагне розглянути поняття «історичне джерело» на основі найновіших здобутків радянських джерелознавців.

У 1972 р. виникло питання про історичне джерело як первинну інформацію про дійсність². Ще в 1969 р. С. О. Шмідт закликав розглянути поняття «історичне джерело» в плані теорії наукової інформації, але він скаржився, що тут доводиться стикатися з нечіткістю термінології та з різним розумінням спеціалістами одних і тих же термінів³.

Певну ясність у це складне питання вніс І. Д. Ковальченко у змістовній доповіді «Історичне джерело у світлі вчення про інформацію», виголошеній на III Всесоюзній конференції з питань джерелознавства у Новоросійську (1979 р.)⁴, а також у ґрунтовній статті, опублікованій

¹ Советская историческая энциклопедия.— М., 1965.— Т. 6.— Стб. 591; Источниковедение: Теоретические и методические проблемы (далі — Источниковедение...)— М., 1969.— С. 28; Источниковедение истории СССР // Под. ред. И. Д. Ковальченко.— М., 1981.— С. 8 та ін.

² Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970).— К., 1972.— С. 9, 172.

³ Источниковедение...— С. 29.

⁴ Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных истори-

в журналі «История СССР» у 1983 р.⁵ Розглянемо її деякі положення, які проливають світло на обрану нами тему.

Головне прикладне завдання джерелознавства полягає у дедалі зростаючій потребі підвищувати інформаційну віддачу джерел. Завжди спостерігається певна невідповідність між тією інформацією, яка необхідна історикові, і тим, що безпосередньо відтворене в останніх. Вона породжується тими розбіжностями між цілями, які переслідували «автори джерел», і проблемами, які ставлять історики, звертаючись до джерел.

Успішне вирішення цього питання, принаймні значне скорочення згаданих вище розбіжностей, значною мірою залежить від звернення до сучасного вчення про інформацію. Воно являє відображення різноманітних явищ об'єктивного світу. Вищою формою цього відображення є інформаційні процеси, що відбуваються в людському суспільстві, які пов'язані з виникненням і функціонуванням соціальної інформації.

Історики необхідні об'єктивні факти, без яких він не може зв'язати поставлених перед собою завдань. Втім, прагматичне використання інформації завжди пов'язане з відбірковим підходом до неї. Такий відбір повинен ураховувати і її достатність, якісну та кількісну репрезентативність.

Під інформацією в історичній науці нерідко розуміють сукупність відомостей, які залучено до наукового обігу і використовуються для вивчення тих чи інших конкретних явищ та процесів (тобто вона виступає, як діюче знання). Проте слід сказати й про те, що ще є її джерела потенційні, інформація яких (прихована) ще не використовувалася.

І. Д. Ковальченко слушно спинився на питанні про походження історичної інформації, зафіксованої в джерелах. Спочатку вона була необхідна для задоволення практичних потреб її сучасників. Це стосується як законодавчих і правових актів, так і особистого листування, щоденників, які мали на меті самовираження й утвердження особи⁶.

Немає джерел, непридатних для використання. Тому неправильно ділити їх на «добрі» та «погані» залежно від класово-партійної позиції їх творців, яка, без сумніву, впливає на ступінь об'єктивності будь-яких фактів. Але навіть у «найконсервативнішому» джерелі міститься певна об'єктивна інформація⁷.

Таким чином, обов'язковою умовою для кожного історичного дослідження є обов'язкове використання (звичайно, різною мірою) всіх без винятку історичних матеріалів, які стосуються розроблюваної теми.

Вже опубліковано чимало книжок, в яких розглядаються різні аспекти соціальної інформації, яка використовується в історичній науці⁸. Здебільшого автори мають справу з найпоширенішою інформацією писемного та мовного характеру.

Інформаційні контакти між людьми виникли з появою суспільства й відносяться до найбільш давніх соціальних феноменів. Але тільки в ХХ ст. наука дійшла до усвідомлення необхідності виділення самостійної галузі знань, яка б досліджувала коло проблем, пов'язаних з функціонуванням інформації у суспільстві. Новим кроком на цьому шляху стала теорія інформації К. Шеннона, що виникла у 1948 р.

ческих дисциплін і їх преподавання в вузах // Тез. докл. III Всесоюзной конференции.— М., 1979.— Ч. 1.— С. 36.

⁵ Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации (К постановке проблемы) // История СССР.— 1983.— № 3.— С. 129—148.

⁶ Там же.— С. 137.

⁷ Там же.— С. 138.

⁸ Урсул А. Д. Информация // Методологические аспекты.— М., 1971.— 295 с.; Урсул А. Д. Отражение и информация.— М., 1973.— 231 с.; Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом.— М., 1975.— 408 с.; Коган В. З. Маршрут в страну информологию.— М., 1985.— 160 с. та ін.

Природно, що в ній недостатню увагу було приділено важливому питанню про цінність такої інформації⁹.

Невеличкий екскурс в історію появи цієї теорії був потрібний, щоб пояснити досить пізні звернення вчених до неї у зв'язку з визначенням історичного джерела.

На порядку денному виникло питання про якісну характеристику інформації, розв'язання якого значною мірою залежить від взаємодії згаданої вище теорії з конкретними науками, де вона використовується. У даному випадку мається на увазі історія як наука взагалі і джерелознавство зокрема. Це певною мірою мало місце при визначенні історичного джерела, яке дається в новітніх наукових працях. Так, В. В. Фарсобін розглядає його, як певні категорії інформації¹⁰.

Не обходить це поняття й М. Я. Варшавчик: «Історичне джерело — це матеріальний носій історичної інформації, що виник як продукт певних суспільних відносин і безпосередньо відображає той чи інший бік людської діяльності»¹¹.

У даному визначенні чітко показано якісний стан історичного джерела, його походження та інформаційну сутність. Але у своїй основі воно персгукуюється з численними попередніми формулюваннями, в яких не розкривалися ці особливості — у порівнянні з науковими виданнями і творами художньої літератури й мистецтва.

Втім, у джерелознавчих працях це питання порушувалося, особливо у ґрунтовній монографії Л. М. Пушкарьова, який зіставив різні точки зору відносно даної проблеми (починаючи ще з дореволюційного часу)¹².

Спочатку вітчизняні історики (як і західноєвропейські) розглядали свої дослідження, як один з різновидів історичного джерела. Вперше про відмінності між ними згадав у своїй дисертації М. Г. Устрялов, але він не показав, що покладено в основу цього¹³. Російське буржуазне джерелознавство також протиставляло їх один одному.

В радянський час, десь у 20-х років, спостерігалось зближення інтерпретації поняття «джерело» та «дослідження». Л. П. Карсавін навіть твердив, що «в розумінні безпосереднього відображення дійсності джерелом повинна бути названа будь-яка історична праця»¹⁴.

Ультимативна позиція вченого була, очевидно, пов'язана з тим, що праці стародавніх авторів перетворилися на джерела, оскільки тільки в них збереглися повідомлення про певні історичні факти.

С. Н. Биковський чітко розмежовував ці поняття, але і він писав про те, що в ряді випадків не можна провести точної межі між історичними джерелами та посібниками¹⁵.

⁹ Коган В. З. Указ. соч.— С. 16—17.

¹⁰ Фарсобін В. В. Источниковедение и его метод // Опыт анализа понятий и терминологии.— М., 1983.— С. 222.

¹¹ Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение // Теория. Методология. Методика.— Киев, 1984.— С. 68—69.

¹² Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории.— М., 1975.— С. 65—74.

¹³ Устрялов Н. Г. О системе прагматической русской истории.— Спб., 1836.— С. 50.

¹⁴ Карсавин Л. П. Введение в историю (теория истории).— Пг., 1920.— С. 43.

¹⁵ Биковский С. Н. Методика исторического исследования.— Л., 1931.— С. 30—32. Зауважимо, що таке приниження найменування історичного дослідження «посібником» характерне для вітчизняного джерелознавства — з дореволюційних часів та, власне, й до наших днів (М а с л о в Н. Н. Марксистско-ленинские методы историко-партийного исследования.— М., 1983.— С. 66). Це пояснюється прагненням багатьох спеціалістів делати більше відсунути історіографію на другий план, недооцінювати її здобутки. Однак не слід протиставляти джерелознавство та історіографію і тим більше применшувати значення якоїсь з цих дисциплін, присвоївши собі сферу її діяльності. Спроби «розмити» межі між історичним джерелом та дослідженням шляхом або зведення останнього до стану «посібника», або перенесення його в ранг «джерела», на нашу думку, йдуть не на користь поступального розвитку історичної науки. Кожна з цих дисциплін повинна мати чітко окреслене коло об'єктів аналізу, які б відповідали предмету кожної з них.

Ця точка зору надовго утвердилася у радянському джерелознавстві¹⁶.

Однак Л. М. Пушкарьов вважає, що поділ історичного матеріалу на джерела та дослідження є досить умовним. Свої докази він буде, розглядаючи лише одну групу розповідних джерел — наративних, які за своїм характером дійсно дуже близькі до наукових досліджень. Вчений посилається на спогади, а також літописи, хронографи й ін.¹⁷ і водночас зовсім обминає документальні, які кардинально відрізняються від них.

Такий підхід необхідний науковцю для того, щоб довести, що і вони є «джерелом не тільки для історіографії, а й для історії взагалі»¹⁸. Він вважає, що історичні твори є джерелом для вивчення суспільної думки. Але незрозуміло, чому вони не можуть бути для дослідника просто матеріалом, науковою літературою, оскільки самі ґрунтуються на певних джерелах. Щоб виділити ці первинні документи, багато хто з учених користується категорією «першоджерело», яке самостійно і хронологічно вперше, у порівнянні з іншими, відобразило ті або інші факт, подію чи явище, або хоча б якусь деталь історичної реальності¹⁹. Так, І. Д. Ковальченко визначив особливу цінність «тих джерел, в яких зафіксовано первісну інформацію і які тому є першоджерелами»²⁰.

На наш погляд, саме це і є основною рисою власне джерела (і немає потреби запроваджувати термін «першоджерело»), яке відрізняється від дослідження метою створення, системою відтворення історичного процесу чи якоїсь його складової.

Таким чином, ми підійшли до розуміння основної ознаки джерела у світлі вищезгаданої теорії. Воно несе в собі не просто відомості про минуле, а саме первісну інформацію про певні сторони життя. У своїй сукупності ці свідчення виступають як первинна основа пізнання історичних явищ, що постійно поглиблюється й уточнюється, містять різноманітні факти (за характером і цінністю). Це звичайний їх виклад, висновки й узагальнення, постановка питань і прогноз на майбутнє та ін. Породження свого часу, джерело має інші цілі, інакше відображає дійсність, ніж наступні дослідження, що мають на меті розкрити певні теми, які актуальні й потрібні сучасникам.

У зв'язку з цим Л. М. Пушкарьов цілком слушно підкреслив, що джерело повинно відтворити реальність. Отже, між реаліями суспільного життя і джерелом знаходиться лише свідомість його автора. Щоправда, безпосередність сприйняття часом є досить відносною. Відображення може бути негайним, коли він особисто спостерігав певну подію і висвітлив її у своєму творі (донесенні, листі, щоденнику тощо).

Втім, трапляється, що автор сам є її свідком, але повідомляє про якийсь факт через тривалий час (наприклад, у спогадах). У такому випадку безпосередність не повністю спрацьовує, оскільки на його свідомість впливає досвід життя, яке він після цього прожив. Нарешті, джерело може розповідати про щось на основі чуток, здогадок очевидців і навіть попередніх матеріалів, які зникли. Це вже не безпосередня інформація. У зв'язку з цим ускладнюється джерелознавчий аналіз, методика пошуку й перевірки відповідних відомостей. Незважаючи на різний ступінь безпосередності, «дійсність відображається саме через свідомість автора даного джерела»²¹.

Таким чином, тлумачення Л. М. Пушкарьовим джерела свідчить

¹⁶ Шерман Н. Л. Русские исторические источники X—XVIII вв.— Харьков, 1959.— С. 3—4; Стрельский В. П. Источниковедение истории СССР // Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г.— М., 1962.— С. 12; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР.— Киев, 1968.— С. 48—50 та ін.

¹⁷ Пушкарев Л. Н. Указ. соч.— С. 69—72.

¹⁸ Там же.— С. 72.

¹⁹ Там же.— С. 73.

²⁰ Ковальченко И. Д. Указ. соч.— С. 139.

²¹ Пушкарев Л. Н. Указ. соч.— С. 63—64.

про необов'язковість безпосереднього відображення минулого, а, по суті справи, збігається з наведеним нами положенням про нього, як первинну історичну інформацію. Але як і будь-яке визначення, що має абстрактний характер, останнє є недостатнім для всебічного розкриття цього важливого поняття. Тому є рація охарактеризувати основні види джерел.

Найбільшу та найрізноманітнішу інформацію з історії людства дають писемні. Їх характерною особливістю є те, що наявні в них факти закодовані у вигляді письма — рукописного чи друкованого. Звичайно, вони фіксуються на папері, пергаменті чи папірусі. Л. М. Пушкар'єв вважає, що до них примикають епіграфічні джерела, тобто написи, зроблені на твердому матеріалі — каменю, глині, дереві, металі та ін., але які не становлять їх частини²². Постановка питання нам здається суто формальною. Будь-які такі написи належать до писемних джерел, оскільки саме в цьому плані вони містять найбільшу історичну інформацію.

Інша справа, що фахівці повинні вивчати й матеріали, на якому вони зроблені — палеографічним чи епіграфічним методами, — для виявлення походження й достовірності. Нижче спробуємо спеціально проаналізувати характер інформації, що несуть у собі речові джерела як такі.

У ціннісному відношенні найвагомніше значення мають твори основоположників наукового комунізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також партійні документи, оскільки в них є методологічні вказівки з найважливіших проблем. В основі їх — первинна інформація теоретичного, узагальнюючого характеру (адже вона аж ніяк не зводиться лише до відображення подій).

В працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна сформульована марксистсько-ленінська концепція історичного розвитку, розкрито закономірності існування людського суспільства. Класики марксизму-ленізму обґрунтували й конкретно застосували метод матеріалістичної діалектики в історичному пізнанні. У їх книгах вкладено вихідні принципи теорії, методології та методики джерелознавства.

Глибокий органічний зв'язок існує між цими працями та документами КПРС, які доповнюють і продовжують різнобічний аналіз явищ дійсності, започаткований К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. І. Леніним. Ці документи є важливим вкладом у розвиток марксистсько-ленінської теорії і як історичні джерела служать методологічним дороговказом при вивченні інших матеріалів.

У процесі революційної діяльності партії виникає комплекс документів, який становить самостійну групу джерел. Це визначається їх особливими соціальними функціями, зумовленими насамперед тією важливою роллю, яку відіграє КПРС у житті нашої Вітчизни з початку ХХ ст. Її багатогранна робота знайшла відображення у масі документальних свідчень. З часу виникнення вона надавала величезного значення їх складанню, збереженню та збиранню. Наслідком цього й було створення системи важливих історичних джерел. У переважній своїй більшості ці матеріали є результатом колективної творчості, проходять стадію попереднього обговорення й затверджуються за умови схвалення повноважним колективом. Отже, вже на початковому етапі своєрідним способом визначається ступінь достовірності тих відомостей, оцінок і тверджень, які в них можна відшукати. Для істориків партійні документи є важливим критерієм перевірки ідейної спрямованості і вірогідності інших джерел²³.

Особливо потрібні кожному дослідникові основоположні матеріали КПРС — програми, статuti, документи з'їздів, в яких містяться найго-

²² Там же. — С. 192.

²³ Источниковедение истории СССР. — С. 360—361.

ловніші вказівки методологічного характеру з приводу розвитку історичного процесу.

Програма є джерелом, в якому всебічно відтворено стан, рівень і досягнення марксистсько-ленінської теорії. В ній не тільки сформульовані мета та завдання КПРС і визначено шляхи виконання цих завдань, а й точно охарактеризовано особливості теоретичного життя партії²⁴. В новій її редакції, прийнятій XXVII з'їздом КПРС, зазначається, що «...нагромаджений досвід, наукове осмислення змін у внутрішньому житті країни і на світовій арені дають можливість точніше і конкретніше визначити перспективи розвитку радянського суспільства, шляхи й засоби досягнення кінцевої мети — комунізму, завдання міжнародної політики в нових історичних умовах»²⁵.

Програми Комуністичної партії є найважливішим джерелом для вивчення кардинальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, що свідчать про наукове осмислення цілей і завдань цілеспрямованої діяльності народних мас, прогнозування шляхів їх досягнення, етапів і строків здійснення. Вивчення досвіду втілення у життя програмних вимог дає можливість ретроспективно зіставляти соціально-економічні й культурні перетворення, намічені в ній, із своєрідним характером їх конкретно-історичного здійснення на практиці²⁶.

Статути КПРС є не тільки найважливішим джерелом з історії партійного будівництва, що регулює внутрішнє життя парторганізацій. Постійно доповнюючись і зміцнюючись, вони відображають процес демократизації радянського суспільства у ході соціалістичного творення. Таким чином, вони є свідченням удосконалення політичної надбудови під впливом корінних якісних змін, що відбуваються в економіці та соціальній структурі.

Матеріали партійних з'їздів та конференцій мають величезне значення, як першорядні історичні документи. У сукупності вони являють узагальнюючий, теоретично обґрунтований літопис революційно-перетворюючої діяльності КПРС та всієї нашої держави і мають кілька різновидів: тексти доповідей, резолюцій і постанов, промов делегатів, документи, що надійшли до президії з'їздів і конференцій, дані про склад делегатів, привітання, пропозиції, заяви, різні проекти та ін.

Узагальнюючими матеріалами є звітні доповіді керівних партійних центрів і ухвалені на їх основі резолюції. Вони дають можливість підбити підсумки роботи за певний період, містять найбільш типові, перевірені дані про діяльність КПРС за звітні роки, оцінку пройденого нею шляху тощо. В них зафіксовано, як здійснюється політика партії в країні, відбито погляди на найважливіші проблеми суспільного розвитку, сформульовано завдання на перспективу²⁷.

Стенографічні звіти про засідання з'їздів та конференцій малюють завершену картину не тільки різнобічної діяльності КПРС на певному історичному етапі, а й узагалі економічного й політичного життя всього суспільства, яке оцінюється з партійно-класових позицій, що відповідають вихідним методологічним і теоретичним принципам радянських істориків.

До цих документів примикають матеріали керівних партійних органів, насамперед ЦК. Вони дають узагальнюючу первинну інформацію про різні сторони життєдіяльності партії і суспільства. Для вчених важливе значення мають постанови і тези ЦК КПРС, приурочені до найважливіших ювілейних дат. В них містяться цінні методологічні вказівки як загальнотеоретичного, так і професійно-історичного ха-

²⁴ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1973.— С. 243—244.

²⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 146.

²⁶ Источниковедение истории СССР.— С. 362.

²⁷ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— С. 247—248.

рактеру. Багатий зведений матеріал — краєзнавчий, відомчий — можна знайти в документах місцевих парторганізацій. Вони чисельні та різноманітні за змістом і формою, оскільки висвітлюють діяльність цілої мережі партійних органів.

Таким чином, усі ці матеріали займають чільне місце серед історичних джерел, оскільки зберігають у собі первісну інформацію про історичну дійсність (як узагальнюючого, так і методологічного плану).

Серед державних документів виділяються законодавчі акти, що за допомогою юридичних норм виражають інтереси й волю панівного класу. Вони є одним з основних видів джерел при вивченні внутрішньої та зовнішньої політики країни, допомагають простежити еволюцію політичної надбудови. Такі матеріали розповідають про основні етапи розвитку держави, розкривають сутність її дійсно демократичних принципів.

Документи виконавчих органів Радянської влади свідчать про те, за допомогою саме яких методів втілюється в життя політична лінія, сформульована в партійних рішеннях і відповідних актах. Останні визначають основні питання програми соціалістичного й комуністичного будівництва, розроблені КПРС. Наше законодавство, таким чином, є засобом практичної реалізації рішень КПРС. Ці джерела мають особливу цінність для історичного дослідження.

Розглянуті матеріали належать до вищого ешелону документальних свідчень, які впливають на хід наукового пошуку. На їх основі формується величезна кількість інших документів, які спробуємо коротенько охарактеризувати.

Значний обсяг первинної інформації про історичну дійсність зберігають писемні джерела, що розповідають про події, явища — переважно на час їх виникнення. Це — різні акти, грамоти, циркуляри, доповідні записки, звернення, зобов'язання, рапорти, звіти й т. ін. Зокрема, в актах у формі певних юридичних норм зафіксовані політичні чи економічні угоди, договори між приватними особами, країнами, приватною особою та державою й ін. Вони належать до найважливіших документальних джерел, які проливають світло на різні етапи історії соціально-економічних відносин.

У процесі роботи установ різноманітні матеріали у сфері діловодства нагромаджувалися у справах. Значна частина документів об'єднувалася за хронологічним принципом. За іншим способом комплектування вони зосереджувалися за галузями управління, групами питань. Значну кількість матеріалів з історії радянського суспільства становлять комплекси діловодських документів підприємств, установ та організацій. Вони свідчать про факти, події, права, обов'язки, компетенцію, повноваження, підтверджують і доводять їх доцільність. Їх значення як історичних джерел виявляється залежно від ролі в суспільному розвитку та науково-історичної цінності наявних у них відомостей. Якщо на практиці життєдіяльності суспільства необхідність у певних групах документів відпадає, то їх функція (як історичних джерел) залишається постійною.

Саме такі матеріали без будь-яких застережень завжди можуть вважатися первинною інформацією про історичну дійсність, певні її особливості, тому що вони зв'язані з потребами часу їх виникнення. Звичайно, кожний з них висвітлює порівняно невелику частку реального життя. Але у сукупності вони малюють широку картину.

Такі комплекси формують системи документації, де знаходять відображення не окремі факти, а їх послідовність у численних зв'язках у часі та просторі.

Важливість документів полягає в тому, що здебільшого в них безпосередньо відображено виникнення, хід і наслідки певних дій під час самих подій і явищ. За змістом діловодські документи можна поділити на такі групи: нормативні акти і матеріали, що визначають завдання,

компетенцію і рід діяльності організації, документи, в яких висвітлено процес опрацювання, обговорення основних вказівок щодо напрямів їх діяльності, постанови керівних органів або керівників установ, матеріали, в яких йдеться про хід виконання прийнятих рішень, а також підбиваються підсумки роботи²⁸.

Л. М. Пушкарьов влучно охарактеризував важливу рису документальних джерел. На відміну від розповідних вони переважно втілюють в собі певні сторони дійсності. У них «набагато менше або зовсім нічого не говориться про те минуле, яке завершилося до створення самого джерела; але значно більше міститься різноманітних фактів, відомостей, рис і т. ін., що свідчать про багатоманітне втілення реальної історичної дійсності у даному писемному джерелі»²⁹. Отже, таке джерело здебільшого розповідає про історичне сучасне — певна річ, сучасне по відношенню до часу його створення.

Документальні джерела становлять значну частину матеріалів, що зберігаються у фондах партійних, державних, відомчих архівів, у рукописних відділах великих бібліотек й ін. Тому саме вони найчастіше й вводяться істориком до наукового обігу. Отже, їх значення досить вагоме.

У другій великій групі писемних джерел — розповідні, які за формою близькі до історичних досліджень. Але не зовнішня схожість повинна бути визначальною при з'ясуванні їх статусу. Там має діяти головний принцип — принцип наявності в них переважно первинної інформації про дійсність. Вони, звичайно, більше розповідають про минуле, що передувало створенню даного документа, або про сучасне — у вигляді «складної розповіді»³⁰.

Найстарішими розповідними джерелами виступають літописи й хронографи. В узагальнюючих джерелознавчих працях значне місце приділяється розгорнутій характеристиці перших з них³¹. Тому спинимося тільки на тих рисах, які свідчать про наявність у них переважно первинної інформації. Літописи належать до найважливіших матеріалів з історії стародавньої Русі, а також Росії, України та Білорусії (з найдавніших часів до XVII ст.). За своїм характером вони наближаються до історичної літератури: М. М. Тихомиров навіть визначив їх, як «історичні твори, в яких розповідь велася за роками»³². В історіографічних працях, присвячених періоду феодалізму, вони також розглядаються поряд з нею. Так, у монографії М. І. Марченка йдеться про південно-руські XI—XII ст., Галицько-Волинській, західноруські й українські літописи кінця XVI—XVII ст.^{32а}. У даному випадку вони виступають і важливими свідченнями розвитку історичної думки на українських землях.

Літописом звичайно називають писемну пам'ятку, що реально збереглася у вигляді одного або кількох списків. Він належить до джерел тому, що факти, на підставі яких написаний, не дійшли до нас. Отже, будь-який з літописів є первісною інформацією про минуле, яка потрапила до нас.

Вони мають досить складну структуру. В них є порівняно коротенькі щорічні записи, що висвітлюють головним чином фактичний бік по-

²⁸ Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР // Советский период.— М., 1976.— С. 182.

²⁹ Пушкарев Л. Н. Указ. соч.— С. 212.

³⁰ Там же.— С. 212.

³¹ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— 372 с.; Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— 188 с.; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— 499 с.; Источниковедение истории СССР.— С. 62—79 та ін.

³² Тихомиров М. Н. Летописи.— СІЭ.— М., 1965.— Т. 8.— Стб.— 599—602.

^{32а} Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 14—29, 30—56.

дій, а також розповіді й навіть повісті, що містять оцінні міркування. В інформації виявляються політичні тенденції й специфічні інтереси літописця. Як правило, в цьому джерелі відбито погляди різних феодалних центрів. Тому ряд важливих відомостей взагалі не знайшов свого відображення, а інші — наявні у літописах одних князівств і не включені до других.

Оскільки їх переважна більшість після створення неодноразово переписувалася, то ті з них, що реально збереглися, є літописними зведеннями, які поєднують у собі кілька попередніх літописів.

І перші, і другі — пам'ятки великого часового (звичайно, від «початків» Руської землі) та просторового (загальноруського чи регіонального) охоплення і відповідно чималі за обсягом. Від них відрізняють літописці — твори з історії окремого князівства, міста, монастиря, княжого роду з яскраво вираженим локальним характером³³.

Таким чином, у сукупності всі вони виступають важливим джерелом первинної інформації з багатьох питань минулого нашої Вітчизни. Однак слід мати на увазі і певну тематичну обмеженість цих пам'яток, автори яких приділяли особливу увагу діям керівників держави — князям, представникам вищого духовенства. А народ з його повсякденними потребами й турботами зрідка потрапляв на їх сторінки. Крім того, такі документи, створені у різних землях, були не схожі один на одного як за характером матеріалів, так і за політичною орієнтацією.

До розповідних джерел належить також група пам'яток більш пізнього походження. Це — щоденники, спогади, автобіографії, листування. В загальному плані вони охарактеризовані у численних фундаментальних працях з джерелознавства, а також дослідженнях, в яких розглядаються їх певні види³⁴.

Виходячи із завдань статті, автор вважає за необхідне проаналізувати такі джерела під кутом зору віддаленості описів від зображуваних у них подій та ситуацій. Від цього залежить ступінь безпосередності одержуваної інформації про історичну дійсність. Найближче до описуваного стоять щоденники та листування (епістолярні джерела). Вони призначені головним чином для себе, родичів та знайомих, допомагають висвітлити як питання суспільно-політичного, виробничого, культурного життя, так і характерні особливості побуту, особистих та родинних відносин.

Щоденники вважаються більш достовірними реальними свідченнями про ті чи інші події з життя автора, ніж мемуари. У них відбито його переживання, настрої, думки й почуття на той час, коли зроблений запис, який має точну дату. Однак ці записи нерідко фрагментарні, не пов'язані між собою. Вони є цінним матеріалом для написання згодом спогадів, а також створення біографічних праць про історичних діячів.

До щоденників за своїм характером наближається листування. Це — особисте звернення до якоїсь однієї або кількох осіб. Що ж до його змісту, то при цьому не існує ніяких обмежень. Порушуються будь-які питання (особисті чи громадські). Їх цінність залежить від кола інтересів автора та його адресатів. Такі матеріали становлять значний науковий інтерес. В. І. Ленін писав, що в листах К. Маркса і Ф. Енгельса «...проходить надзвичайно живо історія робітничого руху всього світу — в найважливіші моменти і в найбільш істотних пунктах. Ще цінніша історія *політики* робітничого класу»³⁵.

³³ Источниковедение истории СССР.— С. 63.

³⁴ Письма трудящихся к В. И. Ленину. 1917—1924.— М., 1960.— 412 с.; Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник.— М., 1959.— 80 с.; Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества.— М., 1970.— 114 с.; Источниковедение истории СССР.— С. 237—239, 244—246, 342—346, 465—469 та ін.

³⁵ Ленин В. И. Листування Маркса з Енгельсом // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 251.

Близькість цих записів до листування виявляється і в тому, що нерідко у щоденниках занотовується зміст листів, а в останніх використовуються матеріали, наявні у перших з них.

Звичайно, при їх публікації текст у процесі редагування не змінюється. Робляться тільки примітки щодо помилок і неточностей, а також купюри — з приводу певних інтимних подробиць та загальних місць.

Спогади певною мірою відрізняються від розглянутих джерел. Мемуари, автобіографії, різні записки, як правило, пишуть через багато років після того, як відбулися згадувані в них події, в чому полягає їх істотна відмінність від щоденників та листування. Внаслідок цього у спогадах часом сплутані дати та події, вчинки однієї особи приписуються іншій і т. ін. Це пов'язано з тим, що виклад ведеться по пам'яті, в якій не все зберігається протягом тривалого часу. Якщо мемуарист, не покладаючись на неї, залучає інші джерела та літературу, то в такому випадку важко виділити оригінальну, первинну інформацію, яку він вводить до загального обігу на основі власного досвіду.

Незважаючи на відзначені недоліки, спогади містять і корисні відомості про деякі деталі подій, свідком і учасником яких був сам автор. Нерідко подібний матеріал не можна відшукати в інших джерелах. Мемуари дають можливість відчутти дух свого часу. Вони розповідають про те, як певні явища соціально-економічного, ідейно-політичного та духовного життя сприймалися та оцінювалися різними групами і категоріями населення. Мемуаристи згадують незамінні факти, що свідчать про побут, звичаї, традиції минулого. Втім, слід урахувати значну суб'єктивність усіх розповідних історичних джерел, прагнення багатьох авторів перебільшити свою роль в тих чи інших подіях.

Крім того, значну первинну інформацію про дійсність містять передовиці, в яких порушуються найважливіші питання поточного життя, звіти, переважно інформаційних агентств, репортажі кореспондентів з місця подій, інтерв'ю (бесіди журналістів з особами, що мають відомості суспільного значення), документальні нариси хронікальні замітки та оголошення. Преса (особливо журнали) публікує чимало інших матеріалів — літературні й наукові статті, рецензії та ін.

Як окремий вид статистичні джерела сформувалися в Росії у період капіталізму, коли відбувся якісний перелом — перехід від описового характеру економіко-географічних статматеріалів до цифрового висвітлення масових явищ історичної дійсності, що було пов'язане з величезним зростанням кількості документів, різноманітних показників соціально-економічного розвитку. В країні йшов активний процес розвитку поточної статистики, здійснювалися переписи населення.

Ці матеріали (як джерело) мають свої особливості. Серед них первинними є анкети, картки, відомості, запитальні листки. Історик не часто використовує їх, здебільшого залучаючи статистичні публікації, що виникли на їх основі. Вони у переважній більшості і є вихідною статінформацією. Звичайно, для її перевірки, критичного аналізу доводиться користуватися її первинними матеріалами (із застосуванням статистико-математичних методів для виявлення прихованої інформації).

В. І. Ленін чітко визначив значення таких даних у науковій роботі: «Статистика повинна давати не довільні стовпці цифр, а цифрове висвітлення тих різних соціальних типів досліджуваного явища, які цілком намітилися або намічаються життям»³⁶. Саме такі відомості історик і використовує в своїх дослідженнях.

³⁶ Ленін В. І. Робочий день і робочий рік у Московській губернії // Там же.— Т. 22.— С. 31.

Починаючи з XIX ст., після появи фотографії, значного розмаху набуло виготовлення зображувальних джерел — кінофотодокументів. У ряді класифікації кінофото- і фонодокументи об'єднані в одну групу³⁷, що, на наш погляд, недоцільно.

При визначенні зображувальних джерел, на нашу думку, слід виходити не з техніки виготовлення або їх матеріалу, а з того, щоб вони правильно відтворювали певні особливості історичної дійсності у візуальних образах. Вивченням таких джерел займається допоміжна історична дисципліна — іконографія.

До них належать: мініатюри лицьових (тобто ілюстрованих) літописів, інших рукописів та стародруків — найдавніший вид, малюнки, замальовки з натури, що мають документальний характер (переважно етнографічного й побутового плану), окремі мистецькі твори (особливо портрети історичних діячів), що досить точно передають реалії минулого і, безумовно, в усій сукупності фотокінодокументи.

Мініатюри як історичне джерело вже досить докладно охарактеризовані у ґрунтовних дослідженнях³⁸. Документальні малюнки, твори образотворчого мистецтва досі у цій якості не вивчалися, хоча вони до появи фотографії були найпоширенішими візуальними свідченнями про минуле. Тому коротенько спинимося на основних принципах виділення та відбору цих матеріалів.

Крім портретів, певну історичну цінність мають стародавні сюжетні зображення, в яких реалістично відображені елементи побуту, архітектури, домашньої обстановки свого часу. Зокрема, іноземні художники, що перебували й подорожували по Росії, намалювали багато етнографічних та побутових сцен, передаючи тим самим колорит епохи. Вони зображували й темні сторони життя (жорстокі покарання й т. ін.)³⁹.

Починаючи з XVIII ст., вітчизняний реалістичний портрет мав безсумнівний джерельний характер. Цілком правильно О. О. Сидоров наголошував на тому, що поряд з художньою цінністю йому притаманне значення соціологічного документа⁴⁰, тобто джерела. Передових живописців-реалістів цікавив не тільки сам портрет, а й відображення різних сторін російської, а після перемоги Великого Жовтня — радянської дійсності. З точки зору історії як науки особливе значення мають мистецькі твори, написані з натури. В них особливо чітко виявляється аспект історичного джерела. У своїй практичній роботі вчений повинен конкретно підходити до кожного з них, всебічно аналізувати їх, розглядаючи намальованих осіб, пейзаж, архітектурні деталі тощо.

Найчисленнішими зображувальними матеріалами, що найбільш реально формують візуальний образ історичної дійсності, виступають фотокінодокументи. Їм властива оперативність при висвітленні явищ і фактів навколишнього життя, збіг між часом, коли відбувається подія, та її фіксацією на плівці. Таким чином, вони виступають як первинна інформація про оточуючу нас реальність.

Фотографії, кінокадри використовуються як історичні джерела в зв'язку із здатністю точно охопити візуальну картину фактів і зберегти її. Але слід ураховувати і їх недоліки: «Кінофотодокумент поступається писемному джерелу головним чином тим, що характеризує ті чи інші події з меншим ступенем повноти, тобто рамки, охоплені зображенням,

³⁷ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— С. 75. Щоправда, у новій праці «Историко-партийное источниковедение» (с. 166—167) він уже відділяє фотокінодокументи від фонодокументів; Фарсоби В. В. Источниковедение и его метод.— С. 222 та ін.

³⁸ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник.— М., 1944.— 215 с.; Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей // К истории русского лицевого летописания.— М., 1965.— 334 с.

³⁹ Кузьминский К. С. Русская реалистическая иллюстрация XVIII и XIX вв.— М., 1937.— С. 18—27.

⁴⁰ Сидоров А. А. Русские портретисты XVIII века.— С. 5.

вужчі, ніж рамки «слова»⁴¹. Будь-яке фото або кінокадр потребують певного письмового пояснення (що ж на них зображено). Але, незважаючи на це, вони у сукупності мають важливе значення, в наочній формі відтворюючи різні сторони суспільного життя. Кінофотодокументи, як й інші згадані вище зображувальні засоби, широко залучаються до ілюстрування історичних творів. У численних фотоальбомах вони виступають як основний, необхідний для розкриття теми матеріал.

Таким чином, ці документи повинні займати помітне місце як у джерелознавстві, так і в історичній науці взагалі.

Крім розглянутих, є ще групи джерел, які дослідники використовують не так часто (переважно за умови відсутності або недостатності писемних при висвітленні ранніх періодів історії).

Різноманітними за формою і різновидами є речові джерела. Найбільшу й основну їх частину становлять так звані археологічні пам'ятки — виготовлені людиною стародавні речі, споруди чи поховання, що збереглися на поверхні і під землею, або під водою. До них належать: знаряддя праці, зброя, одяг, прикраси, поселення, окремі житла, стародавні фортеці, залишки каналів, зрошувальних систем, поля (стародавнє землеробство), майстерні, могильники, культові споруди, архітектурні пам'ятники та ін.⁴². Являючи собою матеріальні наслідки діяльності людини, вони не містять такої інформації про розвиток суспільства, як, наприклад, писемні. Їх використання в процесі роботи пов'язане із зверненням до інших галузей знань — економіки, архітектури, культури й ін.

Речові джерела в цілому не мають вирішального значення для пізнання минулого — писемного періоду історії. Але окремі пам'ятки можуть виявитися необхідними для вченого у зв'язку з якимисьь видатними подіями або через їх належність відомим діячам⁴³.

До перехідної групи, тих, що перебувають на межі речових і писемних, крім джерел епіграфічних, входять також монети, медалі, герби, печатки, які є об'єктом вивчення для таких допоміжних дисциплін, як епіграфіка, нумізматики, сфрагістика, геральдика⁴⁴.

Про стародавній період в історії людства можна дізнатися завдяки важливим відомостям, які містяться в усних (фольклорних) джерелах. Здовго до виникнення писемності люди один одному передавали космогонічні міфи, перші перекази про історію свого роду, племені, сім'ї, найзагальніші спостереження про сутність родинних і родоплемінних відносин. Вони мають певну специфіку, а саме: брак точних відомостей про особи, факти, місце і час події. Проте дбайливо зберігаються її оцінка та осмислення, що дійшли до наших днів. Колективність створення, виконання та поширення її зумовила надзвичайну живучість фольклору.

Етнографічні джерела, як і усна народна творчість, відтворюють і втілюють в собі водночас і минуле, і сучасність. Це — народні обряди, звичаї, повір'я, вірування, забобони та інші пережитки, які безпосередньо спостерігаються й вивчаються⁴⁵.

З джерелознавчої точки зору значний інтерес становить й те, як у мові знаходить своє відображення історична дійсність. Насамперед йдеться про дані міжпредметних дисциплін — топоніміки та ономастики, які мають значення як для мовознавства, так й історичної науки. Різноманітні найменування, які живуть в народі, є найдавнішими пам'ят-

⁴¹ Евграфов Е. М. Кинофотодокументы как исторический источник. — М., 1973. — С. 5.

⁴² Мерперт Н. Я., Шелов Д. Б. Археология и историческая наука // *Вопр. истории.* — 1961. — № 12. — С. 63—85; Воронин П. П. Архитектурный памятник как исторический источник // *Советская археология.* — М., 1954. — Т. 19. — С. 41—76.

⁴³ Пушкарев Л. Н. Указ. соч. — С. 194—195.

⁴⁴ Там же. — С. 195.

⁴⁵ Там же. — С. 196—200.

ками культури. Топоніміка дає важливий матеріал, необхідний для визначення кордонів проживання народностей, дані про розселення племен і народів, допомагає визначити первісні заняття населення якоїсь місцевості⁴⁶.

Звичайно, речові, фольклорні та мовні джерела, як й інші, дослідник використовує здебільшого для вивчення найвіддаленіших періодів історії.

Таким чином, можна розглядати історичне джерело як матеріальний осередок первинної історичної інформації, що виник як продукт певних суспільних відносин або їх відображення (через деякий час). Він дає змогу розкрити різні сторони діяльності людини. Отже, до них належать твори основоположників наукового комунізму, партійні та державні документи, інші документальні свідчення, розповідні (щоденники, листи, спогади, автобіографії та ін.), зображувальні (мініатюри, замальовки, кінофотознімки та ін.) джерела, речові, фольклорні й мовні пам'ятки.

Крім цього, історик широко використовує й ті знання, які він здобуває завдяки власним пошукам або на основі розробок інших учених (і не тільки колег за фахом)⁴⁷. Те, що його дослідження, відповідні твори філософів, економістів, юристів можуть бути основним об'єктом вивчення для такої дисципліни, як історіографія, ні у кого не викликають сумнівів.

Потребує певного пояснення історіографічне значення художньої літератури та публіцистики. В радянській історичній науці вже традиційно вивчаються погляди письменників переважно на основі аналізу їх творчої спадщини⁴⁸. Це один з найважливіших каналів для висвітлення історичних уявлень, що, безумовно, входить до компетенції історіографів, а не джерелознавців.

Це ж стосується й власно публіцистики⁴⁹, яка досліджує, узагальнює, розглядає з точки зору класової ідеології актуальні суспільно-політичні проблеми, оперуючи засобами логічного переконування та емоційного впливу⁵⁰. Публіцист може випереджати історика, намічаючи для нього шляхи вирішення того чи іншого питання. Він може піти слідом за науковцем і, використовуючи зібрані ним факти, висновки та докази, оцінювати якусь актуальну тему⁵¹. До публіцистики належать певні види листівок, плакати та ін.⁵²

Чітке визначення історичного джерела має не тільки важливе теоретичне значення. Це питання має свій практичний, прикладний аспект.

Виділяючи джерело серед інших матеріалів, що зберігають свідчення про різні сторони дійсності, автор прагне провести чіткий розподіл між працею джерелознавців та історіографів. Перші займаються власне джерелами, а другі — різноманітними літературними творами, які свідчать про розвиток історичної думки, знання минулого й сучасного, що у своїй першооснові базуються саме на таких матеріалах.

⁴⁶ Там же. — С. 200—201.

⁴⁷ Топольский Е. ж. и. О роли внеисточникового знания в историческом исследовании // *Вопр. философии.* — 1973. — № 5. — С. 82.

⁴⁸ Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы. — М., 1968. — 384 с.; П. Я. Франко як історик. — К., 1956. — 160 с.; *Історичні погляди Т. Г. Шевченка.* — К., 1964. — 244 с. та ін.

⁴⁹ Це уточнення зроблене тому, що журналісти до публіцистики звичайно відносять усі жанри преси (Григораш Д. С. *Журналістика у термінах і виразах.* — Львів, 1974. — С. 19, 98—99, 188—189). Вище йшлося про те, які види матеріалів, надрукованих у пресі, містять в собі первинну інформацію про історичну дійсність і, таким чином, належать до джерел. Решту переважно становить публіцистика.

⁵⁰ Санцевич А. В. Історіографічне значення публіцистики // *Укр. іст. журн.* — 1967. — № 11. — С. 47—55.

⁵¹ Здоровега В. Мистецтво публіциста. — К., 1966. — С. 12.

⁵² С. О. Шмідт висунув питання про те, до якого класу відносяться плакати (Істочниковедение: Теоретические и методические проблемы. — С. 36). Як нам здається, не до джерел, а публіцистики. — Григораш Д. С. — Указ. соч. — С. 167.

Це гарантує найбільш продуктивну працю вчених, що представляють обидві дисципліни, які відіграють активну роль у піднесенні творчого рівня радянської історичної науки.

А. В. Санцевич

ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК
КАК ПЕРВИЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ О ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В статье рассматриваются различные определения исторического источника, высказываются соображения о его связи с теорией информации. Автор кратко характеризует основные разновидности источников, показывает их отличие от других материалов, которые историк использует в своей работе. Исследователь считает, что исторический источник можно оценить как материальное сосредоточие первичной информации, которое возникает в виде продукта определенных общественных отношений или их отражения через некоторое время и позволяет осветить ту или иную сторону человеческой деятельности.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА НА НІМЕЦЬКІЙ ЗЕМЛІ В ІСТОРИОГРАФІЇ СРСР І НДР (60-ті — ПОЧАТОК 80-х РОКІВ)

Невичерпна скарбниця Великого Жовтня, історичний досвід Країни Рад на сучасному етапі збагачується теоретичною діяльністю КПРС, братніх партій, колективною думкою міжнародного комуністичного руху, практикою реального соціалізму. Успіхи у побудові нового суспільства є найціннішим інтернаціональним надбанням, мають неперехідне значення. Їх роль нині, коли країни соціалістичної співдружності розв'язують завдання прискорення соціально-економічного розвитку, вдосконалення усіх сфер суспільного життя, особливо зростає. «Бережне, шанобливе ставлення до досвіду одне одного, застосування його на практиці,— підкреслив у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— величезний резерв соціалістичного світу»¹. Досвід СРСР, інших соціалістичних країн переконливо демонструє незаперечні переваги нового ладу. Він є не лише духовною, а й матеріальною силою. Ще В. І. Ленін зазначав, що чим багатший буде загальний досвід, «тим вірніший буде успіх соціалізму, тим легше практика виробить — бо тільки практика може виробити — *найкращі* прийоми і засоби боротьби»². Закономірно, що XXVII з'їзд КПРС наголосив на необхідність ґрунтовного вивчення й узагальнення радянськими дослідниками «досвіду світового розвитку, створення нового суспільства в СРСР, в інших соціалістичних країнах... закономірностей становлення комуністичної формації, шляхів і засобів поступового просування до її вищої фази»³. Розвиток цих досліджень збагачує марксистсько-ленінську теорію й практику реального соціалізму, полегшує і прискорює розв'язання фундаментальних завдань удосконалення соціалістичного суспільства, є гострою зброєю у наступальній боротьбі проти буржуазної і реформістської ідеології, ревізіонізму та догматизму.

У цьому зв'язку значну наукову, ідейно-політичну цінність її практичне значення має досвід соціалістичного будівництва в Німецькій Демократичній Республіці, де, як відзначив на XI з'їзді Соціалістичної єдиної партії Німеччини Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «втільюється в практику теорія наукового соціалізму в центрі Європи, на батьківщині творців нашого учення — Карла Маркса і Фрідріха Енгельса»⁴. Поступальний розвиток Німецької Демократичної Республіки, високорозвинутої країни, яскраво підтверджує силу ленінізму, велику роль досвіду КПРС, загальну значимість корінних закономірностей побудови соціалізму, плідотворність творчої марксистсько-ленінської політики СЄПН, яка вміло реалізує їх в конкретно-історичних умовах НДР. Звернення до досвіду першої робітничо-селянської держави на німецькій землі дозволяє показати широкі можливості її переваги реального соціалізму. Для НДР, розташованої

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 85.

² Ленін В. І. Як організувати змагання? // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 198.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 199—200.

⁴ Горбачов М. С. Виступ на XI з'їзді Соціалістичної єдиної партії Німеччини // Рад. Україна.— 1986.— 19 квіт.

на західному кордоні соціалістичної співдружності, це має особливо велике значення, оскільки вона є альтернативою для народів Заходу, притягальним прикладом для прогресивних сил ФРН. Приклад НДР відіграє важливу роль у світовій практиці боротьби за соціалізм.

На початку 60-х років після перемоги в республіці соціалістичних суспільних відносин розпочався етап побудови розвинутого соціалістичного суспільства. У міру нагромадження цінного досвіду державного і суспільного будівництва на принципово нових політико-економічних основах ще більше зростає на сучасному етапі науково-політична актуальність дослідження історії соціалістичного будівництва в НДР. Тому зрозумілий підвищений інтерес учених СРСР і НДР до актуальних питань побудови й дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства на німецькій землі. Протягом 60-х — на початку 80-х років вони провели значну роботу по теоретичному і конкретно-історичному вивченню досвіду створення нового суспільства в НДР. Історики нашої країни приділяють цим питанням значну увагу. Лише в досліджувані роки ними захищено понад 50 кандидатських і докторських дисертацій*, опубліковано велику кількість наукових праць, присвячених висвітленню історії соціалістичного будівництва в НДР. Найбільш значні з них розглядалися в історіографічних дослідженнях істориків Радянського Союзу і НДР⁵. На жаль, у них проаналізовані в основному праці, в яких висвітлюється здебільшого період побудови основ соціалізму в НДР (1949—1961 рр.). Частковий аналіз досліджень з важливих проблем економічного, внутрішнього і зовнішньополітичного розвитку німецької соціалістичної держави на новому етапі її суспільного будівництва міститься у працях С. Р. Сухорукова і В. Шмідта⁶. Проте спеціальні історіографічні праці, які б характеризували досягнення суспільствознавців СРСР і НДР з проблем дальшого зміцнення й вдосконалення реального соціалізму в німецькій робітничо-селянській державі на етапі будівництва розвинутого соціалістичного суспільства поки майже відсутні. Частково заповнити цю прогалину і прагнуть автори даної статті. Метою історіографічного огляду є аналіз важливих наслідків завершених ученими СРСР і НДР досліджень з проблем побудови і дальшого розвитку соціалізму на німецькій землі у 60-ті — на початку 80-х років. Виклад матеріалу здійснюється на основі проблемно-хронологічного методу.

Велику роль у дослідженні нагромадженого досвіду в соціалістичних країнах відіграє плідне співробітництво учених СРСР і НДР. Це відповідає настанові нової редакції Програми КПРС на «об'єднання зусиль братніх партій, спрямованих на вивчення і використання досвіду соціалістичного будівництва, комуністичного виховання трудящих, на те, щоб розвивати марксистсько-ленінську теорію, поглиблюючи її творчий характер, відстоюючи її революційну суть»⁷.

* Підраховано авт.

⁵ Гуларий М. Э. Советская историография о руководящей роли СЕПГ в строительстве развитого социалистического общества // Решающий поворот в истории немецкого народа.— Волгоград, 1967.— С. 102—109; Петрунин Е. П. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства ГДР // Германское рабочее и демократическое движение в новейшее время: Рецен. сб.— Вып. 5.— Волгоград, 1977.— С. 135—149; Wissenschaftliche Entscheidungen — historische Veränderungen — Fundament der Zukunft. Studien zur Geschichte der DDR in der sechziger Jahren.— Berlin, 1971.— 327 s.; Historische Forschungen in der DDR 1970—1980: Analyse und Berichte.— Berlin, 1980.— 249 s.

⁶ Сухоруков С. Р. История Германской Демократической Республики в новейшей советской историографии // Ежегодник германской истории 1979.— М., 1981.— С. 278—292; Schmidt W. Zur Geschichte der DDR — Geschichtswissenschafts vom Ende des zweiten Weltkrieges bis zur Gegenwart: Voraussetzungen, Leitlinien, Etappen, Schwerpunkte der institutionellen und der Forschungsentwicklung, historiographiegeschichtlicher Forschungsstand // Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (BzG).— 1985.— Н. 5.— С. 614—633.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 205.

Вивчення й наукове осмислення актуальних питань соціалістичного будівництва на німецькій землі здійснюється дослідниками СРСР і НДР на основі теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, документів і матеріалів КПРС, особливо XXVII з'їзду нашої партії, нової редакції її Програми, а також СЄПН і німецької соціалістичної держави, праць видатних партійних і державних діячів обох країн, матеріалів міжнародного робітничого і комуністичного руху.

З досліджуваної проблеми опубліковано багато документальних матеріалів. Серед них основне місце належить матеріалам VI—XI з'їздів СЄПН, пленумів її ЦК, директивам Народної палати та Ради Міністрів НДР, а також публікаціям, присвяченим важливим подіям в історії СЄПН і НДР, які мають не лише методологічне значення, а й містять значну кількість фактичних даних.

Важливим джерелом для вивчення вказаної теми є також збірники історико-партійних матеріалів, виданих у Радянському Союзі та Німецькій Демократичній Республіці. У партійних документах сформульовані політика, стратегія й тактика СЄПН, заходи щодо реалізації поставлених завдань, показана наступність генерального курсу партії, розроблені головні шляхи і методи побудови соціалізму в конкретно-історичних умовах НДР. Документи партії відображають закономірності й тенденції розвитку діяльності самої СЄПН, зростання її керівної ролі, вдосконалення стилю й методів роботи, розширення внутріпартійної демократії та її впливу на розвиток політичної системи НДР. Серед цих публікацій значну цінність становить видання «Документи Соціалістичної єдиної партії Німеччини»⁸, в якому містяться рішення пленумів ЦК, Політбюро і Секретаріату ЦК СЄПН, звернення й листи ЦК СЄПН до трудящих та інші документи.

Значним внеском в історіографію соціалістичного будівництва в НДР стали виступи й праці видатних діячів німецького робітничого руху, СЄПН і Німецької Демократичної Республіки В. Піка, О. Гротеволья, В. Ульбріхта, Е. Хонеккера, В. Штофа, Х. Зіндермана та інших партійних і державних діячів⁹. У них розглядаються суть та основні напрями соціалістичного будівництва в НДР, показані її досягнення, аналізуються питання, які слід розв'язувати республіці на цьому шляху, висловлені принципи оцінки дії корінних закономірностей дальшого зміцнення і вдосконалення реального соціалізму в національних умовах НДР. Через усі праці червоною ниткою проходить думка про те, що успіхи трудящих німецької робітничо-селянської держави — це наслідок творчого використання СЄПН учення марксизму-ленінізму та історичного досвіду КПРС, безкорисливої допомоги радянського народу, побудови відносин з братніми країнами на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Багато з них перекладено на російську мову й стали надбанням широкого кола радянських читачів.

У 60-ті роки суспільствознавці СРСР, як і їхні колеги з НДР, головним чином досліджували питання перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в конкретно-історичних умовах Східної Німеччини, передумов перемоги й дальшого розвитку нових суспільних відносин,

⁸ Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Bd. 1—XIX.— Berlin, 1948—1984.

⁹ Pieck W. Gesammelte Reden und Schriften.— Berlin, 1971.— Bd. V.— 327 s.; Berlin, 1979.— Bd. VI.— 365 s.; Grotewohl O. Über Politik, Geschichte und Kultur: Ausgewählte Reden und Schriften.— Berlin, 1979.— 511 s.; Ulbricht W. Ausgewählte Reden und Aufsätze: Zur Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung. Berlin, 1979.— 44 s.; Honecker E. Reden und Aufsätze.— Bd. 1—8.— Berlin, 1975—1983; Honecker E. Fragen von Wissenschaft und Politik in der sozialistischen Gesellschaft.— Berlin, 1972.— 121 s.; Honecker E. Unter dem Banner des Internationalismus.— Berlin, 1972.— 326 s.; Honecker E. Die sozialistische Revolution in der DDR und ihre Perspektiven.— Berlin, 1978.— 47 s.; Honecker E. Entwickelter Sozialismus und Gewerkschaften.— Berlin, 1982.— 424 s.; Stoph W. Für das Erstarke unseres sozialistischen Staats: Ausgewählte Reden und Aufsätze.— Berlin, 1974.— 414 s.

зміцнення державного і суспільного ладу, вивчали особливості соціальні основи та досягнення економіки НДР на початкових етапах соціалістичного будівництва¹⁰. В центрі уваги радянських істориків знаходяться питання про шляхи і методи соціалістичної перебудови села та створення великого колективного господарства в НДР. У дослідженнях Ю. М. Шаркова, Т. В. Уланової, І. М. Карпенка, Л. К. Лебедева, Б. Н. Лаптева, В. М. Стафеевої, І. М. Ладжнникова¹¹ дається комплексний аналіз політики, теорії й практики СЄПН у соціалістичній перебудові сільського господарства, її періодизації, вивчаються політичні та економічні передумови виробничого кооперування, показано кількісне і якісне зростання сільськогосподарських виробничих кооперативів. Переконаливо показано творче використання досвіду колгоспного будівництва в СРСР. Серед багатьох праць слід виділити монографію під редакцією К. І. Микульського і М. В. Сеніна, в якій дається цілісна концепція побудови соціалізму в НДР за 20 років її існування, розкрита динаміка розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, а розв'язання соціально-економічних завдань розглядається у зв'язку із зміцненням співдружності братніх країн¹². Проте монографія написана в загально-економічному плані й лише фрагментарно зачіпає питання діяльності СЄПН, державних органів, профспілкових та інших масових громадських організацій. Важливе місце в марксистській літературі займає восьмитомна праця вчених НДР «Історія німецького робітничого руху»¹³, підготовлена до 20-річчя заснування СЄПН. Уперше історія боротьби робітничого класу Німеччини була викладена з позиції історичного матеріалізму. Автори науково обґрунтували тезу, що СЄПН та її політика — це логічний результат більш як сторічної боротьби за єдність робітничого руху, за соціалізм. Як концептуальна основа для всебічного аналізу історії робітничого класу, його провідної ролі у побудові нового суспільства вона сприяла пошуків вивчення цієї актуальної теми. Дослідження, проведені вченими СРСР і НДР по узагальненню досвіду початкового періоду соціалістичного будівництва, були корисними, важливими і потрібними. Вони розширили знання з історії НДР, нагромадили значний матеріал. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, дослідники СРСР і НДР підкреслюють велике значення загальних закономірностей побудови й

¹⁰ Столповский Б. Г. ГДР строит социализм.— М., 1962.— 95 с.; Германская Демократическая Республика на пути завершения строительства социализма.— Йошкар-Ола, 1963.— 81 с.; Целищев Н. И. Победа народной демократии на немецкой земле.— Свердловск, 1964.— 87 с.; ГДР в период развернутого строительства социализма.— М., 1965.— 117 с.; Горошкова Г. Н. Национальный фронт демократической Германии.— М., 1966.— 217 с.; Язвинский М. Г., Голуб В. И. Верность принципам социализма: НДР — бастион социализма на немецкой земле.— К., 1968.— 48 с.; Петрунин Е. Н. Из опыта применения денншского кооперативного плана в ГДР // Уч. зап. МОПИ им. Н. К. Крупской.— 1968.— Вып. 12; Мороховский Ю. П. Бастион социализма на западе.— К., 1969.— 86 с.; Чапанов В. П. Знамя мира и социализма на немецкой земле.— М., 1969; Салехов П. И., Немчинов В. П. Германская Демократическая Республика: Очерки истории.— М., 1969.— 168 с.

¹¹ Див.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. : Шарков Ю. М. Социалистическое переустройство сельского хозяйства в Германской Демократической Республике.— М., 1964.— 23 с.; Уланова Т. В. Деятельность социалистической единой партии Германии по вовлечению крестьянства в социалистическое строительство (1949—1961 гг.).— М., 1965.— 25 с.; Карпенко И. М. Социалистические преобразования и дальнейшая интенсификация сельского хозяйства в Германской Демократической Республике.— М., 1965.— 21 с.; Лебедев Л. К. Социалистические преобразования в сельском хозяйстве северных округов ГДР (земля Мекленбург).— Л., 1965.— 21 с.; Лаптев Б. Н. Социалистические преобразования аграрных отношений в ГДР (1957—1962 гг.).— М., 1967.— 23 с.; Стафеева В. Ф. Социалистические преобразования в сельском хозяйстве в округах ГДР: Лейпциг, Дрезден, Карл-Маркс-Штадт (земля Саксония).— Омск, 1967.— 20 с.; Ладжнников И. М. Социалистические преобразования в сельском хозяйстве округов Тюрингии (ГДР).— Л., 1967.— 24 с.

¹² Социализм на немецкой земле: Два десятилетия строительства новой Германии / Под ред. Микульского К. И., Сеннина М. В.— М., 1969.— 287 с.

¹³ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung.— Berlin, 1966.— Bd. I—VIII.

дальшого розвитку соціалізму і неперехідну роль історичного досвіду КПРС для створення нового суспільства на німецькій землі. Відзначаючи безсумнівну спільність досвіду НДР та інших братніх країн соціалізму, вони показали ту своєрідність, якою відзначений хід соціалістичного творення. В працях учених робиться висновок, що незважаючи на труднощі, зумовлені розколом країни та підступами західнонімецької й міжнародної реакції, трудящі першої німецької робітничо-селянської держави завдяки перевагам соціалістичного способу виробництва й планового ведення народного господарства, керовані марксистсько-ленінською СЄПН, у співробітництві з народами Радянського Союзу та інших братніх країн забезпечили успішний розвиток економіки й культури і за порівняно короткий строк створили основні передумови переходу до нового суспільно-політичного етапу в країні. На кінець 50-х — початок 60-х років у НДР перемогли соціалістична ідеологія, соціалістичні виробничі відносини, високого рівня розвитку досягли продуктивні сили, склалася нова соціально-класова структура.

В 70-ті роки історіографія соціалістичного будівництва в НДР збагатилася новими дослідженнями, які відрізняються більш широким підходом до вивчення соціально-економічних процесів. Історичною наукою СРСР і НДР розроблялися питання: створення матеріально-технічної бази, адекватної новому етапу розвитку республіки, дальше зміцнення і вдосконалення виробничих відносин, підвищення ролі робітничого класу та його партії як провідної сили суспільства, постійне зміцнення союзу робітників з кооперованим селянством, трудовою інтелігенцією і усіма іншими трудящими; розвитку політичної системи країни, зміцнення нового державного ладу і розгортання соціалістичної демократії, зростання соціалістичної свідомості широких мас, формування у них наукового світогляду; поглиблення братерської дружби з СРСР, іншими соціалістичними державами; проведення НДР миролюбної зовнішньої політики на новому етапі суспільного прогресу. Поряд з численними статтями, в яких висвітлювалися окремі аспекти соціалістичного творення на німецькій землі, було завершено ряд спільних монографічних досліджень. Серед них особливо слід виділити колективну працю, підготовлену співробітниками Академії суспільних наук при ЦК КПРС і ЦК СЄПН¹⁴, перше видання якої вийшло у 1973 р., а друге — у 1975 р. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, вчені братніх країн узагальнили закономірності і особливості побудови соціалізму в СРСР та інших соціалістичних державах, зокрема Німецькій Демократичній Республіці, піддали аргументованій критиці різні «концепції» буржуазних ідеологів та ревізіоністів. Значний інтерес становлять й інші колективні дослідження вчених СРСР і НДР, присвячені аналізу та науковому осмисленню актуальних питань теорії й практики побудови нового суспільства на німецькій землі¹⁵.

Важливе значення в аспекті досліджуваних проблем має праця вчених Інституту загальної історії АН СРСР та інших наукових установ під керівництвом В. Д. Кульбакіна¹⁶, перше видання якої вийшло в 1975 р. У ній дається загально-історичний аналіз виникнення, зміцнення й розвитку НДР, на основі рішень VI—IX з'їздів СЄПН проаналізовані завдання та перспективи соціалістичного будівництва в 60—

¹⁴ Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций.— 3-е изд.— М., 1979.— 599 с.

¹⁵ Принцип демократического централизма в строительстве и деятельности Коммунистической партии.— М.; Берлин, 1973.— 223 с.; Ленинское учение об экономических основах социализма.— М.; Берлин, 1974.— 163 с.; Марксистско-ленинская партия в политической системе социалистического общества.— М.; Берлин, 1981.— 231 с.; Социалистическое общество на современном этапе: О закономерностях и характерных чертах развитого социализма / Под общ. ред. Егорова А. Б., Рейнгольда О.— М., 1985.— 399 с.

¹⁶ История Германской Демократической Республики: 1949—1979.— 2-е изд.— М., 1979.— 535 с.

70-х роках, розглянуті зміни в економіці, підвищення матеріального добробуту трудящих, питання розвитку державного ладу. Автори характеризують зміцнення міжнародного становища НДР, її місце й роль у співдружності соціалістичних країн. У висвітлення питань соціально-економічного розвитку німецької соціалістичної держави на етапі будівництва розвинутого соціалізму значний внесок зроблений колективними працями вчених Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР під редакцією академіка О. Т. Богомолова¹⁷. У вказаних монографіях всебічно розглядаються питання будівництва матеріально-технічної бази соціалізму в НДР, форми і методи інтенсифікації економіки країни, темпи зростання народного добробуту, аналізуються зміни у соціально-класовій структурі суспільства, тенденції вдосконалення політичної системи й розвитку соціалістичної демократії. Достойнство цих досліджень визначається глибокою характеристикою. Висновками і узагальненнями процесу соціалістичного розвитку в НДР, її ролі і місця в загальному переході ряду країн соціалістичної співдружності до побудови розвинутого соціалізму, внеску СЄПН і народу НДР у збагачення теорії й практики нового суспільного ладу. Питанням економічного розвитку Німецької Демократичної Республіки присвячені дослідження М. П. Павлової-Сільванської, М. Я. Волченко, Ю. В. Головніна¹⁸. Завдяки високому науковому рівню, залученню до аналізу широкого кола джерел вищеназвані праці стали новим кроком у дальшому вивченні соціалістичного будівництва в НДР.

Визначною віхою у роботі суспільствознавців Німецької Демократичної Республіки у 70-ті роки стала підготовка колективного «Нарису німецької історії», перше видання якого вийшло в 1974 р., а друге, перероблене і доповнене — в 1979 р.¹⁹ Його автори зробили висновок, що НДР, успадкувавши все краще в революційному німецькому робітничому русі, на практиці здійснила цілі та ідеали пролетаріату, забезпечила політичне, соціальне і духовне визволення трудящих. Учені переконливо показали, що з кожним новим, більш високим суспільним ступенем зв'язані всеохоплюючі заходи СЄПН та уряду НДР на благо всього народу. Ці проблеми підняті також у ряді узагальнюючих історичних праць²⁰.

У другій половині 70-х років з прийняттям нової Програми СЄПН на ІХ з'їзді партії (1976 р.) перед суспільними науками НДР відкрилися широкі можливості для більш глибокого осмислення актуальних проблем, висунутих розвитком теорії і практики побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Виключно важливу роботу по дослідженню соціалістичного будівництва в НДР провів член ЦК СЄПН, ректор Академії суспільних наук при ЦК СЄПН, професор О. Рейнгольд. У своїх працях він досліджував теоретичні й практичні пробле-

¹⁷ Германская Демократическая Республика.— М., 1974; Германская Демократическая Республика.— М., 1983.— 358 с.

¹⁸ Павлова-Сильванская М. П. Строительство развитого социалистического общества в ГДР: Экономические аспекты.— М., 1979.— 240 с.; Волченко М. Я. Промышленность ГДР: Динамика и структура.— М., 1981.— 181 с.; Головніна Ю. В. Территориальная структура хозяйства ГДР.— М., 1982.— 187 с.

¹⁹ Klassenkampf. Tradition. Sozialismus.— Berlin, 1974.— 793 s.; Grundriß der deutschen Volkes bis zur Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der Deutschen Demokratischen Republik: Klassenkampf. Tradition. Sozialismus.— Berlin, 1979.— 795 s.

²⁰ Мюллер Г., Райсиг К. Бастioni социализма: 20 лет Германской Демократической Республики / Пер. с нем.— М., 1969.— 343 с.; Дериберг С. Краткая история ГДР / Пер. с нем.— 2-е изд.— М., 1971.— 542 с.; ГДР: Становление и рост: К истории Германской Демократической Республики / Пер. с нем.— М., 1977.— 455 с.; ГДР: Общество, государство, гражданин / Пер. с нем.— М., 1980.— 293 с.; Хайцель Х. ГДР: Исторический очерк / Пер. с нем.— М., 1982.— 264 с.; Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik / Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Badstübner R.— Berlin, 1981.— 402 s.; Geschichte der sozialistischen Gemeinschaft: Herausbildung und Entwicklung des realen Sozialismus von 1917 bis zur Gegenwart.— Berlin, 1981.— 532 s.

ми розвинутого соціалізму, показав внесок СЕПН в уточнення і конкретизацію шляхів реалізації програмних завдань, дав характеристику рисам переходу від нижчих до вищих форм суспільної організації у процесі створення нового ладу²¹. Виходячи з марксистсько-ленінського вчення про дві фази у розвитку комуністичної формації, суспільствознавці НДР А. Козінг, В. Шнайдер, Х. Шуман, Х. Штойслоф, Р. Вайдіг, Х. Кох, О. Кратч, Х. Хайцер, К. Штімерлінг досліджували теоретичні основи будівництва соціалістичного суспільства, з'ясовуючи історичне місце, суть і перспективи його дальшої побудови в НДР²². Висвітленню теорії й практики СЕПН і соціалістичної держави у створенні розвинутого соціалізму в НДР присвячені деякі колективні праці²³.

В центрі уваги істориків СРСР і НДР знаходяться питання зростання керівної ролі СЕПН як об'єктивної закономірності соціалізму. Основні аспекти її політики в галузі економіки, соціальних відносин і духовного життя, розширенні соціалістичної демократії та участі мас в управлінні, підвищенні ролі дружніх партій—Християнсько-демократичного союзу, Національно-демократичної партії Німеччини, Демократичної селянської партії Німеччини, Ліберально-демократичної партії Німеччини і масових громадських організацій у суспільно-політичному житті республіки, активізації ідеологічного фронту висвітлювалися в узагальнюючих і окремих працях радянських дослідників²⁴.

Спираючись на багаторічні дослідження з історії СЕПН, праці з питань соціалістичного будівництва, суспільствознавці НДР підготували односторонню «Історію Соціалістичної єдиної партії Німеччини»²⁵, затверджену комісією ЦК СЕПН на чолі з Е. Хонеккером. Вона стала найбільш повним внеском у вивчення тих історичних процесів, які здійснювалися в НДР під керівництвом авангарду робітничого класу—його марксистсько-ленінської партії до IX з'їзду СЕПН. Тим самим було дано цілісне висвітлення історії Німецької Демократичної Республіки і процесів її суспільного розвитку в усій їх різноманітності та діалектичній взаємодії.

²¹ Reinhold O. Theoretische und praktische Probleme der entwickelten sozialistischen Gesellschaft.—Berlin, 1974.—26 s.; Reinhold O. Entwickelte sozialistische Gesellschaft und Arbeiterklasse.—Berlin, 1977.—63 s.; Reinhold O. Zu einigen theoretischen Fragen des entwickelten Sozialismus // Einheit.—1978.—H. 7/8.—S. 707—715; Reinhold O. Zur Entwicklung der Sozialismuskonzeption // Dt. Ztsch. für Philosophie.—1979.—H. 9.—S. 977—986.

²² Die sozialistische Gesellschaft: Wesen, Entwicklung, Perspektiven.—Berlin, 1977.—157 s.; Schneider W. Zu den Merkmalen der entwickelten sozialistischen Gesellschaft // Einheit.—1977.—H. 9.—S. 1118—1122; Steusloff H. Über den revolutionären Charakter der weiteren Gestaltung des entwickelten Sozialismus // Einheit.—1978.—H. 7/8.—S. 828—834; Schumann H. Schöpferischer Marxismus-Leninismus in Aktion // Einheit.—1978.—H. 5.—S. 466—474.

²³ Успешные годы: Вклад СЕПГ в теорию и практику развитого социализма / Пер. с нем.—М., 1985.—207 с.; Die entwickelten sozialistische Gesellschaft—Ergebnis und Aufgabe des Kampfes der Arbeiterklasse. Berlin, 1980.—209 s.; Dialektik des Sozialismus.—Berlin, 1981; Was den Sozialismus überlegen macht. Zu einen Vorzügen und Triebkräften.—Berlin, 1983.—215 s.; Hilderbrandt L., Müller L., Püllkat W. Die Ausarbeitung der Konzeption der entwickelten sozialistischen Gesellschaft: Analysen zur theoretischen Beitrag der SED.—Berlin, 1984.—255 s.

²⁴ Попов В. Н. СЕПГ во главе массового социалистического соревнования трудящихся химической промышленности ГДР (август 1961 г.—январь 1963 г.) // Уч. зап. Волгоградского пед. ин-та.—1969.—Вып. 25; Завьялов А. С. О руководстве СЕПГ политическими организациями трудящихся в процессе совершенствования социалистических общественных отношений (1961—1969) // Строительство коммунизма и некоторые вопросы формирования общественных отношений.—Днепропетровск, 1970.—С. 96—109; Петина Л. Н. СЕПГ—ведущая сила общественного развития ГДР // Германская Демократическая Республика.—М., 1974.—190 с.; Гренков В. П. 30 лет по марксистско-ленинскому пути // Вопр. ист. КПСС.—1976.—№ 4; Алексівець М. М. Політичний керівник будівництва розвинутого соціалізму в НДР.—К., 1976.—46 с.; Бовтрук А. П. СЕПГ—боевой отряд международного коммунистического движения.—Киев, 1977.—149 с.; Социалистическая единая партия Германии и проблемы социалистического строительства в ГДР.—Волгоград, 1983.—149 с.

²⁵ История Социалистической единой партии Германии: Очерк. М., 1980.—724 с.

Особливістю історіографічних досліджень 70-х — початку 80-х років, є інтенсивне вивчення соціальної політики СЕПН і соціалістичної держави, політичної організації її суспільства. У працях В. Н. Пономарьова, П. М. Уткіна, Н. А. Волянської, Л. С. Дудинського, В. Д. Кульбакіна, І. М. Кулініча обґрунтовується роль робітничого класу у будівництві соціалізму, показані його місце в соціальній структурі, кількісні та якісні зміни, суспільно-політична діяльність, вклад у зміцнення єдності братніх соціалістичних країн²⁶. Важливі аспекти боротьби демократичних партій і громадських організацій за побудову соціалістичного суспільства розглянуто в дослідженнях А. С. Зав'ялова, Б. В. Жирова, Є. М. Петруніна, А. Б. Вебера, В. Ф. Стафеевої, І. І. Кроневальда²⁷.

Спеціальні дослідження вчених НДР висвітлюють умови перетворення робітничого класу країни у головну політичну і соціальну силу суспільства, структурні зміни, що відбувалися в його рядах, загальні риси його розвитку і зрілості, підвищення суспільної активності на новому етапі²⁸. Велику увагу дослідники приділяють такій закономірності побудови соціалізму, як зміцнення союзу робітничого класу з кооперованим селянством, інтелігенцією, іншими прошарками і соціальними групами. Чимало наукових розвідок присвячені висвітленню кількісних і якісних змін у середині кожного класу й соціальної групи, процесу їх зближення, його матеріальних та ідеологічних передумов²⁹.

²⁶ Пономарев В. Н. Возрастание роли рабочего класса ГДР в строительстве развитого социалистического общества // Осуществление ленинских идей о построении и упрочении социализма.—М., 1970.—С. 23—58; Уткин П. Н. Рабочий класс ГДР в борьбе за построение основ социализма (1949—1965) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—Киев, 1970.—20 с.; Волянская Н. А. Руководящая роль рабочего класса в строительстве социализма в ГДР (1952—1961) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—М., 1974.—20 с.; Дудинский Л. С. Рабочий класс—ведущая сила строительства развитого социалистического общества в ГДР // Веснік Беларус. ун-та. Гісторыя, філасофія, навуковы камунізм, эканоміка, право.—1974.—№ 3; Кульбакин В. Д. Роль рабочего класса в строительстве социализма в ГДР // Решающий поворот в истории немецкого народа.—Волгоград, 1976.—С. 27—35; Кулинич И. М. Рабочий класс ГДР—ведущая сила в строительстве социалистического общества.—Киев, 1982.—286 с.

²⁷ Завьялов А. С. Национальный фронт демократической Германии в строительстве социализма в ГДР.—Днепропетровск, 1971.—52 с.; Завьялов А. С. Единным фронтом: Демократические партии ГДР в борьбе за социализм (1949—1961).—Киев, 1980.—231 с.; Завьялов А. С. Демократические партии ГДР в период строительства развитого социализма.—Киев, 1986.—186 с.; Жиров Б. В. Из истории борьбы патриотических сил Германии под руководством Национального фронта в середине 50-х годов // Некоторые вопросы всеобщей истории.—Алма-Ата, 1967; Петрунин Е. Н. Массовые демократические организации в борьбе за социалистическое переустройство сельского хозяйства Германской Демократической Республики (май 1945—1960) // Автореф. дис. ... докт. ист. наук.—М., 1970.—45 с.; Вебер А. Б. Роль Национально-демократической и Крестьянско-демократической партий в укреплении гегемонии рабочего класса в ГДР // Германское рабочее движение в новейшее время.—М., 1962; Стафеева В. Ф. Партии национального фронта демократической Германии в период производственного кооперирования крестьянства // Уч. зап. Ленинград. пед. ин-та.—1967.—Т. 314.—Исторические науки; Кроневальд И. П. Сотрудничество партий демократического блока под руководством СЕПГ на этапе построения развитого социализма // Решающий поворот в истории немецкого народа.—Волгоград, 1976.—С. 53—62.

²⁸ Die Rolle der Arbeiterklasse in der Periode des entfalteten Aufbaus des Sozialismus in der DDR.—Berlin, 1961.—117 s.; Zur Entwicklung der Arbeiterklasse und ihrer Struktur in der DDR.—Berlin, 1976.—147 s.; Arbeiterklasse und wissenschaftlich-technische Intelligenz in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft.—Berlin, 1978.—227 s.; Arbeiterklasse und Annäherungsprozess der Klassen und Schichten.—Berlin, 1979.

²⁹ Im Bündnis fest vereint.—Berlin, 1966.—221 s.; Auf dem Wege zur sozialistische Menschengemeinschaft: Bündnispolitik im entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus.—Berlin, 1969.—321 s.; Stöckigt R., Reißig K. u. a. Gemeinsam zum Sozialismus: Zur Geschichte der Bündnispolitik der SED.—Berlin, 1969.—507 s.; Arbeiterklasse, Partei, Bündnispolitik.—Berlin, 1976.—101 s.; Zur Agrar—und Bündnispolitik der SED bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft.—Berlin, 1977.—255 s.; Hümmeler H. Bündnispolitik.—Berlin, 1978.—64 s.; Arbeiter und Bauern im Bündnis.—Berlin, 1981.—184 s.; Beiträge zur Theorie und Praxis der Bündnispolitik der KPD und SED.—Berlin, 1981.—112 s.

При ідентичності розглядуваних проблем праці вчених відрізняються ступенем охоплення окремих питань, що доповнює і збагачує історіографію соціалістичного будівництва в НДР. Ці проблеми тісно пов'язані з питаннями соціально-класової структури німецької соціалістичної держави, розробка яких відображена в ряді узагальнюючих праць, дослідженнях І. Краземана, К. Лундвіца, З. Грундмана та ін.³⁰

Важливе місце в науковій літературі НДР займають питання розвитку соціалістичної демократії. В. Вайхельт, І. Еллінгер, В. Шольц та інші дослідники аналізують форми і масштаби участі трудящих в управлінні виробництвом, роль профспілок і трудових колективів у розв'язанні народногосподарських завдань, соціалістичному змаганні й русі новаторів виробництва³¹.

Важливим об'єктом вивчення соціалістичного будівництва в НДР є наукове осмислення та висвітлення основних напрямів і актуальних конкретних питань розвитку соціалістичного способу життя. У цьому зв'язку значний науковий інтерес становлять праці вчених Фінка Ф., Міллера Р., Бергера Х., Пріллера Е., Хаана Т., Ніка Х., в яких з позиції марксизму-ленізму аналізуються принципи й функції соціалістичного способу життя, його становлення й даліше вдосконалення в Німецькій Демократичній Республіці, показуються економічні та духовні основи його розвитку, проблеми поєднання у способі життя національного та інтернаціонального³². Вчені НДР характеризують соціалістичний спосіб життя, який є альтернативою буржуазному способу життя ФРН, на основі класового підходу, підкреслюють його гуманізм, колективізм, інтернаціоналізм і соціальний оптимізм.

Закономірним у розвитку НДР є той історичний факт, що її вступ в етап будівництва розвинутого соціалістичного суспільства відбувся в умовах науково-технічної революції. Ця обставина не могла не вплинути на проблематику наукових пошуків. Особливо зріс інтерес до питань інтенсифікації виробництва, технічної політики і керівної ролі СЄПН у галузі науки й техніки, впровадження науково-технічного прогресу у практику, участь у цьому процесі профспілок, а також до аналізу технічної творчості мас, різних форм співробітництва вчених і виробників³³. Слід відзначити, що процес прискорення науково-технічного прогресу в НДР ще не став предметом спеціальних досліджень радянських істориків.

В останнє десятиріччя марксистська історіографія соціалістичного будівництва в німецькій соціалістичній державі збагатилася цілим рядом узагальнюючих праць, в яких досліджувалися питання культурної

³⁰ Krasemann I. Klassenstruktur in der Periode des umfassenden Aufbaus des Sozialismus.—Berlin, 1966.—121 s.; Lundwitz K. Über die Klassenstruktur in der DDR: Eine Sozialökonomisch—statistische Untersuchung.—Berlin, 1969.—123 s.; Zur Sozialstruktur der sozialistische Gesellschaft.—Berlin, 1974.—231 s.; Marxistisch—Leninistische Sozialpolitik / Autorenkollektiv Leitung von Schmunk G., Winkler G.—Berlin, 1975; Zur Entwicklung der Klassen und Schichten in der DDR.—Berlin, 1977.—147 s.; Theorie und Praxis der Sozialpolitik in der DDR / Autorenkollektiv unter Leitung von Winkler G. und Manz G.—Berlin, 1979.—477 s.

³¹ Weichelt W. Das Wesen der sozialistischen Demokratie.—Berlin, 1969.—97 s.; Ellinger I., Scholz W. Sozialistische Demokratie im Industriebetrieb: Bedingungen, Methoden, Erfahrungen.—Berlin, 1972.—321 s.; Neubewegung—Arbeiterinitiative zur sozialistischen Rationalisierung / Autorenkollektiv.—Berlin, 1972.—323 s.

³² Fink F. Die Grosse Sozialistische Oktoberrevolution und die Internationalisierung der sozialistischen Lebensweise // Wiss. Z. Techn. Univ.—Dresden, 1979.—Jg. 28.—H. 1; Miller R. Sozialistische Lebensweise in Spannungsfeld von Ideal und Wirklichkeit // Einheit.—1982.—H. 7/8.—S. 746—754; Berger H., Priller E. Grundsätze und Methodik eines Systems sozialer Indikatoren der sozialistischen Lebensweise // Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik, 1984.—Berlin, 1984; Hahn T. Ökonomisches Wachstum—Intensivierung—Lebensweise // Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik, 1985.—Berlin, 1985; Nick H. Umfassende Intensivierung und sozialistische Lebensweise // Einheit.—1985.—H. 3.

³³ Nick H. Intensivierung und wissenschaftlich-technischer Fortschritt.—Berlin, 1974.—172 s.; Zur materielltechnischen Basis in der DDR.—Berlin, 1979.—315 s.

революції, розвитку духовного життя. Серед них треба відзначити монографії І. І. Кроневальда, Л. К. Лебедева, Д. Г. Щербини, Є. П. Лучиніна, Н. С. Цицона, П. В. Хідешелі, О. Я. Бойко, С. В. Ігнат'єва³⁴. Проте радянські історики в основному досліджували зміни у духовній сфері НДР в 50—60-х роках. Потребують дальшої розробки проблеми нового етапу у розвитку культури НДР, узагальнення її явищ і тенденцій в умовах дальшого зміцнення її вдосконалення реального соціалізму.

На початку 80-х років дослідження з різних аспектів соціалістичного будівництва в НДР підготовлені М. І. Салеховим, І. І. Трилінським, В. І. Шалаєвим, Т. Б. Бушуєвою, Ю. П. Мороховським, М. Ф. Бабанцевим та ін.³⁵ В НДР вийшли фундаментальні видання історії Об'єднання вільних німецьких профспілок (ОВНП), Спілки вільної німецької молоді (СВНМ), Національного фронту НДР, які мають велику теоретичну й практичну цінність³⁶. Ці узагальнюючі праці висвітлюють місце названих організацій у політичній системі НДР і їхню роль у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства.

Значне місце в наукових дослідженнях учених СРСР і НДР займають питання зовнішньої політики СЄПН і уряду республіки як одного з важливих зовнішньополітичних факторів будівництва соціалізму. Активна розробка цієї проблеми пояснюється зростаючим її значенням у сучасному світі. В багатьох статтях, монографіях і тематичних збірниках дається всебічний аналіз міжнародної діяльності СЄПН і німецької соціалістичної держави, прослідковується їхній вклад у збереження миру і в розв'язання найважливішого завдання сучасності — відвернення небезпеки ядерної війни; розробляється питання братерського співробітництва між КПРС і СЄПН, СРСР і НДР, висвітлюються дружні зв'язки трудящих Німецької Демократичної Республіки і Радянської України, інших народів нашої країни³⁷.

³⁴ Кроневальд И. И., Лебедев Л. К. Современный этап культурной революции и сотрудничество партий в Германской Демократической Республике // Уч. зап. Ленинград. пед. ин-та.— 1970.— Т. 418; Див.: Автореферати дис. ... канд. іст. наук: Щербина Д. Г. Культурная революция в ГДР и борьба СЕПГ за ее осуществление (1949—1969).— Днепропетровск, 1971.— 31 с.; Лучинин Е. П. Некоторые проблемы социалистической культурной революции в ГДР.— М., 1971.— 20 с.; Цицонь Н. С. Историческое значение опыта КПСС по осуществлению культурной революции (На примере ГДР). 1949—1955.— М., 1972.— 31 с.; Хидешели П. В. Опыт КПСС и СЕПГ в осуществлении ленинских принципов социалистического интернационализма в культурном сотрудничестве между СССР и ГДР.— Махачкала, 1976.— 28 с.; Бойко А. Я. Социалистическое преобразование в области культуры в ГДР в период строительства развитого социалистического общества (1963—1976 гг.).— Киев, 1977.— 25 с.; Игнат'ев С. В. Взаимодействие научно-технической и культурной революции в ГДР в период строительства развитого социалистического общества.— М., 1976.— 21 с.

³⁵ Салехов Н. И. Социалистические преобразования в сельском хозяйстве ГДР (1949—1980).— М., 1981.— 279 с.; Трилинский И. И. Становление и развитие социалистической школы в ГДР.— Львов, 1981.— 151 с.; Шалаев В. И. Общее и особенное в строительстве развитого социализма в ГДР // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1982.— 16 с.; Бушуева Т. Б. Использование опыта КПСС в строительстве социально-экономической базы развитого социализма // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1982.— 16 с.; Мороховский Ю. П. Структурные изменения в экономике в процессе строительства социализма (На примере ГДР) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1983.— 46 с.; Бабанцев Н. Ф. Развитие социалистической государственности Германской Демократической Республики.— Саратов, 1983.— 143 с.; Алексиевец Н. М. ГДР: Курсом развитого социализма.— Львов, 1984.— 167 с.

³⁶ Geschichte des Freien Deutschen Gewerkschaftsbundes / Autorenkollektiv unter Leitung von Deutschland H.— Berlin, 1982.— 831 s.; Geschichte der Freien Deutschen Jugend / Autorenkollektiv unter Leitung von Janke K.— Berlin, 1982.— 521 s.; Die Nationale Front der DDR: Geschichtlicher Überblick.— Berlin, 1984.— 255 s.

³⁷ Драчева Н. П., Поинов Н. Н. Германская Демократическая Республика в системе международного социалистического разделения труда.— М., 1963.— 256 с.; Дружба и сотрудничество СССР и ГДР — яркое воплощение ленинских идей социалистического интернационализма.— Волгоград, 1974.— 135 с.; Внешняя политика и международные отношения Германской Демократической Республики / Пер. с нем.— М., 1974.— 274 с.; Кулінич І. М. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з

В названих працях, на основі широкого фактичного матеріалу аналізуються основні напрями, форми і шляхи інтеграції НДР і СРСР, всебічно показано її вплив на прискорення соціально-економічного прогресу німецької соціалістичної республіки. Дослідники науково обґрунтували тезу, що просування НДР шляхом створення нового суспільства є одним з важливих завоювань міжнародного робітничого руху, усього прогресивного людства. Трудящі НДР повністю підтримують нові мирні ініціативи, висунуті М. С. Горбачовим.

Таким чином, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, досвід КПРС та інших братніх партій, творчо осмислюючи явища і тенденції суспільного життя на новому етапі розвитку німецької соціалістичної республіки, учені-суспільствознавці СРСР і НДР досягли успіхів у розробці теорії й практики соціалістичного будівництва в Німецькій Демократичній Республіці. В 60-ті — на початку 80-х років помітно збільшилась кількість наукових праць, присвячених актуальним питанням побудови і дальшого вдосконалення соціалізму на німецькій землі, розширилось коло досліджуваних питань соціалістичного розвитку НДР, а саме вивчення ведеться більш системно і глибоко із залученням багатого архівного матеріалу та інших джерел. В історіографічній концепції будівництва соціалізму в НДР можна виділити три головні аспекти: висвітлення досвіду соціалістичного будівництва в НДР, загальних закономірностей побудови і вдосконалення нового ладу в ній, інтернаціонального значення всесвітньо-історичного досвіду КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві; успіхів трудящих першої німецької робітничо-селянської держави; тісного співробітництва КПРС і СЄПН.

Досвід соціалістичного будівництва в НДР є невід'ємною складовою частиною найціннішого інтернаціонального досвіду світового соціалізму, який має неперехідне значення для соціалістичних країн і міжнародного робітничого та комуністичного руху. У зв'язку з цим ще більше зростає науково-політична актуальність вивчення досвіду побудови й дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства в Німецькій Демократичній Республіці. «Вчитися розв'язувати проблеми, які ставить життя, — відзначив на XXVII з'їзді КПРС М. С. Горбачов. — Вчитися запобігати кризовим ситуаціям, які намагається створити і використати наш класовий противник. Вчитися протидіяти спробам розшарувати соціалістичний світ, протипоставити одні країни іншим. Вчитися не допускати колізії інтересів різних соціалістичних держав, взаємно їх гармонізувати, знаходити взаємоприйнятне розв'язання навіть найскладніших проблем»³⁸. Це забезпечить колективність теоретичної роботи марксистів, необхідної для порівняльного дослідження багатого досвіду братніх соціалістичних країн, вияву в ньому усього інтернаціонального значущого, спільного вироблення нових положень і висновків, які сприятимуть розв'язанню завдань їх прискореного соціально-економічного розвитку. На це особливу увагу звернули XXVII з'їзд КПРС і XI з'їзд СЄПН, які надали вирішенню цих питань нових імпульсів.

К. О. ДЖЕДЖУЛА (Київ),
М. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ (Тернопіль)

Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965).— К., 1966.— 103 с.; Кулінич І. М. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму.— К., 1976.— 270 с.; СССР — ГДР: сотрудничество и сближение.— М., Берлин, 1979.— 240 с.; СССР — ГДР: 30 лет отношений, 1949— 1979: Документы и материалы.— М., 1981.— 239 с.; Завьялов А. С., Марков К. А. Интернациональное сотрудничество КПСС и СЕПН — движущая сила братской дружбы народов СССР и ГДР // Ежегодник германской истории.— 1985.— М., 1986.; Zur Außenpolitik der Deutschen Demokratischen Republik.— Berlin, 1964 s.; Morgenstern K. Sozialistische Internationale Arbeitsteilung.— Berlin, 1972; Außenpolitik der DDR — für Sozialismus und Frieden.— Berlin, 1984.— 377 s.; Deutsch-sowjetisch Freundschaft: Ein Historischer Abriss von 1971 bis zur Gegenwart.— Berlin, 1985.

³⁸ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— С. 85—86.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ —
ОРГАНІЗАТОР СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК
У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ
(1933—1937 рр.)

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ)

Успіхи радянського народу, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії в розвитку економіки і культури, удосконаленні соціалістичних суспільних відносин у роки першої п'ятирічки створили сприятливі умови для завершення соціалістичної реконструкції народного господарства в наступний період.

КПРС під час виконання другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР продовжувала здійснювати курс на вирівнювання рівнів розвитку національних республік у всіх сферах суспільного життя. На XVII партійній конференції (1932 р.) зазначалося, що «швидке зростання соціалістичного господарства в період другої п'ятирічки в національних республіках і областях зумовлює зживання економічної і культурної відсталості національностей, успадкованої від царського колоніально-капіталістичного режиму»¹.

Практичне вирішення даного завдання було можливе лише при тісному співробітництві та взаємодопомозі братніх республік. Комуністична партія керувалася в цьому настановами В. І. Леніна, який писав, що тільки соціалізм створює «нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої національності* будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності»².

В роки другої п'ятирічки відчувалася гостра нестача кваліфікованих кадрів робітників, зокрема в національних республіках Середньої Азії й Казахстані, де соціалістичне будівництво здійснювалося прискореними темпами. Загони робітничого класу цих регіонів поповнювалися в основному за рахунок планових мобілізацій робітників, в першу чергу молодих, на всесоюзні будови і важливі промислові об'єкти країни.

Комсомольці та молодь на той час становили значну частину робітничого класу провідних галузей промисловості й будівництва національних республік. На 1 жовтня 1933 р. серед індустріальних робітників України їх частка досягала 45,4%, в тому числі у вугільній промисловості республіки — 43,1%, металургії — 36,6%, машинобудуванні — 41,4%, автомобільній — 54%³. На великих будовах країни в основному працювала молодь. Так, при спорудженні ХТЗ було зайнято 25 тис. молодих будівельників, з яких 9,5 тис. були комсомольцями, а на зведенні Дніпрогесу працювало 7 тис. молодих робітників⁴. На

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 5.— С. 40.

² Ленін В. І. Становище і завдання соціалістичного інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 34.

³ Парт. арх. Ін-ту іст. партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1021, арк. 4 (далі — ПА ІПІ при ЦК Компартії України).

⁴ Там же, арк. 7.

1 липня 1935 р. молодь до 23 років становила 34% від загальної кількості працюючих в усіх галузях народного господарства СРСР⁵. В наступному році молодих робітників у країні вже нараховувалося 7 млн. чол., з них 23,1 тис. чол. працювали у промисловості, по 700 тис.— на залізницях і будівництві⁶.

ЦК ВЛКСМ з перших місяців другої п'ятирічки почав проводити мобілізацію комсомольців і молоді на великі всесоюзні будови та у віддалені райони країни. 4 грудня 1933 р. було прийняте рішення про відправлення 200 комсомолок на об'єкти Далекого Сходу⁷.

27 липня 1934 р. ЦК ВЛКСМ прийняв рішення «Про мобілізацію комсомольців на будівельні майданчики «Далпромбуду». Було вирішено направити 3 тис. комсомольців на будівництво м. Комсомольська-на-Амурі⁸. У жовтні 1934 р. по путівкам комсомолу України туди виїхав 151 чол., серед них було 8 молодих комуністів⁹. Всього за другу п'ятирічку з Української РСР на Далекий Схід відбули 14 тис. комсомольців. 2,5 тис. чол. будували залізничну магістраль Акмолінськ-Карталн, 220 посланців Харківської комсомольської організації взяли безпосередню участь у будівництві Амурського металургійного заводу в Комсомольську-на-Амурі¹⁰.

На початок 1936 р. Ленінський комсомол мобілізував на найважливіші будови країни майже 200 тис. своїх членів, у тому числі в Східний Сибір — 1 тис. чол., на об'єкти Далпромбуду — 1,2 тис., в Арктику — 1,5 тис., на Сахалін — 2 тис., будівництво шляхів сполучення — 5 тис., спорудження Сталінградського тракторного заводу — 7 тис., Донецького вугільного басейну — 36 тис. чол.¹¹

Молодь, підтримавши заклик ЦК ВЛКСМ, охоче виїжджала на великі будови. Газета «Більшовик Полтавщини» надрукувала лист своїх землячок, які виїхали на Далекий Схід. «Наше бажання,— писали комсомолки,— жити й працювати на Далекому Сході — нарешті здійснилось. Ось уже більше місяця ми носимо ім'я далекосхідниць. Всі працюємо. В Хабаровську нам було організовано теплу зустріч... Усіх нас призначили на роботу по спеціальностях... Ми виправдаємо свої зобов'язання перед комсомольською організацією»¹².

Партійні органи контролювали забезпечення робітничими кадрами будов, розташованих у національних республіках і подавали їм дієву допомогу. Так, 2 лютого 1934 р. розглянуто питання про робочу силу Чирчикбуду в 1934 р.¹³⁻¹⁴ і прийнято рішення забезпечити це велике будівництво необхідною кількістю робітників. Були затверджені плани вербування для нього робочої сили з республік Середньої Азії. В Узбекистані план становив 4 тис. чол., Таджикистані — 500 чол., Киргизії — 1 тис. чол.

У травні 1934 р. знову розглянуто питання про Чирчикське будівництво. У вересні того ж року було звернуто увагу на плінність робітничих кадрів на будові, яка на той час становила 26%. У зв'язку з цим були вжиті заходи, спрямовані на дальше поліпшення соціально-побутових умов життя робітників та їх культурного обслуговування¹⁵.

За рахунок планової мобілізації трудящих з братніх республік

⁵ Там же, спр. 1332-а, арк. 8.

⁶ Там же.

⁷ Там же, спр. 821, арк. 19.

⁸ Там же, арк. 59.

⁹ Там же, арк. 69.

¹⁰ Дружба и братство русского и украинского народов.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 138—139.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1332-а, арк. 8.

¹² Більшовик Полтавщини.— 1937.— 15 всрес.

¹³ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 25, спр. 73, арк. 59 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, спр. 70, арк. 70; спр. 72, арк. 74.

робітничими кадрами комплектувався і Вахшбуд — велике будівництво у Киргизії. В 1933 р. на даний об'єкт прибули 4 767 чол.¹⁶ В 1934 році туди було направлено 1100 робітників з республік Середньої Азії, зокрема 600 чол. з Узбекистану¹⁷. Інші радянські республіки також направили на Вахшбуд своїх робітників. Всього у 1934 р. туди приїхали 3804 робітники різних національностей¹⁸.

Трудящі, що прибували на великі будови п'ятирічки, збільшували багатонаціональні загони робітничого класу братніх республік, зміцнювали дружбу між народами нашої країни. Водночас мобілізовані робітники передавали свій досвід роботи представникам корінних національностей, що вело до зростання питомої ваги останніх у робітничому класі національних республік. Наприклад, якщо в 1926 р. у рядах робітничого класу України нараховувалось 49,9% українців, то в 1937 р. вони вже становили 62%¹⁹.

Крім планових мобілізацій робітників на Всесоюзні новобудови Комуністична партія вирішувала питання забезпечення народного господарства національних республік робітничими кадрами і за допомогою інших форм.

Важливою формою поповнення загону робітників національних республік у той час було їхнє співробітництво і взаємодопомога в підготовці кадрів через навчальні заклади, які функціонували в країні. На початку другої п'ятирічки тільки на промислових підприємствах Москви і Ленінграда навчалися майже 900 чол.— посланців Узбекистану²⁰. В Азербайджані готувалися робітничі кадри для нафтової промисловості Туркменістану. Так, трест «Туркменнафта» в 1933 р. відрядив на навчання до Баку 42 чол. На промислових підприємствах міста навчалася робітнича молодь з Таджикистану. В 1934 р. на заводах Наркомважпрому Москви, Ленінграда та Горького набували досвіду 608 робітників з республік Середньої Азії²¹.

ЦК ВКП(б) приділяв значну увагу формуванню робітничих кадрів на Україні. В 1933 р. для роботи на металургійних підприємствах республіки із РРФСР було мобілізовано 1 тис. висококваліфікованих спеціалістів²².

Однією з найважливіших передумов вирішення цього питання було посилення уваги до нього з боку партійних комітетів братніх республік. Прикладом може бути діяльність Донецького обкому КП(б)У, який протягом 1933 р. неодноразово обговорював питання кадрової політики у вугільній промисловості Донбасу та вживав заходів по забезпеченню шахт кваліфікованими робітниками²³. Крім того, місцеві партійні комітети зверталися до союзних галузевих міністерств з проханням про забезпечення своїх промислових об'єктів кваліфікованими кадрами. В 1934 р. Наркомважпром СРСР мобілізував на Луганбуд 470 інженерів, техніків і висококваліфікованих робітників з діючих підприємств братніх республік. До середини травня того ж року на Луганський паровозобудівний завод прибули 168 спеціалістів Коломенського заводу та інших підприємств РРФСР²⁴.

¹⁶ Центр. держ. арх. народн. госп. СРСР, ф. 7486, оп. 19, спр. 408, арк. 105 (далі — ЦДАНГ СРСР).

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 24, спр. 67, арк. 1—2.

¹⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 7486, оп. 19, спр. 408, арк. 105.

¹⁹ Революция и национальности.— 1937.— № 11.— С. 79.

²⁰ Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана.— Ташкент, 1971.— С. 336.

²¹ Эльбаум Б. Д. По пути сближения и единства.— Ашхабад, 1982.— С. 104—105.

²² Зиза Н. К., Лихолобова З. Г. Братское сотрудничество рабочего класса в борьбе за индустриализацию страны.— Киев, 1984.— С. 58.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 334, арк. 15; спр. 335, арк. 40.

²⁴ Зиза Н. К., Лихолобова З. Г. Указ. соч.— С. 58.

Допомога партійних організацій братніх республік, зокрема РРФСР, робітничими кадрами зміцнювала багатонаціональні трудові колективи Української РСР. В 1934 р. серед робітників республіки представники інших національностей становили 40% у промисловості й 38% у будівництві, причому кількість їх постійно зростала²⁵. Тільки за сім місяців 1935 р. на «Криворіжбуд» прибули 1560 чол. з союзних республік і областей країни²⁶. В тому ж році на роботу в Донбас приїхали 4 тис. колгоспників з Білорусії²⁷. Протягом 1931—1937 рр. завдяки мобілізації комсомольців на шахти Донбаського краю прибуло понад 160 тис. робітників з братніх республік²⁸.

Партійні організації УРСР у свою чергу подавали велику допомогу братнім республікам при вирішенні кадрової політики. На заклик ЦК КП(б)У робітники України взяли участь у розробці вугільних багатств Кузнецького басейну, будували і реконструювали шахти, допомагали в освоєнні нових механізмів і підготовці кваліфікованих кадрів гірників. На початку 1933 р. у п'яти галузях промисловості Західно-Сибірського краю працювали майже 2300 робітників з УРСР, що становило 2,9% від загальної кількості зайнятих робітників²⁹. Тільки на шахті «Коксова—1» після її пуску працювали 200 гірників-донбасівців³⁰.

Центральні Комітети компартій союзних республік підтримували постійні зв'язки з ЦК ВКП(б), обкомами та крайкомами центра країни, перш за все Москви, Ленінграда і України, які допомагали їм вирішувати проблему робітничих кадрів. На звернення Центральних Комітетів комуністичних партій Узбекистану, Туркменистану й Таджикистану на початку другої п'ятирічки до парторганізацій Московської, Ленінградської, Харківської та Івано-Вознесенської областей про допомогу кадрами робітників відгукнулася вся країна. В 1933—1935 рр. РРФСР направила до Узбекистану майже 10 тис. чол.³¹ Це сприяло введенню до дії понад 50 нових промислових підприємств з кількістю 20,9 тис. робітників³². У 1936 р. до республік Середньої Азії виїхали 10 тис. чол. з Середньої Волги і Північно-Кавказького краю РРФСР³³.

Комуністична партія подавала велику допомогу при формуванні робітничих кадрів Казахстану, в першу чергу Карагандинського вугільного басейну. В липні 1933 р. на будову приїхала бригада ЦК ВКП(б), яка переглянула структуру Карагандинського тресту. В результаті цієї перевірки були усунені недоліки в керівництві підприємствами, багато зроблено для поліпшення житлово-побутових умов робітників. Вісім шахт, які споруджувалися в басейні, партія оголосила ударними будовами. ЦК ВКП(б) сприяв посиленню партійно-комсомольського прошарку серед робітників карагандинського об'єкту. З братніх республік туди було направлено 500 комуністів і 500 комсомольців. Один з керівників партійної організації Караганди тих років

²⁵ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— С. 380.

²⁶ Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР: 1917—1971 гг.— М., 1973.— С. 211.

²⁷ Рабочий.— 1935.— 27 окт.; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма.— Киев, 1978.— С. 121.

²⁸ Лихолобова З. Г. Співдружність робітників Донбасу та інших промислових районів у період соціалістичної реконструкції // Укр. іст. журн.— 1980.— № 8.— С. 57.

²⁹ Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.).— Тбилиси, 1980.— С. 129.

³⁰ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса (1917—1972 гг.): Документы и материалы.— Донецк, 1972.— С. 11.

³¹ История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 4.— Кн. 2.— М., 1971.— С. 394.

³² Тимофеев П. Т. Формирование национальных кадров рабочего класса СССР.— М., 1982.— С. 144.

³³ Центр. держ. арх. Узбекик. РСР, ф. 328, оп. 1, спр. 26, арк. 41.

Х. Аміров пізніше згадував: «Мобілізовані комуністи й комсомольці внесли бойовий дух у роботу місцевих партійних і комсомольських організацій, багато з них стали ватажками мас, були висунені на керівні посади»³⁴. Прибували сюди інженерно-технічні працівники, кваліфіковані робітники. Вже на кінець листопада 1933 р. на шахти прибуло 821 чол.³⁵ Тільки комуністи Донбасу в 1933—1937 рр. направили до Караганди 1180 таких працівників³⁶.

При дійовій допомозі парторганізацій РРФСР і УРСР в Казахстані створювалися національні кадри шахтарів. Якщо в 1932 р. казахи становили тільки 35% усіх робітників Карагандинського басейну, то в 1936 р. — вже біля двох третіх³⁷.

Посланці України працювали і на інших великих новобудовах Казахської РСР та братніх республік Середньої Азії. У 1934 р. комуністи Макіївського металургійного заводу направили на Прибалхашбуд 30 слюсарів, фрезерувальників, монтажників. Будівельники республіки брали участь у спорудженні Карагандинської ДРЕС, Чирчикського електрохімічного комбінату і гідроелектростанції в Узбекистані³⁸.

Партійні організації братніх республік продовжували посплати своїх представників на найважливіші підприємства і будови Казахстану і в наступні роки. В 1937 р. до Казахської РСР прибули 400 шахтарів з України, 450 гірників і 800 кваліфікованих робітників з РРФСР³⁹. Вони допомагали місцевим кадрам освоювати нові робітничі професії, що сприяло збільшенню питомої ваги робітників корінної національності серед загальної кількості зайнятого у виробництві місцевого населення. У січні 1936 р. казахи становили 53% серед робітників республіки⁴⁰.

Допомога парторганізацій країни кваліфікованими робітничими кадрами Казахстану і республікам Середньої Азії була відчутною. Потреба Киргизької АРСР у кваліфікованих робітниках майже наполовину задовольнялася за рахунок посланців партійних організацій РРФСР та України⁴¹.

В результаті бурхливого розвитку соціалістичної промисловості й будівництва в національних республіках 1933—1937 рр. зростала чисельність національного робітничого класу, відбувалися глибокі якісні зміни в його складі. Особливо інтенсивним цей процес був у Середній Азії та східних районах РРФСР. У 1934 р. тільки в Узбекистані кількість робітників, зайнятих у ценовій промисловості (без промкооперації й залізничного транспорту) досягала 52,7 тис. чол. (у 1930 р. — 26,1 тис. чол.)⁴². За чотири роки другої п'ятирічки загальна кількість робітників і службовців, зайнятих у всіх галузях народного господарства, зросла від 269 тис. чол. до 425 тис. чол., або на 63,3%⁴³. В Узбекистані завдяки співробітництву й допомозі радянських республік склався великий загін національного робітничого класу. На 1 липня 1934 р. робітники корінних національностей становили у бавовняній промисловості — 75%, прядильній — 73%, шкіряно-взуттєвій — 58,3%, текстильній — 58%, у виробництві будматеріалів — 58,7%⁴⁴.

³⁴ Очерки истории Коммунистической партии Казахстана.— Алма-Ата, 1984.— С. 253.

³⁵ Цит. за: Очерки истории Коммунистической партии Казахстана.— С. 253.

³⁶ Зиза Н. К., Лихолобова З. Г. Указ. соч.— С. 63.

³⁷ Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период социализма (1921—1937 гг.).— С. 211.

³⁸ Історія УРСР.— Т. 6.— С. 381—382.

³⁹ Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма: 1917—1937.— М., 1976.— С. 297.

⁴⁰ Народное хозяйство Казахстана.— 1937.— № 2.— С. 126.

⁴¹ Коммунист.— 1974.— № 4.— С. 27.

⁴² Центр. держ. арх. Узбекск. РСР, ф. 737, оп. 1, спр. 2352, арк. 26.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, арк. 27.

Посланці партійних організацій промислових центрів країни обмінялися своїм виробничим досвідом з молодими робітниками-узбеками. Так, спеціалісти текстильної промисловості підприємств Москви, Іванова, Серпухова, Орехово-Зуєва подали велику допомогу Ташкентському текстильному комбінату в підготовці кваліфікованих робітників. У 1933—1935 рр. на цьому підприємстві працювали 424 спеціаліста з цих міст⁴⁵.

Серед посланців партійної організації Іваново-Вознесенська в Узбекистан на початку 30-х років прибула Н. Корнеєва. На прядильно-ткацькій фабриці Ташкентського комбінату вона навчила своїй майстерності узбецьких дівчат. Одна з них, М. Юлдашева, стала згодом прославленим новатором усієї країни і була удостоєна високого звання Героя Соціалістичної Праці⁴⁶.

Комуністична партія була організатором співробітництва й взаємодопомоги братніх республік у вирішенні проблеми кадрів робітників, що сприяло швидкому зростанню загальної кількості робітничого класу в національних регіонах. Якщо в цілому по країні кількість робітників і службовців за роки другої п'ятирічки зросла на 36—48%, то в республіках Середньої Азії — майже на 60%⁴⁷. Всього за 1933—1937 рр. робітничий клас СРСР поповнився на 7,7 млн. чол.⁴⁸, 24% зайнятих у промисловості становили будівельники⁴⁹. В 1937 р. у Радянському Союзі було 17,5 млн. робітників⁵⁰.

Поповнення робітничого класу відбувалося за рахунок вихідців із сільськогосподарських районів країни, нерідко національних. Повернувшись у рідні місця після роботи на всесоюзних будовах, вони утворювали кістяк національних загонів робітників, зміцнювали і розвивали їх.

У зв'язку з підготовкою в широких масштабах національних робітничих кадрів значно збільшилась кількість колективів з представників усіх націй і народностей СРСР не тільки в межах союзних і автономних республік, а й в усіх містах та індустріально розвинутих районах країни. Це сприяло зміцненню згуртованості народів нашої країни.

Утвердження почуттів дружби й співробітництва між народами є історичною місією робітничого класу. «Тільки пролетарі здатні знищити національну відособленість, — відмічав Ф. Енгельс, — тільки пролетаріат, що пробуджується, може встановити братерство між різними націями»⁵¹. Співробітництво і взаємодопомога союзних республік мали вирішальне значення у формуванні індустріальних робітничих кадрів в національних регіонах. Прикладом цього була кадрова політика Комуністичної партії в Таджикистані. За роки другої п'ятирічки в робітничому класі цієї республіки сталися корінні кількісні та якісні зміни. Чисельність промислових робітників зросла від 10,5 тис. чол. у 1933 р. до 22,1 тис. чол. у 1937 р., тобто в 2,1 раза⁵².

При цьому змінилася й структура робітничого класу республіки. Якщо на кінець першої п'ятирічки зайняті у важкій промисловості ста-

⁴⁵ Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.). — С. 91.

⁴⁶ Новаторы: Сборник. — М., 1972. — С. 244.

⁴⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 450.

⁴⁸ Соинн М. Я. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда. — М., 1959. — С. 143.

⁴⁹ Вдовин А. И., Дробижев В. З. Рост рабочего класса СССР: 1917—1940 гг. — М., 1976. — С. 141.

⁵⁰ Ворожейкин И. Е., Сенявский С. П. Рабочий класс — ведущая сила советского общества. — М., 1977. — С. 44.

⁵¹ Енгельс Ф. Свято націй у Лондоні // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 2. — С. 565.

⁵² Коммунистическая партия в борьбе за формирование и развитие рабочего класса в Таджикистане. — Душанбе, 1967. — С. 34—35.

новили 23,6%, то на кінець другої п'ятирічки їх питома вага зросла до 30%. За період 1926—1939 рр. чисельність робітників великої промисловості збільшилась по країні в 4 рази, а по Таджикистану — в 9,3 раза⁵³.

Велика допомога у кваліфікованих робітничих кадрах надавалася й Киргизії. Серед робітників республіки були росіяни, українці, білоруси. Тільки партійна організація Ленінграда в 1933—1940 рр. направила туди 654 висококваліфікованих спеціалісти⁵⁴.

Політика Комуністичної партії направлена на вирішення проблем робітничих кадрів у кожній національній республіці сприяла зростанню там загонів робітничого класу. За період між двома всесоюзними переписами 1926 р. та 1939 р. питома вага робітників у складі населення зросла в Білорусії у 9,1 раза, Узбекистані й Таджикистані — 9,3, Туркменії — 26,8, Казахстані — 18,4, Киргизії—27 разів, в той час як на Україні частка робітників зросла в 3,5, а по країні в цілому — в 4 рази⁵⁵.

Формування робітничого класу в національних республіках у досліджуваній період відбувалося двома шляхами: завдяки допомозі посланців з братніх республік країни та підготовці робітників з корінних національностей. Так, чисельність російських робітників на Україні за 1926—1939 рр. зросла більш як у 5 разів, в Білорусії — більш як у 6 разів, Узбекистані й Туркменії — 8 разів тощо⁵⁶. Водночас у республіканських загонах робітників збільшувалась кількість національних робітничих кадрів. Однак їхня питома вага особливо у промисловості та будівництві в деяких республіках була ще недостатньою. В порівнянні з Україною та Білорусією, де в 1934 р. місцеві робітники становили відповідно 61,3% і 66%, в Туркменії їх було 37,4%, Чуваській АРСР — майже 24%, Башкирській АРСР — 24,3%⁵⁷. На 1 січня 1936 р. у народному господарстві Казахстану з 602,3 тис. робітників і службовців лише 41% становили казахи, причому в промисловості їх було 43%, а у будівництві лише 37,6%⁵⁸. Аналогічне становище складалось і в Узбекистані. В 1937 р. з 573 тис. зайнятих у народному господарстві республіки лише 37% були представники корінних національностей⁵⁹.

Незважаючи на успіхи у вирішенні кадрової політики в національних регіонах країни, процент корінного населення в робітничому класі деяких союзних республік, насамперед Середньої Азії й Казахстану був ще недостатнім. Залучення населення до індустріальної праці, особливо жінок, залишалось важливим завданням місцевих партійних організацій.

Робітничий клас раніше відсталих у промисловому розвитку народів, які здійснили безпосередній перехід від феодалізму до соціалізму, формувався відразу не як пролетаріат, тобто клас без засобів виробництва, а як радянський робітничий клас — провідна сила соціалістичного суспільства. За роки другої п'ятирічки чисельність робітників

⁵³ Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Рабочий класс и национально-государственное строительство // Актуальные проблемы истории национально-государственного строительства в СССР.— Душанбе, 1970.— С. 428.

⁵⁴ Султаналиев Б. Историческая роль Ленинграда в подъеме экономики и культуры Киргизии.— Фрунзе, 1965.— С. 57.

⁵⁵ Социалистическое народное хозяйство в 1933—1940 гг.— М., 1963.— С. 336; Воробьев Ю. Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик.— М., 1965.— С. 139.

⁵⁶ Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества 1921—1937 гг.— М., 1984.— Т. 2.— С. 430.

⁵⁷ Лельчук В. С. Индустриализация СССР: История, опыт, проблемы.— М., 1984.— С. 255.

⁵⁸ Нусупбеков А. Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане: 1917—1940 гг.— Алма-Ата, 1966.— С. 197.

⁵⁹ Формирование и развитие многонационального рабочего класса в СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.).— С. 97.

великої промисловості зросла в Таджикиській РСР в 3,5 раза. Киргизькій РСР — 3,3, Туркменській РСР — 2,6, Казахській РСР — 2,2, Узбекиській РСР — 2 рази⁶⁰. З ростом національних робітничих кадрів у союзних республіках вирівнювалися й рівні їхнього соціального розвитку. У порівнянні з 1926 р. перепис 1939 р. зареєстрував різке зростання частки робітників серед населення національних регіонів СРСР. Якщо в країні на 1 тис. чол. припадало 64,5 промислових робітників, то в Білорусії — 50, республіках Закавказзя — 32,2, Казахстані — 31,3, Узбекистані й Таджикистані — 30,6, Киргизії — 21,6 чол. В результаті цього рівень промислового розвитку у республіках Середньої Азії та Казахстані, де частка робітничого класу в 1926 р. була в 10—15 разів меншою ніж у розвинутих республіках, на кінець другої п'ятирічки значно підвищився, а в 1939 р. відставав лише в 2—3 рази⁶¹.

Зросла кількість робітників і серед членів партії. В 1937 р. у лавах Комуністичної партії представники робітничого класу становили: українці — 64,7%, білоруси — 62,2%, вірмени — 62,7%, грузини — 53,6%, узбеки — 33,7%, казахи — 34%, таджиків — 29,7%. Серед комуністів 41 національності нараховувалось до 60% робітників⁶².

Таким чином, у роки другої п'ятирічки КППС провела значну роботу по організації співробітництва і взаємодопомоги радянських республік у вирішенні важливої проблеми кваліфікованих робітничих кадрів. За короткий строк партія забезпечила формування в кожній союзній республіці національних загонів робітничого класу. Проводячи ленінську національну політику, спрямовану на вирівнювання рівнів економічного й культурного розвитку радянських республік, КППС прагнула перетворити їх в індустріально-розвинуті райони з передовим робітничим класом.

Організована Комуністичною партією допомога братнім республікам створювала умови, які усували, за висловом В. І. Леніна, взаємне недовір'я між народами і зміцнювали дружбу між ними⁶³. В досліджувані роки в СРСР ще більше зміцніли братерство і дружба народів нашої країни. Під керівництвом Комуністичної партії їхніми спільними зусиллями в кінці другої п'ятирічки були досягнуті великі успіхи у розвитку народного господарства і культури кожної радянської республіки, побудовані основи соціалізму. «Відійшла в минуле національна ворожнеча, нормою життя стали братерська дружба, тісне співробітництво і взаємодопомога всіх народів СРСР»⁶⁴.

⁶⁰ История СССР: В 12-ти томах.— Т. 9.— М., 1971.— С. 133.

⁶¹ Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества (1921—1937 гг.).— С. 214; Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Рабочий класс СССР: 1938—1965 гг.— М., 1971.— С. 243.

⁶² Интернационализм советского народа: История и современность.— М., 1982.— С. 166.

⁶³ Див.: Ленін В. І. Інтерв'ю кореспондентові «Обсервер» і «Манчестер Гардіан» М. Фарбману // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 229.

⁶⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 149.

Проти буржуазної фальсифікації історії

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ І РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ РОЛІ КППС У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СОЦІАЛІЗМУ

В. М. КОНДРАШОВА (Мелітополь)

У наш час питання політичної системи соціалізму, демократії, керівної ролі КППС в її розвитку перебувають у центрі ідеологічної боротьби. Саме через велику притягальну силу соціалістичної демо-

кратіі буржуазна ідеологія і пропаганда обрали її одним з головних об'єктів для критики. У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові партії підкреслювалося, що настанови буржуазної пропаганди очевидні — «...будь-якими прийомами прикрасити капіталізм, прикрити його природну антилюдяність і несправедливість, нав'язати свої стандарти життя і культури; всіма способами очорнити соціалізм, перекрутити смисл таких цінностей, як демократія, свобода, рівність, соціальний прогрес»¹. Повною мірою це стосується і фальсифікацій французькою «радянологією» керівної ролі КПРС у дальшому розвитку і поглибленні соціалістичного демократизму.

Як підкреслював М. С. Горбачов у відповідях на запитання газети «Юманіте», «нерозуміння викликає у нас вперте намагання деяких кіл вашої країни, яке тепер проявляється, викликати у французів неприязнь і недовіря до Радянського Союзу, створити фальшивий образ нашої країни, її політики»².

XXVII з'їзд КПРС, який всебічно проаналізував курс партії на прискорення економічного, політичного і суспільного розвитку, багато уваги приділив дальшому поглибленню соціалістичної демократії, залученню дедалі ширших верств населення до керівництва державою. Як зазначалося в резолюції XXVII з'їзду КПРС, «керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас», партія і далі постійно дбатиме про ефективніше використання всіх форм представницької і безпосередньої демократії, неухильне розширення участі народних мас у виробленні, прийнятті і здійсненні державних та інших рішень, виступатиме провідною силою і гарантом послідовного поглиблення соціалістичного самоврядування народу»³.

Великі успіхи радянського народу, політичної системи соціалізму викликають почуття гордості за першу країну соціалізму у наших друзів у всьому світі. Виступаючи на XXVII з'їзді КПРС, член Політбюро, секретар ЦК Французької комуністичної партії Г. Пліссоньє підкреслив, що, приділяючи велике значення самоврядуванню народу, КПРС розкриває демократичну природу соціалізму, сприяючи тим самим формуванню нової людини, якій відкрито доступ до знань, суспільно-політичної діяльності, до рішень, що сприяли б повному розвитку особи⁴.

Великі гуманістичні цілі, проголошені партійним форумом, оптимістичний дух наших планів являють різкий контраст з глибокою кризою, в якій живуть народи капіталістичного світу, в тому числі й Франції. Притягальна сила соціалізму надзвичайно лякає наших недругів, і вони не шкодують зусиль, щоб нейтралізувати вплив ідей марксизму. Характеризуючи наміри нинішніх буржуазних «радянологів», французький публіцист Мішель Татю визнає, що всі вони ставлять єдину мету: «по можливості мирним шляхом звести нанівець систему, яка у принципі розглядається як зловісна й агресивна»⁵. Слід підкреслити, що ґрунтовній критиці піддана радянськими вченими англо-американська і західнонімецька «радянологія», які найбільш «плідно» працюють у питаннях фальсифікації керівної ролі КПРС в соціалістичному суспільстві⁶. Політичні концепції французької «радя-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 104.

² Рад. Україна. — 1986. — 8 лют.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 128.

⁴ Матеріали XXVII с'їзду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февр. — 4 марта 1986 г.: Стенограф. отчет. — М., 1986. — Т. 1. — С. 404.

⁵ Foreign Affairs. — 1983. — 61. — № 3. — Р. 592.

⁶ Марушкин Б. П. История и политика: Американская буржуазная историография советского общества. — М., 1969. — 181 с.; Марушкин Б. П. История и современной идеологической борьбе: (Строительство социализма в СССР сквозь при-

нології» в нашій літературі ще не дістали аргументованого критичного аналізу⁷.

В даному повідомленні зроблено спробу визначити деякі особливості у діяльності цього загону буржуазної «радянології».

Радянські вчені вже приділяли увагу світоглядним основам буржуазної «радянології»⁸. Вони довели, що характерним для методології буржуазної науки є метафізичний метод, опора на світоглядні основи ідеалістичної філософії і буржуазної ідеології, марні спроби перевернути внутрішній зміст і суть діалектики. «Наша концепція діалектики,— пише П. Фугеролла,— передбачає повну відмову від того, що зветься діалектичним матеріалізмом»⁹. В результаті ознайомлення з працями буржуазних вчених можна зробити висновок, що під науковим методом вони розуміють «наперед задане описання процедури, за допомогою якої ми набуваємо знання у емпіричних дослідженнях»¹⁰. У визначенні, даному Британською енциклопедією, еkleктично поєднані неопозитивістське і ідеалістичне його розуміння як засіб формального оперування знаннями. Це і призводить до появи «принципу фальсифікації». У сучасній французькій «радянології» можна виділити два напрями, у межах яких оцінюється соціалістична демократія. Це «стара» і «нова» школи, або консервативний і модернізаторський підходи. Ці напрями свідчать про наявність двох тенденцій у зовнішньополітичному курсі сучасної Франції по відношенню до СРСР, а також характеризують головні методологічні прийоми, які використовують буржуазні теоретики при «вивченні» політики і практики КПРС. Виділяючи два головних напрями у фальсифікації французькими «радянологами» основ радянського суспільства, хотілося б водночас підкреслити умовний характер відмінностей між цими двома напрями. Серед специфічних особливостей сучасного етапу французької «радянології» слід вказати на традиційний, відверто реакційно-консервативний характер досліджень місця і ролі Комуністичної партії у політичній системі соціалізму.

Проте, констатуючи зростання антикомуністичного напрямку «радянологічних» інтерпретацій ролі КПРС, треба підкреслити, що це

му антикомуністической историографии).— М., 1972.— 120 с.; Воронцов Г. А. Некоторые новейшие направления в буржуазной историографии ФРГ // Вопр. истории.— 1974.— № 9.— С. 64—86; Орлова Т. В. Викриття радянською історіографією буржуазної фальсифікації ролі КПРС у політичній системі суспільства зрілого соціалізму // Укр. іст. журн.— 1981.— № 3.— С. 58—64; Патрушев А. И. Неолиберальная историография ФРГ: формирование, методология, концепции.— М., 1981.— 149 с.; Савельев В. Л. «Советология» в лабиринте лжетеорий: (Критика буржуазных фальсификаций руководства КПСС развитием социалистической демократии).— Киев, 1982.— 167 с.; Малов Ю. К. Критика буржуазных фальсификаторов марксистско-ленинского учения о руководящей роли Коммунистической партии в социалистическом обществе.— М., 1983.— 310 с.; Савельев В. Л. Критика буржуазных фальсификаций роли КПСС в системе социалистической демократии.— Киев, 1984.— 47 с.; Тарасов К. П. До проблеми еволюції сучасної західнонімецької історіографії з питань діяльності Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму // Укр. іст. журн.— 1984.— № 8.— С. 71—73; та ін.

⁷ Осташко А. І. Деякі особливості підходу французької «радянології» до проблеми керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалізму: Матеріали «круглого столу» з проблеми «Актуальні питання критики буржуазних і ревізійністських концепцій керівної ролі КПРС у радянському суспільстві» // Укр. іст. журн.— 1984.— № 8.— С. 73—75.

⁸ Гобозов И. А. Современная французская буржуазная философия истории: (Критический анализ).— М., 1973.— 132 с.; Грецкий М. Н. Наука — философия — идеология.— М., 1978.— 140 с.; Гобозов И. А. История философии в интерпретации «новых философов» // Философия науки.— 1981.— № 6.— С. 24—32; Нарский М. С. Новейшие течения буржуазной философии: (Критический анализ).— М., 1982.— 61 с.; Нарский М. С. Современная буржуазная философия: два ведущих течения начала 80-х годов XX в.— М., 1983.— 78 с.; Грецкий М. Н. Марксистская философская мысль во Франции.— М., 1984.— 182 с.; та ін.

⁹ Fougeyrolas P. Contradiction et totalité: Surgissement et déploiements de la dialectique.— P.: Ed. de Minuit.— 1964.— P. 229.

¹⁰ The New Encyclopedia Britannica.— Macropaedia, 15-th. ed.— Vol. 15.— P. 242.

не дає підстав говорити про примітивізм досліджень буржуазних вчених. Навпаки, вони характеризуються (особливо у «радянологічних» інтерпретаціях політичної системи соціалізму) наукоподібністю, «плюралізмом» підходів і концепцій¹¹. Але, незважаючи на строкатість «радянологічних» концепцій, бажання монополістичної буржуазії, як підкреслював Генеральний секретар ФКП Ж. Марше, «продовжити якомога довше своє існування...»¹² призводить до посилення консервативного напрямку у французькій «радянології».

Проблема керівної ролі КПРС у радянському суспільстві трактується в основному через концепцію «тоталітаризму». Це було характерно для політолога Р. Арона, «радянологів» М. Ферро, Е. Каррер Д'Анкос, П. Желяра, Е. Пісьє-Куше, А. Самюся, А. Татю та ін.¹³. Так, Р. Арон усі соціалістичні країни відносить до розряду тоталітарних¹⁴. Конкретизуючи свій висновок, він підкреслює, що «режими, які виявляють тоталітаристські домагання, являють собою повчальний зразок суспільства, де панує героїчна «еліта», що служить великим намірам»¹⁵. Арон висуває на перший план своєї теорії поняття політичної системи. Але він наголошує не стільки на соціальній природі політичної системи, скільки на організації державної влади. Мета ясна — буржуазну демократію показати як оптимальну політичну організацію суспільства і винести вирок так званому «тоталітаризму» соціалістичних країн. Доповнюючи Р. Арона, Е. Каррер Д'Анкос і С. Шрам пишуть, що при соціалізмі «звичайною і необхідною для партії тенденцією стала бюрократія, яка прагне, без сумніву, до посилення і увічнення»¹⁶. Змикаються з цими твердженнями і висновки про «партію як домінуючий інструмент»¹⁷.

Таким чином, з'явившись у 20-х роках ХХ ст., доктрина «тоталітаризму», яка спочатку використовувалась для характеристики фашистських режимів, була переорієнтована на соціалістичні країни у роки «холодної війни», а нині знову піднята на щит. «Тоталітаризм — це режим (або доктрина), — теоретизували французькі буржуазні «радянологи», — який підкоряє соціальну активність, діяльність всіх соціальних груп, не допускаючи ніяких проявів опозиції і критицизму, не визнаючи ніяких проявів сімейних, наукових, культурних, релігійних відмінностей. Тоталітарна держава піддає усе своєму інквізиторському контролю...»¹⁸. Доктрина «тоталітаризму» спрямована проти керів-

¹¹ Афанасьев Ю. П. Вчера и сегодня французской «новой исторической науки» // Вопр. истории. — 1984. — № 8. — С. 49; Ананьева М. И., Иконникова Т. И. Новые тенденции современной буржуазной философии: Критический анализ. — М., 1984. — С. 11; Мерцалов А. М. В поисках исторической истины: Очерк методологии критики буржуазной историографии. — М., 1984. — С. 125.

¹² Марше Ж. ФКП и вызов внешнеполитическому кризису // Коммунист. — 1963. — № 1. — С. 119.

¹³ Broeur P. Le Parti bolchevique: Histoire du Parti communiste de l'URSS. — P., 1963. — 96 p.; Aron R. Democratie et totalitarisme. — P.: Gallimard. — 1965. — 378 p.; Bettelheim Ch. Les luttes de classes en URSS (4 vol. Seuil — Maspero: 1974 — 1983); Carrere d'Encausse H. Le pouvoir confisqué: Gouvernant et gouvernés en URSS. — P.: Flammarion. — 1980. — 336 p.; Ferro M. Des Soviets au communisme bureaucratique: les mecanismes d'une subversion. — Gallimard. — 1980. — 272 p.; Samuel A. Le socialisme. — Lyon: Cronique Social. — 1981. — 466 p.; Gelard P. Le Parti Communiste de l'Union Sovietique. — P.: Press Univ. de France. — 1982. — 127 p.; Aron R. Memoires. — P.: Julliard, 1983. — 774 p.; Carrere d'Encausse H. Le grand frere. — P.: Flammarion. — 1983. — 382 p.; Girault R., Ferro M. De la Russie a l'URSS: L'histoire de la Russie de 1850 a nos jours. — P.: Natan. — 1983. — 221 p.; Carrere d'Encausse H. La destalinisation commence. 1956: La memoires du siecle. — P.: Edition Complexe. — 1984. — 240 p.

¹⁴ Aron R. Democratie et totalitarisme. — P. 290.

¹⁵ Aron R. Memoires. — P. 702.

¹⁶ Carrere d'Encausse H. et Schram S. L'URSS et la Chine devant les revolution dans les societe pre-industrielles. — P.: Armand Colin. — 1970. — P. 31.

¹⁷ Les interpretation du stalinisme: Sous la direction de E. Pisier — Koucherer. — P.: Presses Univ. de France. — 1983. — P. 260.

¹⁸ Dictionnaire de grande philosophie: Sous la direction de L. Jerphagnon. — P.: Ed. Privat. — 1973. — P. 379.

ної ролі партії у політичній системі соціалізму, її класова мета полягає в обґрунтуванні антикомуністичної тези про «несумісність» комунізму і демократії. У даному разі буржуазія, за висловом В. І. Леніна, «...зводить наклепи на нас безустанно всім апаратом своєї пропаганди і агітації»¹⁹.

Свій вклад у фальсифікацію ролі КПРС у розвитку соціалістичної демократії останнім часом у Франції вносять «нові філософи» (Б.-А. Леві, Ю.-М. Бенуа, А. Глюксман, Ю.-П. Долле, Ш. Лардро, К. Жамбе, М. Гарен та ін.)²⁰.

Один з відомих політологів Заходу Р. Арон писав про «нових філософів»: «Усі вони... були моїми учнями і пишномовно називали мене старим реакціонером... Глюксман — найталановитіший серед них, Леві, Бенуа пройшли через мої лекції... Це мої діти або онуки, які пльовали на свого тата і дідуся, але прийшли до того, що погодилися з ним. Таке вже наше життя»²¹.

Центральним поняттям у «нових філософів», яке має підсумувати всі «недоліки» марксизму, є поняття тоталітаризму. Воно означає і єдиновладдя, і панування єдиної ідеології, і замкнутість системи, і диктатуру. Треба підкреслити, що «нові філософи», хочуть вони цього чи ні, на даному етапі виконують завдання, яке цілком відповідає настановам буржуазії: теоретичне виправдання роз'єднання сил протесту проти капіталізму, зруйнування їхньої єдності у боротьбі. «Центральна ідея «нової філософії» полягає у тому, що неспотрібна і неможлива ніяка революція, немає віри ні в що, немає на що сподіватися, людство приречене на поразку і приниження»²², — підкреслював Генеральний секретар ФКП Ж. Марше.

Кожний день, прожитий нашою країною, показує неспроможність гасла фальсифікаторів про «несумісність» керівної ролі КПРС з суттю демократії, бо тільки в умовах соціалізму з'являється вперше можливість на науковій основі забезпечити демократію для всіх громадян СРСР. У своїй діяльності КПРС спирається на висновок марксизму-ленінізму про нерозривність і взаємозумовленість соціалізму і демократії. У новій редакції Програми партії підкреслюється: «КПРС вважає, що на сучасному етапі стратегічна лінія розвитку політичної системи суспільства полягає у вдосконаленні радянської демократії, дедалі повнішому здійсненні соціалістичного самоврядування народу на основі активної і дійової участі трудящих, їх колективів та організацій у розв'язанні питань державного і суспільного життя»²³. У Програмі КПРС висунуто цілий ряд нових положень про перспективи розвитку соціалістичної демократії, зокрема про її провідну силу, суть принципів, основу, шляхи розвитку, найважливіші ланки, соціальний осередок, форми розвитку самоврядування народу на сучасному етапі та його історичну перспективу.

Соціалістична демократія не стоїть на місці, вона розвивається

¹⁹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, 3 листоп. 1920 р. // Повне зібр. творів.—Т. 41.—С. 380.

²⁰ Гобозов И. А. Критический анализ взглядов так называемых «новых философов» // Философ. науки.—1979.—№ 2.—С. 25—34; Юркова М. Новая ли е «новота философия» в Франция? // Философ. мысль.—1979.—Т. 35.—Кн. 4.—С. 46—53; Каграманов Ю. Между валгаллой и пригородным поездом: О некоторых книгах «новых философов» // Новый мир.—1979.—№ 6.—С. 264—291; Караджова В. Антикоммунизм в «нов. философски модел» // Новое время.—1980.—Кн. 2.—С. 65; Нарский И. С. Новейшее течение буржуазной философии: Критический анализ.—М., 1982.—С. 61; Кутасова И. М. Антифилософия «новой философии».—М., 1984.—С. 142; Каграманов Ю. М. Мегаморфозы ингилизма: О «новых философах» и «новых правых».—М., 1986.—159 с.

²¹ Cambio — 16.—Madrid.—1979.—№ 421.—P. 102.

²² Marchais G. Pour une avancée démocratique // Cahiers du communisme.—1979.—№ 6—7.—P. 71.

²³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—С. 187—188.

разом з розвитком соціалістичного суспільства. Французькі буржуазні ідеологи намагаються спростувати саму можливість народовладдя. «Говорити про те, щоб народом правив сам народ, дорівнює тому, — заявляє відомий політолог М. Дюверже, — щоб говорити і нічого не сказати»²⁴. Тим часом повсякденна практика наших днів, матеріали XXVII з'їзду КПРС, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, інші партійні документи спростовують ці вигадки, показуючи, що при соціалізмі участь в управлінні справами суспільства і держави стає справою мільйонів. Уся система демократії, усі її форми будуються з розрахунком на максимальне залучення трудящих. Радянська демократія сьогодні — це більш як 2,3 млн. депутатів Рад, понад 30 млн. активістів Рад; у виборних органах народного контролю працюють 10 млн. трудящих²⁵.

Керівна роль КПРС у системі соціалістичної демократії впливає з таких факторів: оволодіння марксистсько-ленінською теорією, згідно з якою КПРС розробляє стратегію і тактику комуністичного будівництва; у діяльності КПРС знаходить своє відображення все передове й краще, що є в робітничому класі та інших верствах радянського суспільства; КПРС виступає в системі соціалістичної демократії як організація, що виражає і захищає права всіх верств трудящих; спираючися на комуністів, що працюють у масових організаціях, КПРС постійно впливає на об'єднання трудящих²⁶.

У сучасних умовах, фальсифікуючи керівну роль КПРС у розвитку соціалістичної демократії, французькі «радянологи» спираються на наявність однопартійності в СРСР. Вони безпідставно ототожнюють однопартійну систему в радянському суспільстві з диктатурою і тоталітаризмом, а двох- і багатопартійні системи в буржуазних країнах — з демократією. Виходячи з цієї помилкової тези, буржуазні ідеологи закликають до створення «законної опозиції» у відношенні до політики КПРС, а фактично закликають до ліквідації керівної ролі Комуністичної партії.

Буржуазними вченими повністю ігнорується класова суть соціалістичної демократії, перекинуто трактується поняття «диктатура пролетаріату». Причина цього — в традиційній належності до буржуазної методології, в нерозумінні об'єктивних закономірностей суспільного розвитку²⁷.

Вихваляючи «чисту» демократію, Ж. Єлюль, наприклад, розраховує на те, що «революційні цілі несумісні з наявністю будь-якої держави»²⁸. Критика марксистсько-ленінського розуміння проблеми «демократії» спрямована проти «диктатури пролетаріату». Викриваючи фальсифікаторський характер доктрини «диктатури однієї партії», В. І. Ленін підкреслював, що диктатуру здійснює не партія, а пролетаріат під керівництвом партії, а основний метод керівництва партії — метод переконання. Визнанням великих заслуг КПРС у сфері розвитку соціально-політичних відносин було закріплення в Конституції СРСР положення про те, що Комуністична партія Радянського Союзу

²⁴ Duverger M. La IV République et la Régime présidentiel.— P.: 1961.— P. 15.

²⁵ Народное хозяйство СССР в 1984 г.— М., 1985.— С. 11.

²⁶ Марченко М. И. Демократические основы политической организации советского общества.— М., 1977.— С. 152—178; КПСС — ядро политической системы советского общества.— Киев, 1979.— С. 164—191; Ковешников Е. М. Совершенствование советской государственности и демократии.— М., 1982.— С. 127—169.

²⁷ Див. докл.: Керимов Д. А., Чехарин Е. М. Социалистическая демократия и современная идеологическая борьба.— М., 1970.— С. 11—30; Марушкин Б. И. Советология: расчеты и просчеты.— М., 1976.— С. 108—109; Молдобашко В. А. Критика буржуазных фальсификаций партийного строительства КПСС.— Минск, 1977.— С. 140—152.

²⁸ Цит. за: Красин Б. Революцией утраченные: Критический очерк буржуазных концепций социалистической революции.— М., 1975.— С. 286.

є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій²⁹.

Французька буржуазна «радянологія» для виправдання гасла «про тоталітарну однопартійність» йде на перекручення історії виникнення однопартійності в Радянському Союзі. Вона звинувачує «піонера тоталітаризму» В. І. Леніна в установленні «однопартійної диктатури»³⁰. Ознайомлення з історією встановлення однопартійності у нашій країні наочно показує методологічну заданість посплук «радянологів».

Відомо, що напередодні Жовтня в країні налічувалося (за неповними даними) понад 70 партій³¹. На четвертий день після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін говорив, що більшовики хотіли коаліційного уряду і нікого не виключали з Ради³². Ця позиція була підтверджена і в резолюції ЦК РСДРП(б), у якій підкреслювалось, що Центральний Комітет партії і зараз готовий визнати коаліцію у межах Рад і «...таким чином, розмови, ніби більшовики ні з ким не хочуть поділити влади, абсолютно брехливі»³³. Дані про партійний склад ВЦВК II скликання також свідчать про вигадки «радянологів». Крім 62 більшовиків, які становили ядро ВЦВК, до нього входили 29 лівих есерів, 6 меншовиків-інтернаціоналістів, 3 українських соціалісти, 1 есер-максималіст³⁴. Ці дані спростовують вигадки буржуазних «радянологів» про те, що диктатура пролетаріату обов'язково передбачає однопартійну систему і що більшовики начебто з перших днів приходу до влади не захотіли співробітничати з іншими партіями.

У період роботи II з'їзду Рад ЦК РСДРП(б) запропонував лідерам лівих есерів увійти до складу Ради Народних Комісарів, але вони відмовилися³⁵. Пропозицію про участь у складі уряду було зроблено меншовикам-інтернаціоналістам, але вони також відхилили її³⁶. За цих умов більшовицька партія, як партія більшості на II з'їзді Рад, обрала однопартійний уряд, склад якого підтримали делегати. Але й після цього більшовики не відмовилися від співробітництва з іншими партіями.

У грудні 1917 р. було укладено політичний блок з лівими есерами і 7 представників цієї партії увійшли до складу Радянського уряду. Проіснував цей блок недовго, бо лідери лівих есерів стали на шлях зради інтересів трудящих. Придушення організованого лівими есерами заколоту влітку 1918 р. привело до краху, а потім організаційного розпаду цієї партії. З середини 1918 р. уся влада перейшла до однієї партії — партії більшовиків. Ось як писала про це лідер партії лівих есерів М. Спиридонова: «Есери і меншовики були розбиті наголову не репресіями, а своєю попередньою угодовською політикою. Маса дійсно відвернулася від них. Губернські й повітові з'їзди проходили стихійно, там не було ні розгонів, ні арештів, була вільна боротьба ду-

²⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977.— С. 7.

³⁰ Yoyes: Malia M. Comprendre la Révolution russe.— P.: Le Seuil.— 1980.— P. 12; Ferro M. Des Soviets au communisme bureaucratique: les mecanismes d'une subversion.— P.: Gallimard.— 1980.— P. 18.

³¹ Леонов Ф. Д. История образования однопартийной системы в советском обществе.— Л., 1981.— С. 29—30.

³² Див.: Ленін В. І. Народа полкових представників Петроградського гарнізону 29 жовт. (11 листоп.) 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 34—35.

³³ Ленін В. І. Резолюція ЦК РСДРП(б) в питанні про опозицію всередині ЦК 2 (15) листоп. 1917 р. // Там же.— С. 42.

³⁴ Протоколи засідань Всеросійського центрального виборчого комітету Советов Р., С., Кр. и Каз. Депут. II созыва.— М., 1918.— С. 4.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Резолюція ЦК РСДРП(б) в питанні про опозицію всередині ЦК 2 (15) листоп. 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 42.

³⁶ Сивохина Т. А. Крах мелкобуржуазной оппозиции.— М., 1973.— С. 45.

мок, суперечки партій, і результати виборів показали усюди повне презирство мас до угодівських партій... Вони згасли у пустоті»³⁷.

Однією з найбрудніших фальшивок буржуазної пропаганди, яка вихваляє концепцію «тоталітаризму», є спроба ототожнити політичні системи соціалізму з фашистським режимом. Подібні погляди характерні для «нових правих» у Франції³⁸. Феномену «зльоту» неоконсерваторів у Франції присвятили праці радянські автори³⁹.

Визнавши соціалізм головним ворогом, «нові праві» чорнять ідеї соціалізму про перетворення суспільства на шляхах соціальної справедливості, а також марксистсько-ленінське вчення про класові суперечності, об'єктивні існуючі у капіталістичному світі. У сфері ідеології праві ставлять своїм завданням «показати перевагу ліберальних концепцій над марксистськими»⁴⁰. З цією метою організовується шалена антикомуністична кампанія, у ході якої вони не гребують ніякими методами. У книзі клубу «L'Orloge» «Соціалізм і фашизм: одна сім'я?» підкреслюється, що «поняття тоталітаризму є обов'язковим при зіставленні (оцінці) аналогічних систем — системи нацистської і системи радянської, які мають без сумніву багато спільних рис»⁴¹. Проповідь таких порівнянь спрямована на дискредитацію соціалізму, на те, щоб перенести ненависть до фашизму на комунізм, бо ідеологічна функція «нових правих» полягає у тому, як точно визначила відома французька вчена, член ФКП Ф. Демішель, що їхні погляди «забезпечують спадкоємність реакційної думки у самому екстремістському варіанті»⁴². Сучасні форми тоталітаризму представлені режимом апартеїду в ЮАР, сіоністським тоталітаризмом у Ізраїлі, корпоративним тоталітаризмом у США. Але він несумісний з самою природою робітничого класу, з науковим соціалізмом.

Фальсифікуючи питання розвитку демократії у нашій країні, «нові праві», що рвуться до влади у Франції (останні вибори у Франції наочно це продемонстрували), всіляко затушовують соціальні незгоди, наявні у сучасній Франції, ту прірву, що розділяє багатих і бідних. Проте тенденції до посилення авторитарних традицій у країні вимушено підкреслюють і буржуазні вчені. Так, Р. Арон відзначав, що державна структура Франції має «чудову бюрократію, одну з найкращих цивільних служб у світі»⁴³. А відомий політолог М. Дюверже підкреслював, що сам механізм «ліберальної демократії» є найбільш удосконаленою формою економічної олігархії над масами за допомогою середнього проміжного політичного «класу»⁴⁴. Для сучасної неоконсервативної ідеології, з одного боку, є характерною критика буржуазного парламентаризму⁴⁵, а з другого, — ненависть до суспільства дійс-

³⁷ Цит. за: Леонов Ф. Д. Указ. соч. — С. 24.

³⁸ L'Humanite. — 1984. — 16 jan.

³⁹ Жуков Ю. Правая опасность // Правда. — 1979. — 27 авг.; Каграманов Ю. Новые идеологии старых правых // Новый мир. — 1980. — № 7. — С. 10; Фадеева Т. М. «Новые правые» во Франции: к критике концепции консервативной революции // Вопр. философии. — 1985. — № 2. — С. 124—133; Цыганков П. А. Некоторые особенности идеологии и политики правых сил в современной Франции // Вест. Москов. ун-та. — Сер. 12. Научн. коммун. — 1984. — № 3. — С. 48—58; Кеппен Б. Неоконсерватизм и «новые правые». — М., 1986. — С. 143.

⁴⁰ Cahiers du communisme. — 1983. — № 18. — P. 33.

⁴¹ Socialisme et fascisme: une même famille? — P.: Editions Aldin Michel. — 1984. — P. 22.

⁴² Demichel F. La lutte idéologique dans la France contemporaine. — P.: I. G. D. J. — 1982. — P. 71.

⁴³ Цит. за: Крылова Н. С. Аппарат государственного управления современной Франции. — М., 1982. — С. 179.

⁴⁴ Yoyes: Colletet J.-M., Emeri C., La lumière P. Lois électorales et inégalités de représentation en France (1936—1960). — Introd. M. Duverger. — P.: Colin, 1960. — XXII. — P. 8.

⁴⁵ Особливо проявляється в діяльності неоконсерваторів США. — Див.: Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии. — М., 1982. — С. 212; Салмин А. М. «Новый консерватизм»: американский вариант // Рабочий класс и мировой революционный процесс. — М., 1982. — С. 204; Щелкин А. Г.

ної демократії — соціалізму, яке вони проголошують джерелом несправедливості, до яких відносять «економічну неефективність», «податковий гніт», «бюрократизацію», «придушення ініціативи»⁴⁶.

Ідеологи антикомунізму намагаються поставити під сумнів законірний характер керівного впливу КПРС на розвиток соціалістичної демократії не тільки за допомогою доктрини «тоталітаризму». На озброєнні представників буржуазно-ліберального напрямку — «нової школи» перебуває концепція політичного плюралізму, плюралістичної демократії. Основні соціальні, політичні і духовні суперечності буржуазного суспільства проголошуються несуттєвими, а боротьба за інтереси пролетаріату — несумісною з «плюралістичною демократією». За цією теорією масовим суспільством нав'язується західний зразок плюралістичного суспільства, заснованого на плюралістичній демократії. Французький політолог П. Ансар пише: «Плюралізм — принцип з'ясування відносин в умовах свободи висловлення між окремими партіями»⁴⁷. Насправді, за допомогою ідей «політичного плюралізму» буржуазні ідеологи пропагують буржуазний лад, «плюралізм», який маскує диктатуру монополій. Крім того, ідеї «політичного плюралізму» використовуються для проведення підривних акцій проти соціалізму. Висновки з цієї концепції взяли на озброєння і теоретики соціал-реформізму.

Характерною рисою французької буржуазної історіографії є активне співробітництво на ґрунті «антирадянщини» буржуазних «радянологів» і ідеологів ревізійонізму. Французькі «радянологи» активно використовують для перекручення керівної ролі КПРС у розвитку соціалістичної демократії фальсифікаторські ідеї ренегата Р. Гароді. Їм особливо імпонують ідеї Р. Гароді, що ставлять під сумнів необхідність створення політичної партії пролетаріату, бо, за Гароді, «справжня революція є акт, за допомогою якого маси беруть керівництво в свої руки без будь-яких посередників»⁴⁸. Ідейним соратником Р. Гароді виступає Ж. Елленштейн, який активно співробітничав з «радянологами». Ж. Елленштейн зводить наклеп, заявляючи, що «існуючий соціалізм зводиться до авторитарних режимів, які ґрунтуються на існуванні партійної держави і, якщо існують інші партії насправді, їх існування не більше, ніж вершина, а панівне місце належить керівній партії»⁴⁹.

Розробляючи концепцію демократії, Ж. Елленштейн уникає класового підходу. Критерієм демократії для нього є не влада народу, не право народу керувати розвитком суспільства, а «наявність незгод і протилежних точок зору»⁵⁰. Аналіз поглядів сучасних ревізійоністів свідчить, що «сучасний ревізійонізм дедалі більше виявляє свою антинародну суть, а його представники переходять на позиції воєнничого антикомунізму і антирадянщини»⁵¹.

Таким чином, політичний «плюралізм», який проповідує буржуазія, допускається, але тільки серед партій, що виявили себе вірними захисниками інтересів великого капіталу. Популярною ідеологічною конструкцією, спрямованою на фальсифікацію місця КПРС в суспільстві, її взаємовідносин з народом, є теорія «еліти». Найважливішим її завданням є перенесення класово-антагоністичних капіталістичних

В плену новых иллюзий: (От технократизма 60-х годов к консервативным тенденциям 70-х годов).— М., 1983.— С. 158.

⁴⁶ Цит. за: Фадеева Т. М. Указ. ст.— С. 130.

⁴⁷ Ansart P. Ideologies, conflicts et pour voir.— P.: 1977.— P. 157.

⁴⁸ Garaudy R. Parole d'Homme.— P.: Laffont.— 1975.— P. 203- 204.

⁴⁹ EHeinstein J. Une certaine idée du communisme.— P.: Julliard.— 1979.— P. 54.

⁵⁰ Цит. за: Седов Ю. Фальсификация вместо объективного исследования // Новое время.— 1977.— № 5.— С. 14.

⁵¹ Цит. за: Мрачковская И. М. Критика В. И. Лениным ревизионизма и современность.— М., 1982.— С. 86.

суперечностей на політичну систему соціалізму, штучне відокремлення партії і радянського народу. Так, відомий антирадянщик М. Ферро з провокаційною метою пише, що «меншість політичних діячів узяли на себе обов'язок здійснити мрії більшості народу»⁵². В унісон з ним звучать голоси правих ревізіоністів, які проголошують, що «профспілкова єдність сама може ліквідувати вторгнення партії, які претендують внести ззовні політичні орієнтації, ліквідувати деспотизм»⁵³. Усі ці «докази» необхідні ревізіоністам для того, щоб показати партію як замкнуту групу, далеку від народу. А класова природа партії свідчить про те, що з моменту її появи в ній було закладено загальнонародний характер. Неспроможність теорії «еліти» в загальнотеоретичному плані вже викривалася марксистською філософією⁵⁴. Радянські вчені підкреслювали ненауковий характер поділу суспільства на «еліту» і «масу», його несумісність з науковою лєнінською формулою «вожді — партія — клас — маса»⁵⁵. Наша партія особливу увагу приділяє висуванню на керівні посади представників робітничого класу. Понад 80% нині працюючих секретарів обкомів і голів облвиконкомів і близько 70% міністрів починали свою трудову діяльність у рядах робітників і селян. Більше половини директорів великих промислових підприємств — у минулому робітники⁵⁶. Великий досвід нашої партії спростовує усі спроби буржуазних «радянологів» звинуватити КПРС у наданні якихось «привілеїв» членам партії. Ще в резолюції XII Всесоюзної партійної конференції «Про поліпшення матеріального становища членів РКП» підкреслювалося, що партія «...не повинна створювати таких умов щодо всієї іншої робітничої маси, які дали б привід думати, що тяга в нашу партію диктується прагненням з боку окремих елементів робітничого класу поліпшити своє матеріальне становище»⁵⁷. Комуністична партія, керуючись настановами квітневого (1985 р.), січневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС, рішеннями XXVII з'їзду КПРС, ще вимогливіше підходить до кожного комуніста, наголошує на важливості боротьби за чисте і чесне обличчя партійця. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у Політичній доповіді XXVII з'їздові партії підкреслював, що «чим послідовніше ми включаємо величезний творчий потенціал партії у справу прискорення розвитку радянського суспільства, тим відчутнішою стає глибока обгрунтованість висновку квітневого Пленуму про необхідність підвищення ініціативи і відповідальності кадрів, про важливість невідомої боротьби за чисте і чесне обличчя партійця»⁵⁸.

Обвинувачуючи КПРС у «елітизмі», буржуазні «радянологи» мають на меті приховати несумісність поглядів керівників і підлеглих, що має місце у капіталістичному світі, зокрема у Франції. У країні, де «співвідношення між доходами багатих і бідних дорівнює 1:1000»⁵⁹, представники верхніх ешелонів влади являють собою, за словами французького економіста Г. Сормана, «капіталістичну еліту і творців багатств»⁶⁰. Відомий політолог П. Бірнбаум у книзі «Логіка

⁵² Ferro M. La révolution russe en 1917: Le chute de Tsarisme et les origines d'Octobre.— P.: 1977.— P. 122.

⁵³ Gaillard R. L'Alternative: (charger le monde et la vie).— P.: 1972.— P. 209.

⁵⁴ Малов Ю. К. Регулирование роста и состава КПСС в трактовке «советологов» // Вопр. истории КПСС.— 1979.— № 6.— С. 69—80; Осташко А. И., Иванов А. Ф., Нагорный Н. С. Критика буржуазных фальсификаций кадровой политики КПСС на этапе развития социализма // Научн. труды по истории КПСС.— Вып. 131.— Киев, 1985.— С. 123—133; Ашин Г. К. Современные теории элиты: Критический очерк.— М., 1985.— С. 170.

⁵⁵ Ленин В. И. Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 21—27.

⁵⁶ Николаев Н. И. Ленин, КПСС о подборе и расстановке кадров // Вопр. истории КПСС.— 1984.— № 6.— С. 108.

⁵⁷ КПРС у резолюціях...— К., 1979.— Т. 2.— С. 381.

⁵⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 97.

⁵⁹ Hordain G. Réponse a la "Nouvelle droit".— P.: 1979.— P. 41.

⁶⁰ Проблемы мира и социализма.— 1984.— № 8.— С. 53.

держави» пише, що «...роль розсадника керівних політичних кадрів перейшла до Національної школи адміністрації (ЕНА), яку було створено ще в період Четвертої республіки»⁶¹. Це призводить до того, що, наприклад, у 1968 р. правляча еліта Франції складалася з чоловіків понад 40 років — вихованців ліцеїв і коледжів, у ній були практично відсутні вихідці з пролетарського середовища (2% жінки, 3% сини робітників)⁶². За роки, що минули з того часу, нічого не змінилося у французькому суспільстві. Це дало змогу французькому вченому І. Конаку у книзі «Справедлива влада. Нарис двох шляхів у розвитку демократії» влучно і точно охарактеризувати становище у країні: «Модель, що характеризується засиллям політичної і політико-адміністративної еліти, яка постійно тяжіє до опіки над громадянами, слід кваліфікувати як гегемоністську демократію»⁶³.

Отже, наші величезні успіхи в розвитку соціалістичної демократії, гарантом яких виступає Комуністична партія Радянського Союзу, спонукають французьких «радянологів» шукати нові комбінації для дискредитації радянської демократії. Все це робиться на фоні шаленої апологетики буржуазного ладу. І у полеміці з нашими ідейними суперниками з питань демократії, як підкреслював М. С. Горбачов на Все-союзній науково-практичній конференції «Удосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС», треба вміло утверджувати наші ідеали, соціалістичні норми суспільного життя, дійсність свободи і демократії, пропаганду нашого історичного шляху⁶⁴.

⁶¹ Birnbaum P. Le logique du l'Etat: (L'espace du politique).— P.: 1982.— P. 66.

⁶² Бирнбаум П., Барук Ш., Беллеш М., Марне А. Французский правящий класс.— М., 1981.— С. 249.

⁶³ Сопнас І. Le juste pouvoir: Essai sur le deux chemins de la démocratie.— P.: Lattes, 1983.— P. 25.

⁶⁴ Горбачов М. С. Жива творчість народу // Рад. Україна.— 1984.— 11 груд.

* * *

ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ КОМСОМОЛЬСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО НАВЧАННЯ (1966—1975 рр.)

К. В. БАЛАБАНОВ (Донецьк)

На всіх етапах своєї діяльності КПРС приділяла велику увагу комуністичному вихованню підростаючого покоління, формуванню в молоді марксистсько-ленінського світогляду. «Майбутнє великою мірою визначається тим,— підкреслював на XXVII з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— ...яку молодь ми виховуємо сьогодні. Це завдання всієї партії, всього народу»¹.

Необхідність формування в юнаків і дівчат комуністичних переконань зумовлюється історичною роллю молоді в суспільстві. Майбутнє всього людства «...цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»²,— вказував К. Маркс. Розвиваючи його ідеї далі, В. І. Ленін підкреслював, що «...саме перед молоддю стоїть справжнє завдання створення комуністичного суспільства»³.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 69.

² Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 193.

³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді) // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 284.

У період вдосконалення соціалізму зростає роль молоді в політичному, господарському та духовному житті країни. Юнаки й дівчата беруть активну участь у державних і громадських справах. Постійно збільшується питома вага комсомольців у лавах партії. В зв'язку з цим завдання комуністичного виховання молоді стає дедалі більш актуальним і відповідальним. «Комсомол,— підкреслюється в новій редакції Програми КПРС,— повинен наполегливо розвивати трудову й громадську активність юнаків і дівчат, формувати в них марксистсько-ленінський світогляд, політичну і моральну культуру, усвідомлення історичної відповідальності за долі соціалізму і миру»⁴.

Розв'язання цього завдання потребує постійного вдосконалення системи марксистсько-ленінської освіти, яка є важливим засобом комуністичного виховання підростаючого покоління.

Партія й комсомол завжди приділяли і приділяють першочергову увагу розвитку і вдосконаленню системи комсомольського політичного навчання. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення в загальних працях⁵ та в працях В. К. Василенко, І. М. Дзюбенко, В. С. Костенко, В. Ф. Литвиненко, Б. І. Стелі й ін.⁶

Перша половина 60-х років характеризувалася наполегливим пошуком нових форм політичного навчання. У системі комсомольської політосвіти працювали гуртки «Два світи — дві юності», «Історія ВЛКСМ», гуртки поточної політики, конкретної економіки та ін. Однак у багатьох комсомольських організаціях при комплектуванні гуртків не враховувались індивідуальні особливості, освітній і культурний рівень слухачів, порушувався принцип диференційованого підходу та й працювали вони не досить ефективно. Наприклад, у 1964/65 навчальному році на Луганському тепловозобудівному заводі з 37 гуртків тільки 29 закінчили програмний курс у встановлений строк⁷. У комсомольських організаціях колгоспів «Радянська Україна», ім. М. Горького та інших Чутівського району Полтавської області з 67 гуртків більше половини провели в тому ж році тільки по одному заняттю⁸.

Загалом у республіці кількість слухачів комсомольської політмережі протягом 1964/65 навчального року скоротилася на 240 тис. чол.⁹ Причиною цього стало те, що не було стабільних планів і програм політичного навчання. У різних гуртках і семінарах нерідко вивчалися лише окремі теоретичні проблеми, а не марксистсько-ленінська теорія як єдине ціле. Крім того, відчувалася недостача кваліфікованих пропагандистських кадрів.

У зв'язку з цим ЦК ВЛКСМ 6 серпня 1965 р. прийняв постанову «Про організацію політичного навчання комсомольців у 1965/66 навчальному році», в якій накреслені заходи щодо перебудови системи комсомольської політосвіти. Були рекомендовані також нові примірні програми. Згідно з постановою юнаки і дівчата, які не мали серед-

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 193.

⁵ Актуальные вопросы организации системы комсомольской политической учебы.— М., 1980.— 116 с.; Комплексный подход в системе комсомольской политической учебы.— М., 1981.— 115 с.

⁶ Василенко В. К. Идеино-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1981.— 215 с.; Дзюбенко І. М. Деятельность КПСС по формированию духовного облика рабочей смены: На материалах Украинской ССР, 1965—1975 гг.— К.; Одесса, 1976.— 167 с.; Костенко В. С. Курсом партії: Партийне керівництво комсомольською організацією України (1966—1975 рр.).— К., 1981.— 126 с.; Литвиненко В. Ф. КПРС — вихователь комуністичної ідейності молоді: З досвіду парторганізацій України.— К., 1978.— 157 с.; Стеля Б. І. Виховання нової людини — справа партійна.— К., 1970.— 201 с.

⁷ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 21, оп. 1, спр. 47, арк. 22.

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 2, арк. 32 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁹ Там же, спр. 10, арк. 33.

ньої освіти, повинні навчатись у гуртках «Кругозір» і «Наш Ленінський комсомол», а тим, що мали її, пропонувалося відвідувати заняття теоретичних семінарів «Молодь і суспільний прогрес». Передбачалося, що комсомольці з вищою освітою самостійно вивчатимуть марксистсько-ленінську теорію за індивідуальними планами. Вони ж ставали слухачами «Університетів молодого марксиста»¹⁰.

Основним змістом занять у гуртках і семінарах було вивчення марксистсько-ленінської теорії, історії КПРС і ВЛКСМ, біографії В. І. Леніна. Форми й методи політосвіти визначались у відповідності з освітніми, віковими і професійними особливостями, запитами та інтересами різних категорій і груп молоді.

Важливу роль у становленні нової системи освіти молоді відіграв пленум ЦК ЛКСМУ, що відбувся у грудні 1965 р. Він, зокрема, обговорив питання «Про завдання комсомольських організацій республіки по посиленню ідейно-виховної роботи серед молоді»¹¹. Пленум накреслив також конкретну програму перебудови системи політичної освіти. При комплектуванні гуртків і семінарів висувалася вимога дотримуватися принципу добровільності у виборі форм навчання, диференційованого підходу до слухачів.

Виконуючи постанову ЦК ВЛКСМ і рішення пленуму ЦК ЛКСМ України, комсомольські організації республіки розгорнули велику роботу по переходу до нової системи марксистсько-ленінської освіти. Наприклад, Київський обком комсомолу спільно з Будинком політичної освіти обкому Компартії України провели семінари для других секретарів міськкомів, райкомів ЛКСМУ і пропагандистів, на якому було розглянуто питання підготовки до нового навчального року. У містах і районах відбулися збори активу, інструктивні наради з секретарями комсомольських організацій і керівниками гуртків та семінарів. Все це сприяло організованому переходу до нової системи політичного навчання. У 1965/66 навчальному році у Київській області в гуртках «Кругозір», «Наш Ленінський комсомол», семінарах «Молодь і суспільний прогрес» та «Університетах молодого марксиста» навчалося понад 82 тис. юнаків і дівчат. У тому числі, в системі партійного навчання школу ідейного загартування пройшли 34 тис. членів ВЛКСМ¹².

Питання перебудови системи політичного навчання перебували в центрі уваги XIX звітно-виборної конференції комсомольської організації Харківського тракторного заводу (вересень 1965 р.). На ній, зокрема, йшлося про те, що необхідно вдосконалювати політичне навчання, добиватися того, щоб кожний член ВЛКСМ систематично підвищував свої політичні знання¹³. В зв'язку з цим в усіх цехах і відділах заводу відбулися комсомольські збори, на яких обговорювались завдання, пов'язані з новою системою марксистсько-ленінської освіти, визначались форми навчання з урахуванням інтересів молоді. Щоквартально на засіданнях комітету комсомолу розглядався хід занять у гуртках і семінарах, заслуховувалися звіти комсомольців про підвищення свого ідейно-теоретичного рівня. Завдяки проведеній роботі на заводі функціонували 23 гуртки «Кругозір» і «Наш Ленінський комсомол» та 5 семінарів «Молодь і суспільний прогрес», які відвідували 1975 чол., тобто на 700 чол. більше порівняно з 1964/65 навчальним роком¹⁴.

Питання вдосконалення системи політичної освіти, ідейного зростання юнаків і дівчат регулярно обговорювались на засіданнях бюро

¹⁰ Центр. арх. Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, ф. 1, оп. 68, спр. 99, арк. 191 (далі — ЦА ВЛКСМ).

¹¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 2, арк. 5.

¹² Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 779, оп. 5, спр. 76, арк. 45.

¹³ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 7660, оп. 1, спр. 148, арк. 115.

¹⁴ Там же, арк. 22, 26.

ЦК ЛКСМ України, обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, на зборах первинних організацій. Наприклад, у роки восьмої п'ятирічки на засіданнях бюро і секретаріату ЦК ЛКСМУ було обговорено діяльність комітетів комсомолу Харкова по марксистсько-ленінському загартуванню комсомольців і молоді, Запорізької області — по організації політичної освіти працюючої молоді, узагальнено досвід роботи комітетів комсомолу Жданова з питань політичної освіти юнаків і дівчат¹⁵.

Як правило, обговоренню таких питань передувало всебічне вивчення працівниками ЦК ЛКСМ України стану справ на місцях. При цьому виявлялося, що в ряді комсомольських організацій Жовтневого району Харкова заняття проводилися на низькому ідейно-теоретичному рівні. Багато гуртків і семінарів працювали нерегулярно, кількість слухачів у них зменшилася. Крім того, були недоліки й у доборі та навчанні пропагандистських кадрів¹⁶.

Бюро ЦК ЛКСМ України зажадало від Харківського обкому, міськкому і райкомів комсомолу, первинних комсомольських організацій посилити відповідальність за стан марксистсько-ленінської освіти, добитися підвищення ефективності політичного навчання молоді шляхом поліпшення змісту занять і методики їх проведення. Було рекомендовано ширше використовувати активні форми навчання, теоретичні й методичні конференції¹⁷.

Виконуючи постанову бюро ЦК ЛКСМУ, Харківський обком і міськком комсомолу значно посилити керівництво політичним навчанням молоді. Питання ідейного загартування молодих трудівників було всебічно обговорено в травні 1967 р. на пленумі обкому комсомолу. З допомогою партійних органів поліпшено якісний склад пропагандистів Харкова, з яких 81% були комуністами, 79% мали вищу і незакінчену вищу освіту. Все це дало можливість піднести ідейно-теоретичний рівень занять у гуртках і семінарах, де навчалися більш як 40 тис. молодих харків'ян¹⁸.

Важливе значення для дальшого вдосконалення й підвищення рівня політичної освіти юнаків і дівчат мала постанова ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» (жовтень, 1968 р.), в якій наголошувалося на необхідності «...здійснити заходи по дальшому вдосконаленню комсомольської політичної освіти...»¹⁹.

Виконуючи цю постанову, ЦК ВЛКСМ рекомендував запровадити на 1968/69 навчальний рік більш чітку систему політичного навчання, що включала в себе три послідовні ступені: початковий, середній і вищий. Для кожного з них визначалося кілька форм навчання. До першого входили гуртки «Біографія В. І. Леніна», «Наш Ленінський комсомол», «Кругозір». Вони призначалися для молоді, яка не мала середньої освіти²⁰.

Програми середнього ступеня були розраховані для працюючої молоді з середньою і середньою спеціальною освітою. Тут вивчали історію й політику КПРС, економічні основи життя радянського суспільства та основи етики.

Навчальні плани семінарів третього ступеня розраховувалися на

¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України. ф. 7, оп. 18, спр. 155, арк. 4—8; спр. 260, арк. 50—56; спр. 416, арк. 57—63.

¹⁶ Там же, арк. 6.

¹⁷ Там же, арк. 8.

¹⁸ Там же, спр. 241, арк. 162—163.

¹⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1981. — Т. 9. — С. 464 (далі—КПРС у резолюціях...).

²⁰ Об организации политического просвещения комсомольцев и молодежи в 1968/69 учебном году: Постановление бюро ЦК ВЛКСМ от 19 сентября 1968 г.— М., 1969.— С. 9.

юнаків і дівчат з вищою та незакінченою вищою освітою. Це — теоретичні семінари «Молодь і суспільний прогрес» й проблемні. Особлива увага зверталася на вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, партійних документів, історії КПРС і ВЛКСМ, актуальних проблем будівництва комуністичного суспільства.

Величезний вплив на формування в комсомольців і молоді марксистсько-ленінського світогляду справляло вивчення ленінської теоретичної спадщини. Особливо поживилася робота в цьому напрямі в період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. В постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» підкреслювалося, що «підготовка до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вимагає від партійних і комсомольських організацій приділяти особливу увагу ще глибшому вивченню молоддю ленінської теоретичної спадщини»²¹. Про це йшлося на вересневому (1968 р.) Пленумі ЦК Компартії України²².

Втілюючи в життя партійні настанови, комсомольські організації республіки постійно вдосконалювали форми пропаганди і вивчення ленінізму, внаслідок чого інтерес до біографії й праць В. І. Леніна зростає. Про це свідчать такі дані. В 1968/69 навчальному році в гуртках «Біографія В. І. Леніна» навчалися понад 255 тис. юнаків і дівчат, а в 1969/70 році — уже 600 тис. чол. Крім того, 49 тис. комсомольців і позаспількової молоді навчалися в 1538 теоретичних семінарах з актуальних питань ленінізму²³. В 1970 р. у Київській і Харківській областях, а також у Ворошиловграді ленінську теоретичну спадщину вивчав практично кожний другий слухач комсомольської політичної освіти²⁴. Аналогічна робота проводилася скрізь.

Зміст навчальних програм дедалі поглиблювався й розширювався. У роки дев'ятої п'ятирічки слухачі політосвіти глибоко вивчали матеріали XXIV з'їзду партії, постанови ЦК КПРС, прийняті у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР, 70-річчям II з'їзду РСДРП та 30-річчям Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні й ін.

Комсомольські організації республіки багато уваги приділяли вдосконаленню політичного навчання молоді. Це питання було всебічно проаналізовано на Пленумі ЦК ЛКСМ України, що відбувся в січні 1972 р. Пленум також обговорив стан і заходи по дальшому поліпшенню ідейно-виховної роботи комсомольських організацій у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. На ньому відзначалося, що інтерес молоді до вивчення актуальних проблем ленінізму, політики партії значно зріс.

Проте в комсомольських організаціях Сумської, Миколаївської, Кіровоградської і Полтавської областей частина молоді не була охоплена політичним навчанням. Ідейно-теоретичний і методичний рівень занять не завжди був високий²⁵.

Січевий Пленум ЦК ЛКСМ України зобов'язав обкоми, міськкоми, райкоми, первинні комсомольські організації підвищити рівень керівництва політичним навчанням, звернути особливу увагу на додержання принципу диференційованого підходу при комплектуванні гуртків і семінарів, широкого впровадження активних форм навчання: диспутів, дискусій, Ленінських уроків, залучати до роботи авторитетних і підготовлених комуністів²⁶.

²¹ КПРС в резолюціях...— Т. 9.— С. 464.

²² Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 844.

²³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 324, арк. 36; спр. 349, арк. 195; спр. 409, арк. 36.

²⁴ Там же, оп. 20, спр. 643, арк. 32; спр. 625, арк. 213; Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 4, спр. 34, арк. 35.

²⁵ Воспитывать стойких борцов за дело партии, за идеалы коммунизма // Комс. знамя.— 1972.— 28 янв.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 523, арк. 12.

Активну роботу по вдосконаленню системи політичного навчання проводила Донецька обласна комсомольська організація. Вона разом з Будинком політичної освіти Донецького обкому Компартії України щороку розробляла заходи по поліпшенню політосвіти, які затверджувалися на бюро обкому комсомолу за 2—3 місяці до початку навчального року²⁷. Тричі на рік обком комсомолу разом з Будинком політичної освіти обкому Компартії України проводив семінари других секретарів міськкомів, райкомів комсомолу і голів міських, районних методичних рад по політнавчанню. Учасники семінарів обмінювалися досвідом роботи в справі організації та вдосконалення політичного навчання. Ці питання широко висвітлювалися на сторінках обласної газети «Комсомолец Донбасса». Все це сприяло поліпшенню політичної освіти юнаків і дівчат. Якщо в 1970/71 навчальному році в 3390 гуртках і семінарах Донецької області навчалися 84 705 чол.²⁸, то в 1975/76 році в 5129 гуртках і семінарах уже налічувалося 138 204 чол.²⁹

Діяльність партійних і комсомольських організацій України по вдосконаленню політичного навчання була нерозривно зв'язана з добром і вихованням пропагандистських кадрів. При цьому вони керувалися ленінськими настановами про те, що ідейно-політичне спрямування лекцій, їх зміст визначаються «цілком і виключно складом лекторів»³⁰.

Значну увагу партійні організації приділяли добору і підготовці пропагандистських кадрів для системи комсомольської політосвіти. Це питання розглядалося на пленумах обкомів Компартії України. Так, у червні 1968 р. відбувся пленум Донецького обкому, який розглянув питання поліпшення партійного керівництва комсомолом³¹. Донецький міськком партії разом з міськкомом комсомолу переглянули склад керівників гуртків і семінарів, заслухали звіти окремих з них. У 1969/70 навчальному році з 560 пропагандистів системи комсомольської політосвіти міста 90% були комуністами³². Підвищенню ефективності їх роботи допомогли вперше організовані в області зустрічі членів бюро міськкому партії з пропагандистами. На них підбивалися підсумки навчального року, визначалися завдання щодо вдосконалення форм і методів ідейного загартування молоді.

Значний досвід у цій справі нагромадила партійна організація Харківського тракторного заводу. Питання вдосконалення комсомольської політичної освіти і добору керівників гуртків та семінарів у роки восьмої п'ятирічки обговорювалися на парткомі 6 разів. У червні 1969 р. партійний комітет заслухав питання про «Підсумки комсомольського політичного навчання в 1968/69 навчальному році і завдання на наступний навчальний рік», а також звіти деяких комуністів, які працювали пропагандистами в комсомольській політмережі³³. За підсумками кожного навчального року кращим ідейним наставникам молоді регулярно оголошувалися подяки, їх фотографії вміщували на Дошку пошани. Все це сприяло поліпшенню якісного складу ідейних наставників молоді. На Харківському тракторному заводі в 1972/73 навчально-

²⁷ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 424, оп. 13, спр. 132, арк. 33; оп. 14, спр. 60, арк. 6.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 823, арк. 29.

²⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 34, спр. 922, арк. 73.

³⁰ Ленін В. І. Учням капрійської школи // Повне зібр. творів.—Т. 47.—С. 189.

³¹ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 78, спр. 6, арк. 4.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 416, арк. 59.

³³ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 1387, арк. 96; спр. 2312, арк. 114; спр. 2313, арк. 5; спр. 2810, арк. 101; спр. 3243, арк. 87; спр. 3245, арк. 18; спр. 3507, арк. 120.

му році працювали 72 пропагандисти, з них 61 чол. був членом КПРС, більшість мала вищу освіту, кожний другий працював пропагандистом понад два роки³⁴.

Велику роботу з комсомольськими пропагандистами проводили партійні і комсомольські організації Ждановського заводу важкого машинобудування і Львівського автобусного заводів та ін. Так, у 1976 р. в комсомольських організаціях республіки працювали 55 294 пропагандисти, з них 50 173 були комуністами. Майже 87% усіх пропагандистів мали вищу і незакінчену вищу освіту³⁵.

Працюючи в молодіжних гуртках і семінарах, комуністи виховували у молоді партійну принциповість, комуністичну переконаність, конкретність і цілеспрямованість. Заслужовує на увагу робота пропагандиста Г. Г. Петренка — кандидата технічних наук, головного механіка шахти «Гвардійська» (Кривий Ріг). Учасник комсомольської підпільної організації в роки війни, передовик виробництва, раціоналізатор користувався заслуженим авторитетом серед молоді. Досвід роботи він передавав своїм вихованцям. За велику пропагандистську роботу його було удостоєно Почесним знаком ВЛКСМ³⁶.

У досліджувані роки комсомольські організації всемірно підвищували ефективність політичного навчання, добивалися того, щоб воно сприяло зростанню трудової й громадської активності молоді. Так, прагнучи успішно виконати завдання дев'ятої п'ятирічки, молоді робітники Дніпропетровського агрегатного заводу Зінаїда Чайка, Леонід Лошинський, Анатолій Кухаренко виступили ініціаторами руху «Вчора — рубіж новатора, сьогодні — комсомольська норма»³⁷. Це патріотичне починання одержало широку підтримку на багатьох підприємствах Дніпропетровської області. Комітети комсомолу, пропагандисти допомогли юнакам і дівчатам скласти особисті комплексні плани підвищення продуктивності праці, зростання професійної майстерності. У первинних комсомольських організаціях, на заняттях у гуртках і семінарах регулярно заслуховувалися звіти членів ВЛКСМ про хід виконання зобов'язань, вживалися дієві заходи щодо усунення недоліків, узагальнювався кращий досвід роботи передовиків виробництва.

У рік святкування 50-річчя утворення СРСР 65 тис. юнаків і дівчат Дніпропетровської області, більшість з яких були слухачами гуртків і семінарів, включились у рух «Вчора — рубіж новатора, сьогодні — комсомольська норма». Понад 46 тис. його учасників опанували суміжні професії, 40 тис. — підвищили свою кваліфікацію. За рік молодими трудівниками було вироблено продукції понад план на суму близько 10 млн. крб.³⁸ За роки дев'ятої п'ятирічки з числа слухачів гуртків і семінарів області понад 60 тис. чол. були удостоєні високого звання «Ударник комуністичної праці»³⁹. У Львівській області з 75 тис. слухачів системи політичного навчання більш як 30 тис. носили це звання⁴⁰.

Великих успіхів добилася комсомольська організація колгоспу ім. В. І. Леніна Новопсковського району Ворошиловградської області. На кінець восьмої п'ятирічки в системі політичного навчання тут навчалися понад 160 комсомольців, з них 50 чол. були ударниками кому-

³⁴ Там же, ф. 7660, оп. 1, спр. 315, арк. 61.

³⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 179, арк. 50; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 34, спр. 922, арк. 4.

³⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 523, арк. 34.

³⁷ Там же, оп. 20, спр. 824, арк. 43.

³⁸ Там же, спр. 984, арк. 23; оп. 18, спр. 457, арк. 4.

³⁹ Там же, спр. 824, арк. 43; спр. 1107, арк. 30; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 34, спр. 776, арк. 159.

⁴⁰ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 66, оп. 28, спр. 42, арк. 219.

ністичної праці, 12 — нагороджені медаллю «За доблесну працю. На відзначку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»⁴¹.

Навчання комсомольців і молоді в системі політосвіти сприяло підвищенню їх громадсько-політичної активності. Наприклад, у Дніпропетровській області в 1971/72 навчальному році з числа слухачів у комсомол вступили 6119 чол. До лав КПРС рекомендовано 1197 чол., а в наступному навчальному році в комсомол було прийнято 7285 чол., рекомендації в партію одержали 2445 чол.⁴²

Слухачі політосвіти подавали допомогу виборчим комісіям в організації політико-виховної роботи на агітпунктах. Так, у Ворошиловградській області в 1969/70 навчальному році понад 200 слухачів гуртків і семінарів активно працювали агітаторами по виборах у Верховну Раду СРСР⁴³. У 1974/75 навчальному році в Дніпропетровській області агітаторами працювали понад 25 тис. чол., або кожний п'ятий слухач гуртків і семінарів⁴⁴, у Ровенській — кожний сьомий⁴⁵.

Багатьом слухачам комсомольського політичного навчання було виявлено довір'я представляти інтереси виборців у Радах народних депутатів. Наприклад, 21 молодий робітник швейної фабрики ім. 8 Березня Артемівська був депутатом Донецької обласної й Артемівської міської Ради народних депутатів. У Волинській області депутатами обласної Ради народних депутатів були 25 членів ВЛКСМ⁴⁶.

Таким чином, у роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок комітети комсомолу республіки під керівництвом партійних організацій здійснили велику роботу по перебудові і дальшому розвитку системи комсомольського політичного навчання. Центральне місце в ній відводилося вивченню марксистсько-ленінської теорії, партійних документів, актуальних проблем будівництва соціалістичного суспільства, збагаченню форм і методів ідейного впливу на молодь. Вдосконалення змісту й структури системи комсомольського політичного навчання відбувалося одночасно з постійним зростанням кількості юнаків і дівчат, які навчалися в ній, якісним поліпшенням складу пропагандистських кадрів.

⁴¹ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 6, спр. 4, арк. 93.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1107, арк. 31.

⁴³ Там же, спр. 624, арк. 52.

⁴⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 34, спр. 850, арк. 69.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1360, арк. 41.

⁴⁶ Там же, спр. 624, арк. 128; спр. 1359, арк. 140.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПОЛІПШЕННЮ ЖИТЛОВИХ ТА КОМУНАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВ ЖИТТЯ НА СЕЛІ (1971—1975 рр.)

О. І. ПАВЛОВ (Одеса)

Значна роль у реалізації виробленого нашою партією стратегічного курсу на прискорення розвитку радянського суспільства і досягнення ним нового якісного стану належить соціальній політиці. «...Масштаби нових завдань, — наголошувалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, — висувають потребу в довгочасній, глибоко продуманій, цілісній, сильній соціальній політиці, яка охоплювала б усі сторони суспільного життя»¹. Її складовою частиною є, зок-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 53.

рема, поліпшення житлових та комунально-побутових умов життя радянських людей, у тому числі трудівників села.

Комуністична партія надає важливого значення цьому аспектові соціальної політики, керуючись ленінською вказівкою про те, що «...питання про влаштування побуту величезної більшості населення — селянського населення — для нас питання корінне»².

Певних успіхів у розвитку побутових послуг та житлово-комунального господарства на селі було досягнуто після березневого (1965 р.) Пленуму Центрального Комітету партії. У прийнятій 1968 р. на його виконання постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» підкреслювалося, що зведення впорядкованих селищ має здійснюватися відповідно до проектів, що розробляються на основі планів розвитку колгоспів і радгоспів, їх виробничої спеціалізації. Перед плануючими органами було поставлено конкретне завдання: при розробці типових проектів громадських будівель враховувати необхідність підвищення рівня культурно-побутового обслуговування сільського населення, розміщувати їх у центрах сіл³.

Дальший розвиток і закріплення ця лінія дістала в документах XXIV з'їзду КПРС. У резолюції з'їзду по Звітній доповіді Центрального Комітету партії та в Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. підкреслювалася необхідність рішучого поліпшення всієї справи сільського будівництва, впорядкування сіл, ставилися конкретні завдання перед партійними комітетами по вдосконаленню цієї роботи⁴.

Надаючи виключну важливість цим питанням, XXIV з'їзд Компартії України намітив заходи, спрямовані на розширення газифікації сільського житлового фонду до 40%, обсягу побутових послуг — утримання, забезпечення можливості для населення одержувати їх безпосередньо за місцем проживання⁵.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, парторганізації республіки провели в дев'ятій п'ятиріччі значну роботу по соціальній перебудові села, зокрема поліпшенню житлових і комунально-побутових умов населення.

Водночас слід відзначити, що в історико-партійній літературі цьому напрямку діяльності партійних організацій приділено ще недостатню увагу. Серед публікацій з даної тематики, що вийшли в Українській РСР, можна назвати лише праці О. Ю. Гаврилюка⁶ та кілька монографій, в яких розкриваються окремі аспекти розглядуваної проблеми⁷. Все це свідчить про необхідність дальшого вивчення і розробки проблематики, що стосується діяльності парторганізації, спрямованої на поліпшення житлових і комунально-побутових умов життя сільського населення.

Партійні, радянські, господарські органи, здійснюючи керівництво соціальною сферою, зокрема будівництвом житлових і комунально-

² Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р. // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 235.

³ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1970.— Т. 7.— С. 91, 93.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971.— С. 202, 225.

⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, 17—20 берез. 1971 р.: Стеногр. звіт.— К., 1972.— С. 50, 227.

⁶ Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе: Из опыта работы парт. орг. Украины.— Киев, 1984.— 270 с.; Гаврилюк О. Ю. Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі.— Укр. іст. журн.— 1982.— № 11.— С. 14—24.

⁷ КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі.— К., 1978.— 159 с.; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму: Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин на селі. 1960—1978 рр.— Львів, 1980.— 236 с.; Місто і село: Подолання істотних відмінностей.— К., 1982.— 220 с.

побутових об'єктів, виходили з проєктів районного планування сільських адміністративних районів і генеральних планів забудови сіл, які розроблялися в кожній області. Якщо в 1970 р. такі плани мали 12 тис. сіл УРСР, то на кінець дев'ятої п'ятирічки — більш як 15,7 тис.⁸

Для вироблення науково обгрунтованих рекомендації у галузі житлового будівництва та подання практичної допомоги радянським і господарським органам у 1972 р. при Держплані республіки і Академії наук УРСР було створено науково-методичний центр. Аналогічні органи створювалися й на місцях. Так, у Харківській області згідно з рішенням бюро обкому Компартії України в 1972 р. було організовано раду для розгляду планів соціального та економічного розвитку і визначені науково-дослідні установи й вузи, які допомагали сільським будівельникам проектувати виробничі та соціально-культурні об'єкти⁹.

Проблеми, пов'язані з перебудовою сіл, регулярно обговорювалися на нарадах і зборах партійно-господарського активу, засіданнях бюро та пленумах парткомів. У 1974 р. Київський обласний комітет партії, наприклад, провів семінар-нараду з питань забудови сільських населених пунктів. На ній було визначено 650 сіл, у яких ця важлива робота здійснювалася за генеральними планами¹⁰.

Важливу роль у забудові сільських населених пунктів відіграла прийнята у жовтні 1969 р. постановою Ради Міністрів УРСР «Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ радгоспів і колгоспів УРСР в 1971—1975 роках», відповідно до якого ця робота була продовжена ще в 26 селах республіки (у восьмій п'ятирічці така робота здійснювалася в 15 селах)¹¹.

При створенні експериментально-показових сіл, що являють собою комплекси, куди входять соціально-культурний центр, житлова та виробнича зони, використовувалися прогресивні прийоми планування, сучасні типові проєкти жилих будинків і громадських будівель. Експериментальне будівництво дало можливість перевірити, наскільки ті чи інші архітектурно-планувальні вирішення відповідають сучасним вимогам, запитам сільського населення. Більшість цих сіл характеризує високий рівень будівельних робіт, благоустрою та архітектурно-художнього оформлення. 69 з них були відзначені дипломами ВДНГ СРСР, а с. Єлизаветівка Мар'їнського району Донецької області нагороджено дипломом першого ступеня на Всесоюзному огляді-конкурсі. Вдалою забудовою виділяються села Кодакі, Цибли Київської області, Кам'янка — Миколаївської, Шляхова — Вінницької, Подвірне — Чернівецької області та ін. Загальний обсяг капіталовкладень у забудову експериментально-показових сіл за роки дев'ятої п'ятирічки становив по республіці 170 млн. крб. проти 57,5 млн. крб. — у восьмій. Показово, що 70% цих коштів припадало на колгоспи й радгоспи¹².

Досвід показав, що в експериментально-показових населених пунктах зменшується міграція сільського населення, вдосконалюється його демографічна структура. Наприкінці досліджуваного періоду жителів віком від 16 до 40 років у них було на 10% більше, ніж в інших селах¹³.

⁸ КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі.— С. 141; Сіл. будівництво.— 1976.— № 1.— С. 8.

⁹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 514, арк. 44 (далі — ПА ІП); Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 155, спр. 20, арк. 20, 65, 67.

¹⁰ Київ. правда.— 1974.— 25 лип.

¹¹ Рад. Україна.— 1969.— 31 жовт.; Культура і життя.— 1971.— 17 січ.

¹² Культура і життя.— 1971.— 17 січ.; Южн. правда.— 1974.— 16 янв.; Сближение материальных и культурно-бытовых условий жизни города и деревни.— Киев, 1978.— С. 53.

¹³ Строительство и архитектура.— 1976.— № 11.— С. 25.

Водночас при плануванні та зведенні цих населених пунктів мали місце й недоліки. Значна частина з них забудовувалася багатопверховими будинками без надвірних будівель і присадибних ділянок, що суперечило економічним інтересам, психології жителів села, всьому укладу сільського життя. Не скрізь витримувався комплексний характер забудови.

Обсяги житлового та культурно-побутового будівництва в селах по зонах республіки були різними і становили від 20% до 40% затрат на спорудження виробничих об'єктів¹⁴. Складовою частиною житлового будівництва є заходи щодо реконструкції та благоустрою сіл. Вони здійснювалися на основі планів економічного й соціального розвитку колгоспів і радгоспів, що розроблялися під керівництвом партійних організацій. Прикладом комплексного підходу до його складання може служити план колгоспу ім. В. І. Леніна Краснокутського району Харківської області. Тут у 1971 р. для його розробки за рішенням парткому господарства були створені спеціальна комісія і робочі групи. В їх завдання входило проведення спільно з ученими конкретно-соціологічних досліджень, спрямованих на виявлення найбільш оптимального варіанту забудови села з урахуванням розселення та зрослих, культурно-побутових потреб трудівників. Хід виконання плану економічного і соціального розвитку колгоспу постійно контролювався партійною організацією. На партзборах, засіданнях парткому регулярно заслуховувалися звіти комуністів, відповідальних за його реалізацію. В результаті цілеспрямованої роботи в господарстві за чотири роки п'ятирічки було здано в експлуатацію 500 кв. м житла, 50 км водопроводу, 12 км тротуарів, 15 км шляхів з твердим покриттям, газифіковано 442 квартири. Все це позитивно вплинуло на результати господарської діяльності, сприяло закріпленню молоді: колгосп двічі за роки п'ятирічки виходив переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні, половина випускників шкіл залишилася працювати у господарстві¹⁵.

З ініціативи парторганізації колгоспів і радгоспів, сільських і районних Рад депутатів трудящих на сходах і зборах громадськості, сесіях виконкомів бралися соціалістичні зобов'язання по благоустрою сіл. Одним з перших у республіці із зверненням до сільської громадськості розгорнути соціалістичне змагання за перетворення сіл у населені пункти високопродуктивної праці, культури, зразкового громадського порядку й побуту виступили жителі с. Трушівці Чигиринського району Черкаської області. Цей почин, підтриманий трудівниками інших районів, схвалив обласний комітет партії. Тільки за перші два роки дев'ятої п'ятирічки 110 селам Черкащини було присвоєно звання населеного пункту високої культури і громадського порядку¹⁶.

Ініціаторами змагання за кращий двір, вулицю, село в Херсонській області стали депутати Іванівського району. За їх активною участю на всіх центральних садибах господарств були закладені парки, прокладено 14 км водопроводу, 22 км тротуарів, 23 км шляхів з твердим покриттям, споруджено 415 житлових будинків. У цілому кожний житель району відпрацював на благоустрої не менше 50 год.¹⁷ Особливо значного розмаху ця робота набувала в період підготовки до знаменних дат у житті країни. Так, ідучи назустріч 30-річчю Великої Перемоги, трудові колективи Виноградівського району Закарпатської області підтримали заклик парторганізації передових господарств провести ремонт житлових та громадських будинків за рахунок колгоспів, радгоспів і підприємств. У цілому в дев'ятій п'ятирічці на

¹⁴ Там же.— С. 16.

¹⁵ Коммунист Украины.— 1975.— № 6.— С. 77, 79, 82.

¹⁶ КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі.— С. 150; Черкас. правда.— 1973.— 3 жовт.

¹⁷ Наддніпрян. правда.— 1975.— 18 січ.

будівництво і благоустрій населених пунктів району було використано 18 млн. крб., або вдвічі більше, ніж у попередній¹⁸.

З цінним почином щодо розвитку культури сільського побуту виступила інтелігенція с. Більшівці Галицького району Івано-Франківської області. Він був спрямований на перетворення села в населений пункт високої культури й побуту. Інтелігенція займалася монументально-художнім оформленням села, озелененням житлових кварталів, виробничих ділянок¹⁹. Подібні ініціативи діставали всебічну підтримку партійних комітетів, знаходили відображення в планах їх роботи. Так, бюро Арбузинського райкому Компартії України Миколаївської області затвердило в 1972 р. план і умови проведення конкурсу на краще художнє оформлення населених пунктів. У цих документах, зокрема, передбачалося створення архітектурних ансамблів, встановлення при в'їзді в села спеціальних знаків, монументальних панно, об'ємних тематичних композицій²⁰. Це сприяло впровадженню на селі таких елементів монументальної пропаганди, які раніше були притаманні лише місту.

Великого значення у здійсненні планів будівництва і впорядкування сільських населених пунктів мало шефство міста над селом. Так, у 1974 р. бюро Донецького обкому Компартії України схвалило ініціативу промислових підприємств і будівельних організацій сприяти забудові 50 сіл і селищ. А підприємства Індустріального району м. Дніпропетровська, взявши соціалістичні зобов'язання подати шефську допомогу в економічному й соціальному розвитку Новомосковського району, не обмежилися тільки забудовою сіл, а й узяли активну участь у їх впорядкуванні та архітектурно-художньому оформленні²¹.

В результаті систематичної і цілеспрямованої роботи партійних організацій в 1971—1975 рр. в селах республіки за рахунок усіх джерел фінансування було введено в експлуатацію 31 млн. кв. м житла. Забезпеченість ним у розрахунку на одного жителя на селі була вищою, ніж у місті. На кінець п'ятирічки вона становила відповідно 15,5 кв. м і 12,7 кв. м загальної площі²². В той же час темпи житлового будівництва стримувалися слабкою базою будіндустрії на селі, відсутністю достатньої кількості кадрів будівельників.

Поліпшилося інженерне впорядкування будинків, їх забезпеченість комунальними вигодами. Рівень газифікації житлового фонду в селах зріс до 37%, що дало можливість значно скоротити його відстання від аналогічного показника у містах. Якщо в 1970 р. кількість газифікованих квартир у міській і сільській місцевості Української РСР становила відповідно 4023 тис. і 854 тис., то наприкінці дев'ятої п'ятирічки — 6189 тис. і 2729 тис.²³

Водночас у забудові сіл виникало чимало проблем. Одна з них полягала в подоланні невідповідності між системою сільського розселення, яка історично склалася, та необхідністю концентрації будівництва. В досліджуваний період у республіці налічувалося більше третини сіл з кількістю жителів менше 200²⁴. У той же час взятий у

¹⁸ Сіл. будівництво.— 1976.— № 6.— С. 11—12.

¹⁹ Соц. культура.— 1972.— № 7.— С. 8.

²⁰ Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 30, оп. 33, спр. 55, арк. 172—173.

²¹ Рад. Донеччина.— 1975.— 16 берез.

²² Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник: К 60-летию образования Союза Советских Социалистических Республик.— Киев, 1982.— С. 252; Социально-экономические проблемы развития регионов.— Киев, 1976.— С. 98.

²³ Народне господарство УРСР у 1975 році: Стат. щорічник.— К., 1976.— С. 381; Народне господарство Української РСР: Ювілейн. стат. щорічник.— К., 1977.— С. 313; Економіка Рад. України.— 1975.— № 12.— С. 28—29.

²⁴ Сближение материальных и культурно-бытовых условий жизни города и деревни.— С. 13.

60—70-ті роки курс на укрупнення сіл і розвиток тих з них, у яких будівництво було найбільш вигідним з точки зору економічної, привів до поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні». При цьому на практиці до розряду останніх були віднесені не тільки хутори та невеликі населені пункти, а й значна частина середніх сіл. Внаслідок цього в них не тільки не велось нове будівництво, а й закривалися школи, клуби, підприємства торгівлі й побуту. Все це мало негативні наслідки: такі села давали найбільший відтік жителів, особливо молоді, що, в свою чергу, посилювало дефіцит трудових ресурсів, призводило до великих господарських втрат.

Раціональне розселення нерозривно пов'язане з будівництвом шляхів з твердим покриттям та розвитком у сільській місцевості автотранспортного зв'язку. Основоположники наукового комунізму вбачали в цьому можливість подолання роз'єднаності сіл, їх ізоляваності від міст. «Тільки можливо більш рівномірний розподіл населення по всій країні, тільки тісний внутрішній зв'язок промислового і землеробського виробництва поряд з необхідним для цього розширенням засобів сполучення,— звичайно, при умові знищення капіталістичного способу виробництва,— наголошував Ф. Енгельс,— спроможний вирвати сільське населення з ізоляваності і отупіння, в яких воно майже незмінно животіє протягом тисячоліть»²⁵.

Це положення не втратило своєї актуальності і в наші дні. В умовах соціалізму шляхи відіграють дедалі помітнішу соціальну роль. Вони дають можливість мешканцям невеликих сіл користуватися послугами підприємств соціально-культурного побуту у містах, районних центрах, на центральних садибах господарств, сприяють поглибленню різноманітних зв'язків між містом і селом.

Необхідність прискореного розвитку мережі шляхів зумовлювалася тим, що в 1971 р. забезпеченість сіл республіки автомобільними дорогами з твердим покриттям становила тільки 40,5%²⁶. Тому першочергова увага приділялася прокладанню під'їзних шляхів до центральних садиб, поліпшенню сполучення між районними центрами.

Ці питання успішно розв'язувалися, зокрема, у Волноваському районі Донецької області. Тут уперше в республіці було впроваджено метод стадійного будівництва внутрішньогосподарських шляхів за рахунок об'єднання коштів підприємств і господарств. Згідно з планом ремонтних робіт, затвердженим райкомом партії і райвиконкомом, за колгоспами й радгоспами закріплювалися ділянки шляхів, які проходили через їхні території. Для осіб, відповідальних за цю важливу справу, були організовані курси та спеціальні семінари-практикуми. Такі заходи дали можливість довести на кінець п'ятирічки загальну протяжність автомобільних шляхів з твердим покриттям до 737 км, або по 40 км на кожні 100 кв. км території, сполучити між собою всі населені пункти та основні ділянки виробництва²⁷.

Цей досвід було використано і в інших областях. На Херсонщині, наприклад, за рішенням бюро обкому партії в кожному районі були розроблені схеми будівництва та ремонту автомобільних шляхів. Практикувалося об'єднання коштів, що виділялися господарствами на ці важливі цілі. В результаті на кінець п'ятирічки майже всі райцентри та центральні садиби колгоспів і радгоспів мали виходи на автомагістралі²⁸. В Арбузинському районі Миколаївської області для благоустрою доріг створювалися колгоспні бригади з 3—5 чол., які спільно з робітниками шляхових будівельних організацій протягом двох ро-

²⁵ Енгельс Ф. До житлового питання // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 18.— С. 267.

²⁶ Сближение социально-экономического развития города и села.— Киев, 1981.— С. 252.

²⁷ Сіл. вісті.— 1975.— 13 черв.

²⁸ Парт. арх. Херсон. обкому Компартії України, ф. 46, оп. 7, спр. 30, арк. 23.

ків збільшили протяжність шляхів з твердим покриттям з 22% до 50%²⁹.

Удосконалення мережі шляхів, поліпшення їх якості сприяло швидшому розвитку громадського транспорту. Автобусним сполученням в 1975 р. було охоплено 94% колгоспів і радгоспів республіки, 25,5 тис. сільських населених пунктів, що становило 83% їх загальної кількості. Повністю були забезпечені цим видом транспортних послуг села Черкаської, Запорізької, Чернівецької, Тернопільської областей. Із 927 автостанцій 727 знаходилися в сільській місцевості. Водночас 36 райцентрів їх не мали³⁰. До того ж часто допускалися зриви рейсів на сільських маршрутах, особливо на тих, які зв'язували центри адміністративних районів з віддаленими селами.

Щоб поліпшити обслуговування автопасажирів, необхідно прискорити будівництво під'їзних шляхів з твердим покриттям в усі села, докорінно перебудувати діяльність експлуатаційної та диспетчерської служб, налагодити технічне забезпечення транспортних підприємств, зміцнити їх ремонтну базу.

Помітну роль у соціальному житті села в досліджуваній період відігравали комунгоспи, які вперше з'явилися на Україні ще в роки всьомої п'ятирічки в Черкаській області, а в 70-ті роки почали створюватися за рішеннями партійних і радянських органів в усіх областях республіки. Працівники сільської комунальної служби за замовленнями населення будували й ремонтували будинки, забезпечували їх газом, водою, паливом, прокладали тротуари, надавали інші послуги.

Спочатку комунгоспи розвивалися на базі окремих колгоспів і радгоспів. Як правило, ініціаторами їх створення були партійні організації та правління найбільш міцних в економічному відношенні господарств. Так, правління колгоспу ім. В. І. Леніна Хорольського району Полтавської області щороку виділяло на розвиток власної комунальної служби 5—6 тис. крб. В ній було кілька бригад спеціалістів: сантехніки; столяри і теслярі; малярі, штукатурки і пічники³¹.

Створювалися комунгоспи і в інших областях республіки. Наприклад, на Кіровоградщині значний обсяг робіт по благоустрою с. Паптіївка Знамянського району виконував комунгосп місцевого колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського. На ці цілі в дев'ятій п'ятирічці господарство виділило 214 тис. крб., за рахунок чого було прокладено 6,5 км доріг з твердим покриттям, 3 км тротуарів, посаджено 200 тис. дерев і 18 тис. кущів, художньо оформлено громадські будівлі. Як підсумок — село в 1975 р. було відзначено дипломом першого ступеня та золотою медаллю на Всесоюзному огляді-конкурсі на кращу забудову і благоустрій сіл. Немала заслуга в цьому успіхові належить парторганізації колгоспу, яка регулярно заслуховувала на зборах і засіданнях парткому питання про те, як використовуються кошти, виділені на розвиток комунальної служби, підбивала підсумки змагання по благоустрою та озелененню виробничих ділянок, сприяла зміцненню матеріальної бази комунгоспу, забезпеченню його кваліфікованими кадрами³².

Значного поширення набули також міжколгоспні ради комунального господарства. Добре зарекомендувала себе така рада, створена на початку п'ятирічки за рішенням бюро Болградського райкому партії Одеської області³³. У Білгород-Дністровському районі цієї ж області з ініціативи парторганізації колгоспу ім. В. І. Леніна, радгоспу-

²⁹ Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 30, оп. 32, спр. 9, арк. 121.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 760, арк. 61—62.

³¹ Зоря Полтавщини.— 1974.— 4 квіт.

³² Рад. Україна.— 1972.— 12 лип.

³³ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 11, оп. 107, спр. 19, арк. 24; Чорномор. комуна.— 1975.— 14 берез.

заводу «Шабо» та рибколгоспу «Зоря» на пайові внески господарств було створено комунгосп у с. Шабо, обсяг послуг якого перевищував 200 тис. крб. на рік³⁴. Це сприяло централізації обслуговування, швидкому розвитку сфери послуг, наближенню її до населення.

Для забезпечення комунгоспів кваліфікованими кадрами за рішенням партійних і радянських органів при обласних управліннях комунального господарства створювалися навчальні комбінати. Так, один з них діяв у Херсонській області. Протягом 1971—1975 рр. там було підготовлено більш як 850 працівників масових професій³⁵.

Загалом у республіці в досліджуваній період було організовано понад 6 тис. сільських комунальних господарств, а в таких областях, як Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, — в більшості колгоспів і радгоспів. На кінець дев'ятої п'ятирічки вони надавали населенню послуг більш як на 368 млн. крб., у середньому 18 крб. на одну людину, що втричі перевищувало аналогічні показники 1971 р. Більш як 80% колгоспів мали свої підприємства комунального обслуговування, проти 50% на початку п'ятирічки³⁶.

Разом з тим у роботі сільських комунгоспів були й серйозні недоліки. Не скрізь вони мали міцну матеріальну базу, не вистачало кваліфікованих працівників. Про це, зокрема, йшлося на засіданні бюро Ружинського райкому партії Житомирської області у вересні 1972 р., де обговорювався стан комунального обслуговування населення. У прийнятій постанові відзначалося, що з загальної суми коштів, виділених на капітальний ремонт будинків, фактично використано лише 18%, а на благоустрій райцентра — 50%. Основною причиною незадовільної роботи районного комунального господарства була відсутність підготовлених кадрів³⁷.

Темпи розвитку комунальної служби стримувалися також внаслідок недосконалості планування її діяльності. Плани роботи комунгоспів складалися тільки на рік, виходячи з наявності власних ресурсів. Більшої уваги потребували комунальні господарства не лише з боку місцевих, а й республіканських господарських органів, які не завжди своєчасно виділяли їм ліміти на розширення виробничої бази, а також на техніку і матеріали. Недостатньо використовувалися ринкові фонди. Так, у 1971 р. через них надійшло лише 3% будівельних матеріалів. Тим часом цей фонд має бути головним джерелом поставок³⁸.

Все це стримувало розвиток комунгоспів на селі. На вересневому (1975 р.) Пленумі ЦК Компартії України, який розглянув питання про стан соціально-культурного і побутового обслуговування населення республіки, підкреслювалося, що комунальна служба в цілому ще значно відставала від темпів житлового будівництва в сільській місцевості. Пленум націлив партійні організації республіки на прискорений розвиток цієї сфери послуг і приведення її у відповідність з вимогами часу³⁹.

Важливим напрямом соціального прогресу села є вдосконалення побутового обслуговування його жителів. За підрахунками економістів, кожний карбованець послуг, наданих населенню підприємствами служби побуту, дає можливість вивільнити майже півтори години праці, що нерационально витрачається в домашньому господарстві, а отже, підвищити ступінь її використання у сфері матеріального вироб-

³⁴ Хлібороб України.— 1974.— № 12.— С. 32.

³⁵ Наддніпрян. правда.— 1975.— 12 груд.

³⁶ Народне господарство Української РСР у 1975 році.— С. 406; Рад. Україна.— 1972.— 12 лип.; Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма.— Киев, 1972.— С. 298.

³⁷ Парт. арх. Житомир. обкому Компартії України, ф. 41, оп. 46, спр. 4, арк. 234.

³⁸ Рад. Україна.— 1972.— 12 лип.

³⁹ Коммунист Украины.— 1975.— № 10.— С. 19.

ництва, збільшити вільний час для відпочинку та задоволення духовних запитів сільських трудівників⁴⁰.

Однак рівень розвитку служби побуту на селі був значно нижчий від досягнутого в місті. На початку дев'ятої п'ятирічки побутових послуг на одного сільського жителя припадало в 3,3 раза менше, ніж на міського⁴¹. Партійні організації, радянські та господарські органи республіки приділили в досліджуваній період значну увагу зміцненню матеріальної бази служби побуту, розширенню видів послуг, підготовці кваліфікованих кадрів, підвищенню якості культури обслуговування. Обласні комітети Компартії України та облвиконкоми затверджували планові завдання по розвитку мережі побутових підприємств, заслуховували звіти райкомів партії, господарських керівників про їх виконання. Так, Львівський обком партії періодично розглядав на засіданнях бюро та секретаріату хід виконання перспективного плану розвитку побутового обслуговування населення на 1971—1975 рр., вивчав і поширював передовий досвід роботи побутовців, цінні почини й ініціативи такі, як будівництво на колгоспні кошти будинків побуту та комплексних приймальних пунктів, організація змагання на звання кращого за професією, приймання замовлень від населення безпосередньо на виробничих дільницях. В результаті за роки п'ятирічки тут було споруджено більш як 400 великих приймальних пунктів, що дало можливість охопити всі колгоспи стаціонарними підприємствами служби побуту⁴².

У Запорізькій, Київській, Харківській, Херсонській, Черкаській областях здійснювалася централізація мережі побутових підприємств, активно впроваджувався досвід роботи партійних і радянських органів Курганської області, де невеликі й нерентабельні майстерні замінювалися будинками побуту та комплексними приймальними пунктами⁴³. Наприклад, у січні 1973 р. бюро Харківського обкому партії прийняло рішення про будівництво таких пунктів на всіх центральних садибах колгоспів і радгоспів. Для подання практичної допомоги у його виконанні за сільськими районами закріплювалися працівники обласного управління побутового обслуговування населення. Найбільш успішно ці питання вирішувалися в Балаклійському районі, де до кінця п'ятирічки було створено 18 приймальних пунктів, у яких виконувалося 12—17 видів послуг⁴⁴.

Значну організаторську роботу по виконанню настанов партії і уряду про розширення в селах мережі побутових підприємств провели виконкоми Рад депутатів трудящих Київської області. Зокрема, Броварський райвиконком у січні 1973 р. розглянув на своїй сесії питання «Про стан і заходи щодо поліпшення побутового обслуговування». В процесі його підготовки було не тільки глибоко проаналізовано стан справ на цій ділянці, а й попередньо ознайомлено з ним виконкоми сільрад. На сесії були внесені пропозиції по вдосконаленню побуту села з урахуванням умов окремих господарств. Для посилення централізації керівництва сферою послуг у районі були створені диспетчерський пункт, запроваджено єдиний графік обслуговування населення пересувними майстернями. За роки п'ятирічки на Київщині значно зросли обсяг і культура побутових послуг, що надавалися сільським трудівникам. За цими показниками область перемістилася з 13 на 3 місце в республіці⁴⁵.

Високими темпами розвивалася служба побуту в Пологівському районі Запорізької області. Питання про її стан було за рішенням

⁴⁰ Економіка Сов. України.— 1976.— № 3.— С. 83.

⁴¹ Сближение социально-экономического развития города и села.— С. 249.

⁴² Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 19, спр. 86, арк. 1—2.

⁴³ Служба побуту України.— 1975.— № 4.— С. 2—3; Київ. правда.— 1974.— 17 квіт.

⁴⁴ Сіл. вісті.— 1975.— 17 серп.

⁴⁵ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 500, оп. 1, спр. 15, арк. 102; спр. 16, арк. 58, 71; ф. 5159, оп. 22, спр. 7, арк. 88.

райкому партії в 1973 р. розглянуто на зборах парторганізацій колгоспів і радгоспів. Велику допомогу господарствам у ремонті побутових майстерень, будівництві комплексних приймальних пунктів подавала «Райсільгосптехніка». Попередні підсумки роботи в районі у цьому напрямі були підбиті в січні 1974 р. на семінарі, що проводився за участю голів колгоспів, директорів радгоспів, секретарів партійних організацій, спеціалістів галузі на базі одного з господарств. Тут за прикладом Аннінського району Воронежської області укладалися договори про співробітництво між керівництвом побутових підприємств і правліннями колгоспів, у яких обумовлювалися взаємні зобов'язання сторін щодо будівництва приміщень, виділення транспорту, видів і якості робіт тощо. В результаті обсяг послуг у розрахунку на одного сільського жителя зріс з 4,3 крб. в 1970 р. до 14,2 крб. у 1975 р.⁴⁶

В Херсонській області повсюдного розвитку набули ініціатива партійної організації та дирекції радгоспу «Каховський» Каховського району про будівництво на центральних садибах господарств будинків побуту, споруджених за типовими проектами; почин колективів підприємств побутового обслуговування Нововоронцовського району про надання послуг та приймання замовлень від трудівників безпосередньо на виробничих дільницях; досвід роботи працівників Каховського райпобуткомбінату, які за прикладом своїх колег з Ногінського району Московської області зобов'язалися піднести рівень обслуговування жителів села до рівня, досягнутого в містах.

Обком партії постійно тримав під контролем питання, пов'язані з розвитком сфери побуту. Стан справ у даній галузі розглядався у відділі легкої і харчової промисловості цього партійного комітету. На керівні посади у побутові підприємства направлялися комуністи, які мали певний досвід роботи. Вони очолювали більшість дільниць і цехів цієї служби. На партійні збори, засідання партбюро виносилися питання організації соціалістичного змагання, підвищення культури обслуговування, заслуховувалися звіти членів КПРС про їх авангардну роль, зокрема у виконанні службового обов'язку. Все це дало можливість довести рівень послуг у сільській місцевості в розрахунку на одного жителя до 24,2 крб., що було одним з найвищих показників у республіці⁴⁷.

В досліджуваній період партійні й радянські органи приділяли певну увагу розширенню та вдосконаленню мережі навчальних закладів, що здійснювали підготовку спеціалістів для сфери обслуговування, оскільки навіть серед директорів побутових комбінатів республіки особи з вищою освітою становили тільки 42%; 16% цієї категорії працівників належали до практиків. З метою розширення підготовки кадрів для сфери побуту в кожній області були створені навчально-виробничі комбінати, в яких щороку готувалося 40 тис. фахівців. Близько 8 тис. керівників середньої ланки навчалася в п'яти технікумах, а інженерно-технічні працівники — в Хмельницькому технологічному інституті побутового обслуговування. Ефективною формою підвищення кваліфікації спеціалістів стали конкурси професійної майстерності. Лише в 1971 р. комітети комсомолу республіки при підтримці партійних організацій провели такі заходи по 77 професіях, у яких взяли участь більш як 200 тис. юнаків і дівчат⁴⁸.

В результаті партійного піклування про розвиток сфери побутового обслуговування на селі кількість комплексних приймальних пунктів у республіці зросла більш як удвічі, а обсяг послуг у розрахунку на одну людину збільшився з 8,22 крб. до 18,28 крб. Відбулося помітне зближення міста й села за структурою побутових послуг: більшу

⁴⁶ Служба побуту України.— 1975.— № 4.— С. 2—3.

⁴⁷ Наддніпрян. правда.— 1975.— 12 груд.

⁴⁸ Служба быта.— 1972.— № 7.— С. 2; Служба побуту України.— 1973.— № 4.— С. 1; Гаврилук А. Е. Соціальна політика КПСС на селі.— С. 216—217.

питому вагу в їх обов'язі стали займати ремонт складної побутової техніки, теле- і радіоапаратури, ремонт і будівництво житла, виготовлення і ремонт меблів. Якщо в 1971 р. в селах налічувалося 1268 ательє і майстерень «Укрпобутрадіотехніки», то наприкінці п'ятирічки—близько 2 тис., обсяг послуг зріс у 6,6 раза⁴⁹.

І все ж потреби населення в побутових послугах зростали швидше, ніж розвивалася мережа відповідних підприємств. На кінець п'ятирічки ще 400 колгоспів і радгоспів не мали будинків побуту і комплексних приймальних пунктів, а близько 1700—обслуговувалися окремими майстернями⁵⁰. Потребували дальшого вдосконалення служби ремонту особистого автотранспорту, холодильників, швейних і пральних машин, індивідуального пошиття та ремонту одягу і взуття. мережа пралень, перукарень, фотоательє, пунктів прокату.

Таким чином, роки дев'ятої п'ятирічки стали важливим етапом у реалізації соціальної політики партії на селі. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС, наступних пленумів Центрального Комітету партії про необхідність прискорення темпів і якості житлового будівництва, розширення мережі підприємств соцкультпобуту, парторганізації республіки створювали необхідні умови для комплексного розв'язання проблеми планування, забудови та благоустрою сіл, поліпшення житлових та комунально-побутових умов життя. Це, в свою чергу, позитивно позначилося на господарській діяльності.

Разом з тим у здійсненні соціальної перебудови села партійні, радянські і господарські органи не завжди враховували традиції, які склалися, психологію сільських жителів, їх уклад життя. Значна частина проектів забудови сіл була зорієнтована на механічне перенесення міських стандартів у сільську місцевість.

Далеко не всі господарства мали можливість повною мірою приділяти увагу розвитку соціальної інфраструктури села. Адже за наслідками господарсько-фінансової діяльності 1975 р. 824 колгоспи республіки, або кожний дев'ятий, були збитковими⁵¹. Там же, де для цього були достатні матеріальні ресурси, господарські керівники нерідко недооцінювали проблеми соціально-побутового будівництва.

В цілому масштаби і рівень проведеної в республіці роботи по поліпшенню житлових та комунально-побутових умов життя сільського населення ще не повністю відповідали сучасним вимогам.

Величезну увагу приділено цим питанням у документах XXVII з'їзду КПРС. В них, зокрема, уточнені і закріплені положення Продовольчої програми та Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986—2000 рр. про випереджаючий розвиток на селі житлового та культурно-побутового будівництва. Здійснення рішень з'їзду стане новим важливим кроком на шляху до досягнення програмної мети нашої партії—подолання істотних відмінностей між містом і селом.

⁴⁹ Служба побуту України.— 1975.— № 1.— С. 1.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Гаврилюк О. Ю. Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі // Укр. іст. журн. — 1982.— № 11.— С. 20.

З ІСТОРІЇ АНТИАЛКОГОЛЬНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ

В. В. НІКОЛАЄВА (Київ)

Робота по комуністичному вихованню радянських людей невіддільна від боротьби з проявами чужої соціалізму ідеології й моралі, з усіма негативними явищами, пов'язаними з капіталістичним минулим у свідомості та поведінці людей. Для подолання цих явищ, підкреслюється у новій редакції Програми КПРС, необхідно сповна використовувати авторитет громадської думки і силу закону¹.

Дієвість цього методу підтверджується історичним досвідом, зокрема всенародним антиалкогольним рухом, що розгорнувся в СРСР у роки соціалістичної реконструкції народного господарства.

Деградація особистості від пияцтва засуджувалася в усі часи й в усіх народів. Про це свідчать фольклор, демократична література, законодавчі акти, що приймалися в різних країнах. Однак дієвість боротьби з цим пороком знаходилася у безпосередній залежності від характеру соціально-економічного і політичного ладу суспільства. Як відзначав К. Маркс, «...Людина — не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це світ людини, держава, суспільство»².

У класово-антагоністичному суспільстві одурманюючі властивості хмільних напоїв використовувалися правлячими класами для роз'єднання трудящих і ослаблення їх революційної боротьби. Справжнім лихом пияцтво стало в умовах капіталізму. З відкриттям дешевого засобу одержання спирту виробництво і продаж хмільних напоїв перетворилися у вигідну статтю прибутку для промислово-торгової буржуазії і державної казни. А політичне безправ'я і тяжкі матеріальні умови життя пролетаріату й селянства посилювали їх тяжіння до «зеленого змія».

За даними інтернаціонального бюро по боротьбі з алкоголізмом споживання алкогольних напоїв безперервно зростало, про що свідчать дані таблиці.

Середньорічне споживання алкоголю на душу населення (в літрах) *

Напої	Франція		США		Великобританія		Європейська Росія	
	1891—1895	1906—1919	1891—1895	1906—1919	1891—1905	1906—1919	1891—1895	1906—1919
Горілка (50°)	8,54	8,82	5,25	5,51	5,19	4,17	4,3	6,09
Вино виногр.	91,0	144,0	1,42	2,37	1,69	1,23	3,3	0,86
Пиво	25,0	37,2	58,89	76,25	135,02	123,06	4,6	6,52
Всього в літрах абсолютного алкоголю	14,40	22,93	5,57	6,89	10,98	9,67	2,98	3,41

* Большая медицинская энциклопедия. — М., 1956. — Т. 1. — С. 730.

Прогресивна громадськість, насамперед із середовища медиків та юристів, виступала за оздоровлення способу життя трудящих, вимагала від уряду вжити заходів для обмеження виробництва і продажу спиртних напоїв. За припинення пияцтва боролася й частина буржуазії, пов'язана з технічно розвинутими галузями промисловості й транспорту. Навіть духовенство, яке своїми релігійними ритуалами сприяло поширенню пияцтва, мало рахуватися з антиалкогольними настроями, а ок-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 196—197.

² Маркс К. До критики гегелівської філософії права: Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 384.

ремі релігійні течії і секти демагогічно використовували ці настрої для втягнення до своїх тенет нових членів.

Однак далі філістерських побажань боротьба з пияцтвом в умовах капіталістичного ладу піти не могла. Про це свідчить досвід Росії. Першою серйозною спробою в цьому напрямі була «Комісія по боротьбі з алкоголізмом», створена в 1888 р. у Петербурзі за ініціативою психіатра М. Н. Нижегородцева. Проте намічені комісією заходи не було втілено в життя. У 90-і роки утворилося добровільне товариство, підтримуване казною — «Кураторство про народну тверезість». Та крім відкриття амбулаторії для лікування алкоголіків, воно нічого не зробило, ставши додатком бюрократичного апарату.

Лише масовий робітничий рух за революційне повалення капіталістичного ладу відкрив реальний шлях боротьби за викоренення пороків експлуататорського суспільства, в тому числі й пияцтва.

Революція 1905—1907 рр. дала поштовх активізації антиалкогольного руху. За постановами страйкових комітетів зачинялися казенні шинки, заборонявся таємний продаж спиртного. Таке рішення прийняв, наприклад, страйковий комітет станції Знам'янка Харківсько-Миколаївської залізниці. Очоловав його член РСДРП лікар А. В. Лисенко (брат відомого композитора)³.

У наступні роки в ряді міст виникли комісії по боротьбі з алкоголізмом. Вийшла друком спеціальна література. Дедалі голосніше лунали думки про те, що головною причиною алкоголізму був деспотичний лад. Так, вони висловлювалися на піроговських з'їздах лікарів, на першому Всеросійському антиалкогольному з'їзді у Петербурзі у 1910 р. Не випадково царський уряд не дозволив скликання другого антиалкогольного з'їзду⁴.

Перша імперіалістична війна змусила царський уряд ввести заборону на продаж горілки. За розсудом місцевих властей заборона поширювалася й на вино і пиво. У 1915 р. у країні було припинено виробництво спирту.

В умовах революційної ситуації обстановка тверезості, безперечно, сприяла свідомому залученню трудящих до політичної боротьби. Не випадково в перші ж дні після перемоги Великого Жовтня контрреволюціонери силкувалися нацькувати на робітників «зеленого змія»: провокували «п'яні бунти», розгром винних складів. До цього ж пізніше вдавалися білогвардійці й організатори куркульсько-бандитських заколотів.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції знищила соціальні причини, що породжували масове пияцтво та алкоголізм. Вперше в історії людства піклування про фізичне і моральне здоров'я особи стало головним завданням суспільства і держави. «Пролетаріат, — підкреслював В. І. Ленін, — висхідний клас. Він не потребує сп'яніння, яке б його приголомшувало чи збуджувало. Йому не потрібне ні сп'яніння статевою нестриманістю, ні сп'яніння алкоголем. Він не сміє і не бажає забути про гнусність, грязь і варварство капіталізму. Він черпає найсильніший потяг до боротьби у становищі свого класу, в комуністичному ідеалі»⁵.

Радянський уряд взяв курс на обмеження виробництва і розповсюдження спиртово-горілочаних виробів. Були націоналізовані спиртові заводи. Спирт вироблявся і відпускався лише для технічних і лікарських цілей. Були визнані міжнародні угоди, якими заборонявся нелегальний увіз наркотиків, у тому числі й спирту^{5а}. Однак практика

³ Укр. іст. журн.— 1985.— № 12.— С. 68.

⁴ За тверезість.— 1930.— № 6.— С. 13.

⁵ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 5 т. — М., 1969. — Т. 5. — С. 48.

^{5а} За тверезість.— 1931.— № 2.— С. 4.

показала, що лише заборонними заходами неможливо викоренити пороки, що міцно увійшли у побут. Поширилися таємні самогонваріння й винокуріння, які завдавали великої шкоди здоров'ю людей, оскільки в них містяться небезпечні для організму домішки. В 1922 р. у країні було конфісковано 22 тис. самогонних апаратів, а у 1924 р. тільки на Україні — 89 тис.⁶

У 1924 р. на Україні була дозволена державна і кооперативна торгівля вином і пивом за розсудом виконкомів місцевих Рад⁷. З 1925 р. по всій країні допускався продаж горілки (30°) через Держспирт ВРНГ і кооперацію. При цьому встановлювався контроль за відпусканням спиртних напоїв, заборонялося їх споживання в армії, авіації, на великих будовах^{7а}. Проте включення алкогольних напоїв до товарообігу стимулювало зростання їх виробництва, тим більше, що країна переживала економічні й фінансові труднощі. Мережа горілочаних заводів лише на Україні з 1925 по 1928 р. збільшилася в 7 разів. І хоча за рівнем середньорічного споживання спиртних напоїв на душу дорослого населення за 1923—1927 рр. Радянський Союз стояв нижче європейських капіталістичних країн⁸, витрати населення на цю продукцію зростали. Якщо в 1924 р. в Донбасі на горілку йшло з бюджету робітника 0,8%, то в 1927 р.— 4%⁹. На виробництво спирту витрачалися тисячі тонн хліба, збитки промисловості від прогулів і травм на ґрунті пияцтва становили в 1926—1927 рр. 135 млн. крб.¹⁰

Контрреволюційні елементи скористалися вимушеним відступом СРСР від раніше прийнятого курсу. Під їх впливом у громадських колах поширилися діаметрально протилежні точки зору на шляхи формування соціалістичного побуту. «Ліви» ухильники пропонували здійснити «побутову революцію», колективізувати побут, поставити під контроль громадськості все особисте життя людини; «праві» — пустити сампливом формування нових устоїв, оскільки нова економіка, мовляв, стихійно приведе до утвердження нового побуту. Ці крайнощі лякали трудящих, особливо молодь, штовхали їх у полон міщанських звичаїв і моралі. Невипадкова поява на початку 20-х років таких аполітичних гуртків, як «товариство алкоголіків», «снілка ледацюг», «геть цнотливість» та ін.¹¹

Рішуче засудивши будь-які прояви аполітизму в галузі ідеології та моралі, XV з'їзд ВКП(б) прийняв рішення: «Необхідна енергійна боротьба за рішучу перебудову побуту, боротьба за культуру, проти пияцтва, за наполегливу ліквідацію неписьменності, за трудову свідомість і трудову дисципліну робітничих і селянських мас»^{11а}.

Реалізуючи настанови з'їзду, партія спрямовувала зусилля всіх партійних, радянських, державних і громадських організацій на комплексну розробку соціально-економічних, ідейно-виховних і культурно-освітніх заходів, завдяки яким у найкоротший строк можна було б підняти на боротьбу за новий побут, за подолання пияцтва всіх трудящих, насамперед робітничий клас і селянство, що в той час колективізувалося. Так, при розробці першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства Держплану і Народному комісаріату фінансів було доручено розробити заходи щодо заміни в єдиному державному бюджеті прибут-

⁶ Большая медицинская энциклопедия.— Т. 1.— С. 734 (далее — БМЭ); За тверезість.— 1929.— № 9—10.— С. 13.

⁷ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.— 1924.— Ч. 15.— Ст. 149 (далее СУ УССР).

^{7а} Собрание законов СССР.— 1925.— № 57.— Ст. 425.

⁸ БМЭ.— Т. 1.— С. 730.

⁹ Шлях до здоров'я.— 1928.— № 7.— С. 4—5.

¹⁰ Вісті.— 1929.— 28 трав.

¹¹ Касьяненко В. И. Советский образ жизни: История и современность.— М., 1985.— С. 84—85.

^{11а} Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 45.

ків від виробництва спиртних напоїв іншими статтями доходу¹². Звужувалася мережа горілчаних заводів, обмежувалися виробництво і продаж алкоголю. Розширилися права місцевих Рад щодо регламентації торгівлі ним і боротьби з алкоголізмом. Зміцнювався бюджет органів охорони здоров'я на лікувально-профілактичні заходи по боротьбі з пияцтвом.

Виступити організаторами масового антиалкогольного руху партія закликала робітничий клас, Ради, комсомол, профспілки, медичну громадськість. Після з'їзду по всій країні поживавилася робота саносвітвідділів Рад, медичних закладів. На Україні при Наркомздоров'ї у 1927 р. був створений комітет по боротьбі з алкоголізмом. У журналах «Шлях до здоров'я», «Культурная революция» почали з'являтися публікації, присвячені цій тематичі.

У лютому 1928 р. в Москві було створено Товариство по боротьбі з алкоголізмом^{12а}. За прикладом столиці активізувався антиалкогольний рух і на Україні. В липні 1928 р. ЦК ЛКСМУ, ВУК спілки Медсанпраця, Укрбюро медичної й ветеринарної секції Рад опублікували спільне звернення до медичних працівників «За оздоровлення праці та побуту зростаючого покоління». Вони закликали до створення Всеукраїнського добровільного антиалкогольного товариства¹³. Замість комітету по боротьбі з пияцтвом при НКОЗ УРСР було організовано оргкомітет Всеукраїнського антиалкогольного товариства. Його головою став нарком охорони здоров'я УРСР Д. І. Єфимов. Оргкомітет виступив з роз'ясненням завдань руху в пресі і під керівництвом агітпропів райпарткомів розпочав створення добровільних антиалкогольних осередків на підприємствах, в установах, колгоспах.

У вересні — жовтні 1928 р. в усіх округах республіки відбулися конференції антиалкогольних осередків. На них обговорювався проект статуту товариства, розроблялися конкретні заходи по обмеженню пияцтва

Проект статуту було розглянуто секретаріатом ВУЦВК 4 грудня 1928 р.¹⁴ Товариство вважало своїм завданням організувати трудящих, насамперед робітників, на боротьбу з алкоголізмом, шкідливими звичаями; сприяти втіленню у життя декретів уряду щодо цієї справи; брати участь у розробці заходів по обмеженню виробництва і споживання спиртного; підтримувати лікувально-профілактичні, санітарно-освітні заходи органів охорони здоров'я; активізувати діяльність громадських організацій по оздоровленню побуту.

Первинний осередок товариства утворювався при наявності 10 членів. Якщо в ньому налічувалося понад 20 чол., обиралося бюро, якщо менше — уповноважений. Керували осередком окружні (районні) відділення. На великих будовах діяли постійні комітети товариства¹⁵.

Дійсними членами цієї масової організації могли бути всі громадяни, які досягли 18 років, користувалися виборчими правами, визнавали статут товариства і сплачували членські внески; юридичними членами — радянські, громадські організації, державні й господарські органи. При товаристві та його відділеннях могли утворюватися юнацькі секції. Найвищим органом управління вважалися загальні або делегатські збори, які проводилися один раз на рік. Між зборами діяла рада, яка обирала виконавче бюро.

Кошти товариства склалися з членських і вступних внесків, пожертвувань, субсидій уряду і громадських організацій, прибутків від

¹² Коммунист.— 1985.— № 8.— С. 115.

^{12а} Шлях до здоров'я.— 1928.— № 8—9.

¹³ Вопр. историн.— 1985.— № 9.— С. 28.

¹⁴ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і держ. управління УРСР, ф. 1, оп. 5, сир. 84, арк. 142—145 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁵ За тверезість.— 1929.— № 16 — С. 17.

лекцій, концертів, виставок тощо. Вступний внесок визначався залежно від розміру заробітної плати, членський — 15 коп. на рік.

Товариство укладало угоди з окремими установами і організаціями — своїми юридичними членами, виробляло разом з ними спільні інструкції низовим органам щодо єдиного плану антиалкогольної роботи.

Питання боротьби з алкоголізмом і пияцтвом знайшли відображення в діяльності Рад. Під час їх перевиборів у 1929—1930 рр. до «Наказів» вносилися пункти про заходи щодо ліквідації цих пороків. Сесії Рад і депутатські групи розглядали пропозиції товариства і приймали відповідні рішення¹⁶.

Єдиний план боротьби з алкогольними й релігійними забобонами серед підлітків було вироблено Всеукраїнським антиалкогольним товариством спільно з Центральним бюро Комуністичного дитячого руху на Україні та Всеукраїнською Радою спілки безбожників¹⁷.

Значний інтерес становить генеральна угода Наркомосвіти УРСР та оргкомітету Всеукраїнського антиалкогольного товариства. Нею передбачалися включення до програми шкіл, технікумів, вузів, курсів по перекваліфікації вчителів лекцій з анатомії та фізіології, а також антиалкогольного спецкурсу, відкриття антиалкогольних гуртків при сільбудах, хатах-читальнях, підготовка радіопередач, кінофільмів, участь у виданні друкованого органу товариства — журналу «За тверезість»¹⁸.

Активну участь у розгортанні руху брали комсомольські організації. Так, з 26 жовтня по 26 грудня відбувався Всесоюзний культпохід робітничої молоді на честь 10-річчя Великого Жовтня. Звертаючись до його учасників на Україні, голова Всеукраїнського комітету антиалкогольного товариства закликав комсомольців подати особистий приклад тверезої поведінки. «Жодної чарки спиртних напоїв.— говорив він,— не повинно бути випито у ці дні»¹⁹.

В ході культпоходу за ініціативою комсомольців до антиалкогольної кампанії включилися й учні шкіл. Наприклад, у місті Алчевську відбувся мітинг, в якому взяли участь понад тисячу школярів. Більш як 500 дітей в Маріуполі вийшли з оркестром і прапором до центральних воріт одного із заводів міста перед кінцем роботи. Вони несли плакати і транспаранти, на яких було написано: «Ми проти пияцтва, грізії й неохайності у побуті. Ми проти сп'янілих батьків, які б'ють нас і наших матерів», «Батько, не пропивай получку, а передплати мені газети, купи книги й одяг»²⁰.

У кінці жовтня 1928 р. голова оргкомітету антиалкогольного товариства звернувся із закликом до робітників Макиївського металургійного заводу ім. Петровського піднятися на боротьбу з алкоголізмом²¹. Цю ініціативу підтримали Макиївський райком партії і ВУК спілки гірників. 28 листопада у Макиївці відбувся мітинг, в якому брали участь 1,5 тис. робітників. 30 листопада у листі-відповіді до оргкомітету робітники закликали весь робітничий клас республіки «не на словах, а на ділі боротися із зеленим змієм»²². У грудні в місті відбулося 2 диспути по темі: «Потворність побуту», в яких взяли участь 4,5 тис. чол.²³

Виступ макиївських робітників поклав початок масовому розгортанню на Україні антиалкогольного руху. Першими на їх заклик відгукнулися прокатники Дніпропетровського заводу ім. Петровського. Вони викликали на змагання металургів Одеси й Миколаєва²⁴.

¹⁶ Там же.— № 3.— С. 5.

¹⁷ Вісті.— 1928.— 15 листоп.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.— 2, 4 листоп.

²⁰ За тверезість.— 1929.— № 1.— С. 4.

²¹ Там же.— С. 1.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же.— 1929.— № 2.— С. 4.

У грудні 1928 — січні 1929 рр. в усіх округах і промислових центрах відбулися семінари пропагандистів антиалкогольного руху. Вони виділялися із середовища робітників від верстату, керівників підприємств, активу профспілкових та культурно-освітніх закладів, червоноармійців за направленням місцевих оргкомітетів товариства і профспілок. Заняття проводилися на базі медичних, наукових і лікувальних закладів, культурно-освітніх центрів. Так, у двомісячному семінарі брали участь в Харкові 32 чол., Кривому Розі — 50 чол., Полтаві — 40 чол.²⁵ У березні 1929 р. відбувся місячник антиалкогольного руху. 26 травня того ж року в Будинку Червоної Армії в Харкові відкрилася перша Всеукраїнська протиалкогольна конференція товариства, яке на той час об'єднувало 60 тис. членів²⁶. На конференції було прийнято статут, обрано делегатів на Всесоюзний з'їзд антиалкогольних товариств. У зверненні конференції до робітників, батраків, незалежного селянства, жінок, членів профспілок і кооперації зазначалося: «Почавши велике соціалістичне змагання, пролетаріат СРСР повинен посилити свій наступ на «зеленого змія» і добитися його знищення. Хай живе тверезий культурний спосіб життя!»²⁷.

Так завершилося організаційне об'єднання антиалкогольного руху на Україні. Представники товариства увійшли до складу Всесоюзної Центральної Ради антиалкогольних товариств, заснованої на Всесоюзному з'їзді у травні 1929 р.

Широко використовуючи свій друкований орган — журнал «За тверезість», керівні органи товариства під контролем партійних комітетів і Рад постійно інструктували низові осередки, організовували обмін передовим досвідом та його популяризацію. Серед найкращих називалися Київський окружком, що у березні 1931 р. об'єднував 6 тис. членів, та Одеський комітет — 5200 чол.²⁸ В журналі розповідалося про досвід роботи низових осередків на підприємствах і в колгоспах, зокрема на одеських заводах ім. Жовтневої революції та Січневому. Вивчався досвід Московського та Ленінградського антиалкогольних товариств, зокрема в галузі організації соцзмагання, роботи з родинами алкоголіків тощо²⁹.

Діяльність товариства спрямовувалася партійними комітетами, його звіти періодично заслуховувалися в секретаріаті ВУЦВК.

Різнобічною була практична діяльність товариства. Так, оргкомітет Всеукраїнського антиалкогольного товариства брав участь у підготовці постанови РНК УРСР «Про заходи щодо обмеження торгівлі спиртними напоями», що була прийнята 28 травня 1929 р.³⁰, а в 1930 р. входив до складу комісії НКЮста України по підготовці нового антиалкогольного законопроекту.

Виконання цих законів на місцях контролювалося низовими осередками. Велику допомогу їм подавали комсомольці. Загони «легкої кавалерії» перевіряли додержання законодавства адміністрацією підприємств, торговельними організаціями. Добровольці-дружинники стежили за порядком в зонах відпочинку, клубах, гуртожитках.

Однак головне завдання полягало в тому, щоб зробити тверезість нормою життя. В цьому плані велике значення мала санітарно-освітня і лікувально-профілактична діяльність товариства. Воно широко поставило пропаганду знань про шкідливість алкоголю на організм людини, на спадковість. Лікарі проводили бесіди з робітниками і селянами безпосередньо в цехах і колгоспах, а також широко використовували з цією метою радіо.

²⁵ Там же. — № 1. — С. 5, 8; № 3. — С. 5; Вісті. — 1928. — 17 листоп.

²⁶ За тверезість. — 1929. — № 10. — С. 2—3.

²⁷ Вісті. — 1929. — 28 трав.

²⁸ За тверезість. — 1931. — № 3. — С. 13; № 9. — С. 10—11.

²⁹ Там же. — 1931. — № 5—6.

³⁰ Там же. — 1929. — № 14. — С. 8—9; Вісті. — 1929. — 29 трав.

Наприкінці 1930 р. товариство створило власну книжкову базу. Це дало можливість регулярно надсилати плакати для антиалкогольних осередків, формувати для них бібліотеки. На замовлення товариства в 1929—1931 рр. через видавництва «Наукова думка» та Держвидав України було видано серію книг «За тверезість», до якої увійшло 14 найменувань російською та українською мовами. З них створювалися бібліотечки для низових антиалкогольних осередків вартістю від 3 до 25 крб.³¹

Товариством влаштовувалися виставки, замовлялися фільми, такі як, наприклад, «За здорову зміну», «Алкоголь та побут». Санітарно-освітня робота полягала не лише у роз'ясненні негативних наслідків алкоголізму, а й в пропаганді здорового способу життя.

Велике значення для оздоровлення радянських людей мали активізація під впливом антиалкогольного руху наукових досліджень, особливо в галузі наркології, і перебудова лікувально-профілактичної роботи медичних закладів, які повернулися «обличчям до виробництва». Силами наукової громадськості вивчалися умови праці й побуту робітників і колгоспників. При цьому зверталася увага на такі фактори профілактики алкоголізму, як повноцінність харчування, індивідуальні особливості особи, вік, темперамент. Розроблялися нові методи лікування алкоголізму.

Діяльність науково-дослідних установ і лікувальних закладів бралася під контроль робітничими колективами. На початку 1929 р. при НКОЗ УРСР було створено комісію сприяння. До неї увійшли, зокрема, представники 11 великих підприємств Харкова. Встановлювалося шефство робітничих колективів над окремими медичними закладами, наприклад, Харківської канатної фабрики над рентгенінститутом³². У свою чергу, медичні заклади брали шефство над заводами і колгоспами: Жовтнева лікарня м. Києва — над заводом «Арсенал», республіканський науково-неврологічний інститут — над комуною «Спартак» Київського округу³³.

Під впливом антиалкогольного товариства по лінії охорони здоров'я утворювалися й інші добровільні товариства, як, наприклад, пропаганди здорового народного харчування (пропнархарч). У діяльності цих товариств широку участь брали жінки. Жіночі ради, профспілки залучали їх до індивідуальної шефської роботи з родинами алкоголіків, роз'яснювали їм шкідливість питних звичаїв з приводу весілля, народження, проведів до армії і т. д. Велику ініціативу товариство виявило у запровадженні нової радянської обрядовості — безалкогольних весіль, октябрин тощо. Так, наприкінці 1931 р. в Харкові громадськість організувала урочисті проводи до прикордонних військ юнаків 1909 р. народження. На мітингу, що відбувся з цього приводу, призивникам було вручено вимпел: «10-му прикордонному загону від Всеукраїнського правління товариства боротьби з алкоголізмом». Їм подарували також 2 баяни. Відбувся концерт самодіяльних художніх колективів. На призивному пункті не було жодного нетверезого³⁴.

Значний вклад в антиалкогольний рух внесла творча інтелігенція. На сторінках журналів «Шлях до здоров'я», «За тверезість» друкувалися нариси про старий і новий побут, викривалися міщанство, пияцтво, релігійний фанатизм. Серед постійних кореспондентів цих журналів був М. Стельмах, який згодом став відомим письменником. В одній з кореспонденцій він писав: «Слід давати такі картини, щоб вони здійснили цілу революцію в нашому побуті, показали, що треба робити, а що ні»³⁵.

³¹ Шлях до здоров'я.— 1930.— № 1.— С. 17.

³² Там же — 1929.— № 24.— С. 3; 1930.— № 1.— С. 17; № 15—16.— С. 7.

³³ Там же.— 1930.— № 19—20.— С. 15.

³⁴ Там же.— 1931.— № 10—12.— С. 4, 6.

³⁵ Там же.— 1931.— № 1.— С. 13.

Антиалкогольне товариство прагнуло розв'язати її проблеми раціонального використання вільного часу.

У тісному контакті з комсомольськими організаціями, товариствами фізкультурників, культурної змички із селом антиалкогольні осередки сприяли розвитку фізичної культури у місті і на селі. В 1929 р. товариство організувало ліжний пробіг робітників-фізкультурників, метою якого було допомогти сільським будинкам культури в організації антиалкогольних осередків³⁶, навесні 1931 р. по лінії товариства була відкрита перша на Україні заміська спортивна база³⁷.

Для антиалкогольної пропаганди широко використовувалися кіно, театр, образотворче мистецтво. У 1930 р., зокрема, на Донбасі гастролював перший антиалкогольний театр Центральної Ради товариства боротьби з алкоголізмом. Він підготував дві постановки «Зелений змії» і «Чад», з якими виступав у Будьоннівці, Макіївці, Дніпропетровську, Миколаєві, на Криворізьких рудниках. Після цих спектаклів організовувалися дискусії на антиалкогольні теми³⁸. У 1931 р. був створений театр санітарної культури в Артемівську. Він організував так званий протиалкогольний поїзд — виїзну бригаду, яка обслуговувала шахтарів³⁹.

Широко влаштовувалися антиалкогольні образотворчі виставки. Серед перших в 1929 р. у Харкові показали свої картини з цієї тематики художники Ленінградської ради профспілок. А восени того ж року по Південній і Донецькій залізницях курсував агітаційний поїзд-виставка⁴⁰.

Форми і методи антиалкогольної роботи на Україні постійно вдосконалювалися за рахунок взаємообміну передовим досвідом з аналогічними організаціями інших республік і міст. У 1930 р. уклали договір на змагання Сталінградський і Дніпропетровський окружні комітети товариства. Ним передбачалися перекички заводських антиалкогольних осередків через газети, конкретні зобов'язання по кожному комітету.

Практика показала, що діяльність масового антиалкогольного товариства мала позитивне значення для зростання активності трудящих у боротьбі з тяжким пороком. Пияцтво як масове явище послідовно викорінювалося із середовища робітників і колгоспників. Зменшилися прогули і травматизм, зросли політична і трудова активність трудящих, про що свідчив великий розмах масового соціалістичного змагання. Однак пияцтво не було повністю викоренено з життя суспільства. «Зелений змії» причаївся за міщанським порогом, щоб виповзти при найменшому притупленні громадської пильності.

Антиалкогольне товариство, що очолило рух, взяло на себе надто широкі функції, не одержуючи достатньої допомоги з боку профспілок. Воно багато в чому дублювало інші добровільні організації санітарно-профілактичного характеру. Все це призводило до розпорошення сил і коштів, знижувало ефективність боротьби за оздоровлення праці й побуту трудящих. Тому в жовтні 1931 р. на основі постанови РНК УРСР від 12 вересня 1931 р. товариство було злито з рядом інших добровільних організацій у «Товариство оздоровлення праці й побуту». Воно об'єднувало 600 тис. членів і діяло аж до війни⁴¹. На підприємствах створювалися єдині осередки товариства з постійними бригадами (громадського харчування, охорони материнства й дитинства тощо) і ударними бригадами для розв'язання окремих питань оздоровлення праці й побуту, в тому числі й профілактики алкоголізму.

³⁶ Там же.— 1929.— № 23.— С. 8.

³⁷ За тверезість.— 1931.— № 2.— С. 3.

³⁸ Там же.— 1930.— № 3.— С. 2.

³⁹ Там же.— 1931.— № 1.— С. 13.

⁴⁰ Там же.— 1930.— № 3.— С. 5—17.

⁴¹ За оздоровлення праці і побуту.— 1932.— № 1—3.— С. 16.

Досвід антиалкогольного руху на Україні наприкінці 20-х — на початку 30-х років має не лише пізнавальне, а й практичне значення в нинішніх умовах, коли радянський народ піднявся на остаточне викоренення пияцтва, а створене Всесоюзне добровільне товариство боротьби за тверезість вступило на шлях активної дії.

КП(б)У В БОРЬБІ З ГОЛОДОМ У 1921—1922 рр.

Б. І. ХОРОШУН (Київ)

Після закінчення громадянської війни й розгрому іноземної військової інтервенції в Радянській країні склалося надзвичайно складне продовольче становище. Воно було викликане загостренням продовольчої кризи та посухою і неврожаєм, що охопили в 1921 р. Поволжя, Північний Кавказ, південь УСРР та інші райони країни. Так, у п'яти губерніях України, які найбільше потерпіли від посухи, середня врожайність зернових становила: в Миколаївській — менше 3 пудів з десятини, в Катеринославській і Запорізькій — 4 пудів, в Одеській і Донецькій губерніях вона не досягала 10 пудів з десятини¹. В цілому по Україні збір хліба в 1921 р. становив 25% довоєнної продукції зерна².

У засушливих районах країни розпочався голод, який охопив територію з населенням близько 34 млн. чол.³ На Україні голодувало майже 4 млн. чол., переважно в південних губерніях⁴. Особливо великі продовольчі ускладнення переживали трудящі Донбасу.

Питання всенародної боротьби трудящих УСРР з голодом у 1921—1922 рр. та його наслідками знайшли своє відображення в історичній літературі⁵. Проте керівна роль КП(б)У в цій боротьбі, за винятком окремих історико-партійних праць⁶, висвітлена ще недостатньо.

Автор даного повідомлення робить спробу показати діяльність КП(б)У по мобілізації народних мас на ліквідацію голоду та його наслідків.

Комуністична партія розгорнула активну роботу по боротьбі з посухою і голодом. 29 квітня 1921 р. Рада Праці й Оборони з ініціативи В. І. Леніна ухвалила спеціальну постанову, в якій, зокрема, підкрес-

¹ Народное хозяйство Украины в 1921 году.— Харьков, 1922.— С. 41.

² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954.— С. 225.

³ Рубинштейн Н. Л. Борьба Советской России с голодом и капиталистические страны // Исторические записки.— М., 1947.— Т. 22.— С. 4.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 317.

⁵ Ланда С. Ш. Борьба с голодом на Одещине // Укр. іст. журн.— 1962.— № 1.— С. 118—120; Расторгуева Н. В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921—1922 рр. // Там же.— 1967.— № 1.— С. 85—89; Чуркін В. Ф. Участь Червоної Армії в боротьбі з голодом (на матеріалах військових частин, розташованих на території України) // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб.— Харків, 1978.— Вип. 2.— С. 9—15; Алтуев В. М. Участие милиции в борьбе за хлеб. 1921—1923 гг. // Актуальные проблемы истории Украины: Сб. научн. трудов.— Днепропетровск, 1980.— С. 110—116; Мовчан О. М. Братерська взаємодопомога трудящих України і Російської Федерації в боротьбі з голодом (1921—1922 рр.) // Укр. іст. журн.— 1982.— № 10.— С. 79—88; Мовчан О. М. Державна допомога селянам півдня УСРР у подоланні наслідків неврожаїв 1921—1923 рр. // Укр. іст. журн.— 1986.— № 7.— С. 102—108.

⁶ Чупрун О. Д. Борьба одесских коммунистов с голодом в 1921—1922 гг. // Науч. зап. Днепропетр. ун-та.— Днепропетровск, 1956.— Т. 56.— С. 63—74; Бакуменко П. И. Борьба партийных и советских организаций Украины за преодоление продовольственных трудностей (1921—1922 гг.) // Учен. зап. Киев. инж.-стр. ин-та. К., 1958. Вип. 2.— С. 87—118; Бойко Ф. И., Емец П. Н. Документы Полтавского партиархива о помощи Донбассу и Поволжью в 1921—1922 гг. // Исторический архив.— 1960.— № 2.— С. 250—251; Самофалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.).— К., 1963.— С. 105—116.

лювалося: «Визнати боротьбу з посухою справою першорядної важливості для сільськогосподарського життя країни і заходи, вжиті в цьому напрямі, такими, які мають бойове значення»⁷.

Виступаючи з доповіддю на III Всеросійській продовольчій нараді, що відбулася 16 червня 1921 р., Володимир Ілліч наголосив на необхідності діяти в умовах, що створилися, «шляхом екстрених заходів, шляхом застосування методів ударності і бойового порядку, незвичайної діяльності і радянських установ і партійних органів»⁸. 9 липня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) на основі підготовлених В. І. Леніним «Заміток про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи» прийняло рішення про необхідність переведення максимальної кількості комуністів на продовольчу роботу⁹.

З метою планомірного керівництва загальнонародною боротьбою з голодом при ВЦВК 18 липня 1921 р. була створена Центральна комісія допомоги голодуючим на чолі з М. І. Калініним¹⁰. Аналогічна комісія під головуванням Г. І. Петровського була створена 17 серпня 1921 р. і при ВУЦВК¹¹. На місцях організувалися губернські, повітові, волосні та сільські комісії допомоги голодуючим. При Південбюро ВЦРПС у липні 1921 р. був створений Всеукраїнський робітничий комітет допомоги голодуючим¹².

Після створення надзвичайних органів по боротьбі з голодом Комуністична партія особливу увагу приділяла агітаційно-пропагандистським заходам по мобілізації трудящих мас на ліквідацію стихійного лиха та його наслідків. При ЦК РКП(б) була організована Центральна агітаційна комісія для боротьби з голодом, до складу якої входили представники ЦК РКП(б), Головополітосвіти і ВЦРПС¹³.

Надзвичайно важливу роль у мобілізації трудящих мас України на боротьбу з голодом відіграла партійно-радянська преса. В усіх республіканських і губернських газетах були відкриті рубрики «Боротьба з голодом», де висвітлювалася всенародна допомога голодуючим. Крім того, в республіці в 1921—1922 рр. виходило понад 40 спеціальних видань, які відображали боротьбу з голодом¹⁴.

Одним з першочергових завдань партії й уряду в той період було створення фонду матеріальної допомоги голодуючим. Основою такого фонду мав стати насамперед успішний збір продподатку, перехід до якого здійснювався на основі рішень X з'їзду РКП(б), що відбувся 8—16 березня 1921 р.¹⁵ ЦК КП(б)У в листі губкомам партії від 27 серпня 1921 р. наголошував, що «збір продподатку є і залишається в найближчі місяці найважливішим завданням партії і Радянської влади... Продподаткова кампанія залишається кампанією врятування мільйонів людей від голодної смерті, врятування промисловості від остаточної розрухи, врятування селянських господарств від дальшого занепаду»¹⁶.

⁷ Изв. ВЦИК.— 1921.— 5 мая.

⁸ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді, 16 черв. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 332.

⁹ Див.: Ленін В. І. Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи // Там же.— Т. 44.— С. 64.

¹⁰ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР.— 1921.— № 55.— Ст. 342 (далі—СУ РСФСР).

¹¹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР.— 1921.— № 16.— Ст. 455 (далі—СУ УССР).

¹² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— К., 1983.— С. 202.

¹³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1972.— Т. 4.— Кн. 1.— С. 130.

¹⁴ Підраховано за: Газети Радянської України (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР): Каталог.— К., 1981.— С. 8—40.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 246—247.

¹⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 401, арк. 114 (далі—ПА ІІП при ЦК Компартії України).

Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), настановами ЦК КП(б)У, партійні організації республіки вжили енергійних заходів щодо успішного збору продподатку. Під керівництвом губкомів КП(б)У партійні, профспілкові та комсомольські організації направили своїх членів на збір продподатку. Так, у Катеринославській губернії в червні — серпні 1921 р. у продоргани було відряджено 65 комуністів, 27 членів профспілок, 18 комсомольців, у Миколаївській у вересні — жовтні — відповідно — 38 комуністів, 130 членів профспілок, 19 комсомольців¹⁷. У Волинській губернії до жовтня на продроботу було направлено 29 комуністів і 82 члена профспілок¹⁸. На Полтавщині на кінець листопада 1921 р. на продроботі було зайнято 2685 комуністів, що становило 44% складу всієї губернської парторганізації¹⁹. В Києві з серпня по листопад 1921 р. на збір продподатку було проведено дві мобілізації: одна губкомом партії — 206 комуністів, а друга губпрофрадою — 120 чол.²⁰

Особливу увагу Центральний Комітет КП(б)У приділяв Правобережній Україні, оскільки урожай там був значно кращим, ніж в інших губерніях. Тому туди з метою зміцнення продовольчих органів направлялася велика кількість комуністів²¹.

На продроботу мобілізували своїх членів і профспілкові та комсомольські організації. Так, у жовтні 1921 р. у продорганах працювали понад 1200 чол., направлених профспілками²². Міські комсомольські організації відрядили на село на збирання продподатку від 50 до 75% свого складу. Сотні комсомольців на чолі з комуністами проводили масово-політичну роботу серед сільського населення²³.

Неоціненну допомогу кадрами в проведенні продподаткової кампанії Україні надали ЦК РКП(б), трудящі братньої Росії. Центральний Комітет РКП(б) направив у розпорядження ЦК КП(б)У 540 комуністів, мобілізованих для посилення партійної, радянської та продовольчої роботи в республіці²⁴. Влітку 1921 р. на Україну з Петрограда прибули 126 чол., серед яких було 48 комуністів і 3 комсомольці, з Нижньо-Новгородської губернії — 50 чол., у тому числі 18 комуністів і 2 комсомольці. Іваново-Вознесенська губпрофрада мобілізувала для продроботи на Україні 66 чол., Брянська — 56 чол.²⁵ В результаті вжитих заходів продовольчі органи перетворились у надійний апарат, здатний справитись із своїми завданнями.

Не дивлячись на посуху, збір продподатку був проведений значно успішніше від усіх попередніх продрозверсток. Якщо по продрозверстці з 1 серпня 1920 р. по 1 січня 1921 р. було заготовлено 37 млн. 500 тис. пудів зерна, що становило 35,6% плану продрозверстки, то по продподатку за аналогічний період 1921 р. було заготовлено 59 млн. 653 тис. пудів, що становило 73,1% планового завдання²⁶. На 1 липня 1922 р. продподаток на зернові по Україні було виконано на 86,2%²⁷.

Успішне проведення першої продподаткової кампанії в республіці в складних умовах 1921—1922 рр. — результат великої організаторської і політичної діяльності ЦК КП(б)У, всіх партійних організацій.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф.Р-340, оп. 2, т. 2, спр. 3639, арк. 2—3; спр. 3647, арк. 3—6.

¹⁸ Там же, спр. 3637, арк. 2—3.

¹⁹ Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.): 36 документів і матеріалів. — Х., 1961. — С. 62.

²⁰ Голос продработника. — 1922. — 7 ноября.

²¹ Изв. ЦК КП(б)У. — 1921. — № 9. — С. 4.

²² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 202.

²³ История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины. — Киев, 1979. — С. 144—145.

²⁴ Изв. ЦК КП(б)У. — 1921. — № 9. — С. 4.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф.Р-340, оп. 2, т. 2, спр. 3635, арк. 1—2, 4—7; спр. 3634, арк. 3; спр. 3633, арк. 1; спр. 3632, арк. 17.

²⁶ Народное хозяйство Украины в 1921 году. — С. 510, 532.

²⁷ Игошина М. В. Продовольственный налог — составная часть новой экономической политики. — Харьков, 1961. — С. 36.

Д. З. Мануїльський у грудні 1921 р. писав: «Якщо подивитися протоколи засідань наших партійних комітетів, то можна переконатися в тому, що 50% їх присвячено продовольчому питанню. Під час осіннього сезону продкампанії наші партійні організації опустіли, можна було знайти повітові міста, де залишалося 5—6 товаришів комуністів, у той час як 70—80% усієї організації були кинуті на продовольчу роботу»²⁸.

Поряд з продподатком важливим заходом, який забезпечував необхідний продовольчий фонд країни, був безгрошовий товарообмін між соціалістичною промисловістю і селянським господарством. Його суть полягала в тому, що продовольство планувалося одержувати шляхом обміну промислових товарів на лишки сільськогосподарської продукції після виконання селянством продподатку. З цього приводу В. І. Ленін зазначав, що «мінімально необхідну (для армії і для робітників) кількість хліба беремо як податок, а решту будемо обмінювати на продукти промисловості»²⁹.

В зв'язку з цим декрет про заміну розверстки продподатком був доповнений постановою РНК РСФРР «Про обмін» від 24 травня 1921 р.³⁰ Згідно з постановою збір податку залишався функцією Наркомпроду, а кооперація, якій передавався товарний фонд, здійснювала всі операції по товарообміну. Асортимент фонду був різноманітним. Ось, наприклад, які товари для обміну на сільськогосподарські продукти одержував у 1921 р. Золотоніський повітпродком: сіль, гас, мазут, мило, цвяхи, сінокосарки, коренерізки, солеморізки, полільники, борони, плуги, вила, коси, гарби, вози тощо³¹.

Найбільш гостродефіцитним товаром для селян була сіль. Тому В. І. Ленін виявляв особливий інтерес до її обміну на сільськогосподарські продукти. 18 травня 1921 р. він писав М. В. Фрунзе на Україну: «Тепер *головне питання всієї* Радянської влади, питання життя і смерті для нас,— зібрати з України 200—300 мільйонів пудів.

Для цього головне — сіль. Усе забрати, обставити потрійним кордоном війська всі місця видобутку, ні фунта не пропускати, не давати розкрасти.

Це питання життя і смерті.

Поставте по-військовому. Призначте точно відповідальних осіб за кожную операцію...

Ви — Головком солі.

Ви відповідаєте за все»³².

24 червня 1921 р. РНК УСРР прийняла рішення про введення в дію на території республіки декрету РНК РСФРР від 31 травня 1921 р. «Про державну монополію на сіль»³³, згідно з яким видобуток і торгівля сіллю приватними особами заборонялися.

КП(б)У провела значну роботу по організації товарообміну. Велику увагу цьому питанню приділила Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.). Високо оцінивши значення товарообміну, нарада водночас указала й на небажані явища, що могли виникнути в господарському житті, якщо держава не буде контролювати товарообмін. Тому, щоб «... не допустити розвитку стихійного приватнокапіталістичного товарообмінного процесу, перешкодити економічному і політичному посиленню ролі і значення дрібної буржуазії,— підкреслювалося на нараді,— держава повинна зберегти в своїх руках нагляд, контроль над товарообмінними операціями масового масштабу»³⁴.

²⁸ Коммунист. — 1921. — 10 дек.

²⁹ Ленін В. І. Про продовольчий податок // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 201.

³⁰ СУ РСФСР. — 1921. — № 40. — С. 212.

³¹ Черкашина в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр.: 36. документів і матеріалів. — Черкаси, 1962. — С. 49.

³² Ленін В. І. М. В. Фрунзе // Повне збір. творів. — Т. 52. — С. 200.

³³ СУ УССР. — 1921. — № 12. — С. 327.

³⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 136.

Питання про товарообмінні операції Вукоопспілки спеціально розглядалися на Пленумі ЦК КП(б)У (липень 1921 р.), де було вказано, що Наркомпрод і Вукоопспілка повинні проводити реалізацію державного товарного фонду «по частинах на договірних засадах по окремих губерніях або районах, кожного разу старанно зважуючи і враховуючи через губекономнараду економічні і політичні особливості даної губернії»³⁵.

Партійні організації широко роз'яснювали трудящим суть товарообміну. Так, Подільський губком КП(б)У пропонував усім повітовим партійним організаціям питання про вільний товарообмін ставити на партійних, робітничих і селянських зборах, з'їздах Рад і комітетів незможних селян (КНС)³⁶. Першотравнева повітова партконференція (Одеська губернія), розглянувши питання про кооперацію і товарообмін, записала в своєму рішенні: «Товарообмін через кооперацію, як і продробота, повинен привертати всю увагу партії»³⁷.

При наявності різноманітних промислових товарів селянство охоче йшло на товарообмін. Так, з Полтавщини повідомлялося, що надходження зерна по товарообміну лише в одному Пирятинському повіті становить близько 3 тис. пудів за добу, що з Донбасу прибули сюди для товарообміну 20 вагонів солі³⁸. У Київській губернії на кінець серпня 1921 р. шляхом товарообміну було заготовлено 175 050 пудів хліба, 1411 пудів сала, 166 пудів тваринного масла, 1457 голів худоби³⁹. Загалом у 1921 р. у республіці шляхом товарообміну було заготовлено 1 588 517 пудів хліба, 282 385 пудів зернофуражу, 395 705 пудів м'яса і риби, понад 77 500 пудів олійного насіння та 17 109 пудів жиру⁴⁰.

Однак у цілому товарообмін не дав тих результатів, що чекали від нього. Основними причинами його зриву були недостатня кількість необхідних селянству промислових товарів та розвиток товарно-грошових відносин в умовах нової економічної політики. За таких умов селянин надавав перевагу вільним ринковим відносинам, грошовій купівлі — продажу, торгівлі, що давало можливість йому з найбільшою вигодою реалізувати лишки своєї продукції і без зайвих турбот придбати необхідні товари. Оцінюючи досвід товарообміну, В. І. Ленін говорив: «З товарообміном нічого не вийшло, приватний ринок виявився сильнішим за нас, і замість товарообміну вийшла звичайна купівля-продаж, торгівля»⁴¹.

Незважаючи на те, що товарообмін зірвався, він в умовах гострої продовольчої кризи 1921 р. відіграв позитивну роль. Сільськогосподарські продукти, одержані шляхом товарообміну, поповнили продовольчий фонд країни, який дав змогу подолати голод.

Розміри народного лиха були настільки великими, що партія й уряд змушені були з метою мобілізації всіх сил і ресурсів на боротьбу з голодом вжити ряд заходів. Так, у зв'язку із значним скороченням продовольчих запасів РНК УСРР постановою «Про державне постачання продовольством і предметами першої необхідності» від 4 серпня 1921 р. змушена була скоротити категорії робітників, службовців і осіб, які перебували на державному утриманні⁴². В боротьбі з розбазарюванням, спекуляцією продуктами харчування, мішечництвом на транспорті важливу роль відіграли постанови РНК УСРР «Про порядок провозу продуктів по залізниці та водних шляхах» від 9 серпня і «Про

³⁵ Там же.— С. 151.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 541, арк. 18.

³⁷ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 250, арк. 6.

³⁸ Коммунист.— 1921.— 5 авг.

³⁹ Голос продроботника.— 1921.— 21 авг.

⁴⁰ Народное хозяйство Украины в 1921 году.— С. 620.

⁴¹ Ленін В. І. VII Московська губпартконференція, 29—31 жовт. 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 198—199.

⁴² СУ УССР.— 1921.— № 15.— С. 420.

боротьбу з незаконним продажем сільськогосподарських продуктів» від 12 серпня 1921 р.⁴³ Згідно з першою окремі громадяни мали право провозити не більше 3 пудів продовольства. Другою постановою платникам продподатку заборонявся продаж сільськогосподарських продуктів до повної виплати ними податку. 13 вересня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанови «Про оподаткування на користь голодуючим квитків на видовища» і «Про встановлення податку на користь голодуючим за проїзд пасажирів по залізниці та водних шляхах»⁴⁴. Оподаткуванню на користь голодуючим підлягали також приватні торгово-промислові підприємства.

В умовах складного продовольчого становища ЦК КП(б)У орієнтував місцеві партійні організації на необхідність вести рішучу боротьбу за сувору економію продовольства, не допускати його перевитрат⁴⁵. 8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про загальногромадянський податок для подання допомоги голодуючим і посилення засобів по боротьбі з епідеміями»⁴⁶. Від податку звільнялися червоноармійці, працівники правоохоронних органів, учні державних навчальних закладів, особи, що перебували на соціальному забезпеченні, а також жінки, які мали одну дитину і більше віком до 14 років.

Розв'язуючи проблему вишукування засобів для закупки хліба голодуючим, партія й уряд поставили питання про вилучення церковних цінностей. 8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим»⁴⁷. Кампанія по їх вилученню проводилася під керівництвом партійних організацій і мала велике політичне значення. В ході її розкривалися джерела багатства релігійних установ та їх представників, одночасно була проведена широка антирелігійна пропаганда. Трудящі маси правильно сприйняли і підтримали ці заходи боротьби з голодом. Так, наприклад, на V Одеській губпартконференції (серпень 1922 р.) відзначалося, що кампанія вилучення церковних цінностей пройшла в губернії успішно, при підтримці робітників і селян⁴⁸. За даними на 24 червня 1922 р., коли ця кампанія на Україні в основному завершилася, з українських релігійних установ було вилучено 2850 пудів 30 фунтів срібла, 3 пуди і 2 фунти золота, 1397 каратів і 13 золотників брильянтів, 468 золотих і срібних монет та інші цінності⁴⁹.

Дійовим засобом боротьби з голодом стала перша державна хлібна позика на 10 млн. пудів зерна, підписка на яку розпочалася в червні 1922 р. Комуністи, пропагуючи ідеї позики серед трудящих, були в перших рядах, хто підписався на неї⁵⁰. 19 липня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про двофунтовий збір на користь голодуючим, згідно з якою з кожного пуда продподатку та помелподатку здавалося 2 фунта продуктів у фонд допомоги голодуючим⁵¹. Двофунтовий збір значно поповнив фонд всенародної допомоги голодуючим. Наприклад, лише по Київщині він становив близько 800 тис. пудів⁵².

Значну роботу по збору коштів і продовольства для голодуючих проводили під керівництвом КП(б)У громадські організації. Так, Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян 7 вересня 1921 р. прийняла постанову про передачу на користь голодуючим 50% з

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф.Р-340, оп. 2, т. 2, спр. 358, арк. 24, 40.

⁴⁴ СУ УССР.— 1921.— № 17.— С. 522, 523.

⁴⁵ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 367, арк. 135.

⁴⁶ СУ УССР.— 1922.— № 11.— С. 189.

⁴⁷ Там же.— С. 183.

⁴⁸ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 379, арк. 16.

⁴⁹ Расторгуєва Н. В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921—1922 рр. // Укр. іст. журн.— 1967.— № 1.— С. 89.

⁵⁰ Голос продроботника.— 1922.— 10 юня.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф.Р-340, оп. 2, т. 4, спр. 7686, арк. 17; Голос продроботника.— 1982.— 18 авг.

⁵² Голос продроботника.— 1922.— 26 авг.

18 млн. пудів відрахувань по продподатку, призначених для потреб комнезамів⁵³. На заклик профспілок робітники і службовці багатьох підприємств й установ відраховували на допомогу голодуючим до 20—25% заробітної плати. Наприклад, робітники-металісти відраховували до 50% заробітку, а робітники-цукровики внесли в фонд допомоги місячну зарплату⁵⁴.

Активну участь у боротьбі з голодом брав комсомол. Так, комсомольці с. Ризіно Уманського повіту 14 жовтня 1921 р. організували і провели день допомоги голодуючим, під час якого було зібрано 28 пудів зерна і 130 170 крб. Кожний комсомолец села здав по 10 фунтів зерна⁵⁵. Комсомольська організація Куп'янська Харківської губернії збрала для голодуючих 600 тис. крб. і прийняла рішення, щоб кожний її член до повної ліквідації голоду щомісяця відраховував у фонд допомоги свій тижневий пайок⁵⁶. Значний вклад у боротьбу з голодом внесла і Червона Армія. На Україні за її рахунок утримувалося понад 200 дитячих установ⁵⁷.

Особливо потребували продовольчої допомоги робітники промислових центрів неврожайних губерній республіки, насамперед Донбасу. Продовольча криза, що охопила всю країну, особливим тягарем обрушилася на Донецький басейн. За вказівкою В. І. Леніна були вжиті заходи щодо поліпшення продовольчого постачання донецьких робітників. Рада Праці й Оборони РСФРР виділила для Донбасу 2 млн. пудів хліба та інші продукти. З урожаю 1921 р. лише в одній Полтавській губернії для донецьких гірників було заготовлено 5 млн. пудів хліба⁵⁸.

Велику увагу КП(б)У приділяла організації допомоги селянству неврожайних губерній. Так, VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.) визначила державну допомогу Запорізькій, Катеринославській і Донецькій губерніям у розмірі 6 млн. пудів, з них 1,5 млн. проддопомоги⁵⁹. Селянські господарства, що потерпіли від посухи, крім насінневих позичок, одержували значні пільги по продподатку, або ж зовсім звільнялися від нього. 14 січня 1922 р. РНК УСРР прийняла з цього приводу постанову «Про зниження продовольчого натурподатку, заміну його на гроші і про звільнення від нього в губерніях та повітах, які оголошені неврожайними»⁶⁰.

В умовах голоду КП(б)У вживала заходів щодо захисту селян від куркульської кабали. В листі ЦК КП(б)У губкомам партії від 13 липня 1922 р. перед парторганізаціями було поставлене завдання провести широку пропаганду серед селянства постанови ВУЦВК від 8 липня 1922 р. «Про визнання недійсними кабальних угод на хліб»⁶¹. «Відміна кабальних угод на хліб,— писала газета «Коммунист»,— постановою великої політичної й економічної ваги. Вона є новим доказом того, що Радянська влада міцно стоїть на захисті сільської бідноти проти сільських (і міських) лихварів, глитаїв, куркулів»⁶².

У той тяжкий час трудящі України подавали братерську допомогу голодуючим Поволжя та інших районів Росії. Гаряче відгукнувшись на ленінське «Звернення до селян України», що закликала українських землеробів по-братньому поділитися хлібом і насінням з поволзькими

⁵³ Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. — К., 1965.— С. 62.

⁵⁴ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 202.

⁵⁵ Черкашина в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр.: 36. документів і матеріалів.— С. 43.

⁵⁶ Коммунист.— 1921.— 20 окт.

⁵⁷ Там же.— 1922.— 29 окт.

⁵⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 203.

⁵⁹ Комуністична партія України в резолюціях...—Т. 1. — С. 189.

⁶⁰ СУ УССР.— 1922.— № 1.— С. 29.

⁶¹ Изв. ЦК КП(б)У.— 1922.— № 7, 8.— С. 46; СУ УССР.— 1922.— № 30.— С. 465.

⁶² Коммунист.— 1922.— 15 июля.

голодуючими⁶³, трудяще селянство республіки здавало додатково після виконання продподатку в фонд допомоги голодуючому Поволжю зерно та інші продукти харчування. Першими в цій справі були селяни-незаможники. Селянство Полтавщини, наприклад, на 15 днів раніше встановленого строку збирано й відправило в Поволжя 170 тис. пудів північного матеріалу⁶⁴. Трудящі Одеської губернії збрали і відправили в Самарську, Уральську та Царицинську губернії 58 вагонів зерна, інших продуктів⁶⁵. Загалом протягом 1921—1922 рр. у Поволжя та інші райони Росії, охоплені голодом, трудящі республіки відправили понад 31 млн. пудів хліба⁶⁶.

Проявом братерської дружби українського народу до великого російського став гостинний прийом Україною понад 200 тис. біженців з голодуючих районів Росії та 50 тис. дітей⁶⁷. У цій взаємодопомозі ще раз яскраво і переконливо проявилася дружба радянських народів, готовність їх прийти на допомогу один одному в годину тяжких випробувань. Це було практичним виявом ленінської національної політики партії, пролетарського інтернаціоналізму.

Завдяки вжитим Комуністичною партією й Радянським урядом заходам, самовідданості і високій політичній свідомості трудящих, взаємодопомозі радянських республік наша країна не лише пододала голод 1921—1922 рр., а й створила умови для ліквідації його наслідків. Урожай в 1922 р. був загалом непоганий. Валовий збір зернових культур на Україні збільшився до 637 млн. пудів проти 227 млн. пудів у 1921 р.⁶⁸ Поліпшився добробут робітників і селян.

Зважаючи на це, ВУЦВК прийняв рішення припинити з 1 листопада 1922 р. діяльність Центральної комісії допомоги голодуючим і створити під головуванням Г. І. Петровського Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду⁶⁹. Особливу увагу партійні й радянські органи звертали на поліпшення матеріального становища дітей. 6 грудня 1922 р. при ВУЦВК була створена Центральна комісія допомоги дітям⁷⁰. VII Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1922 р.) затвердив заходи по боротьбі з наслідками голоду і доручив РНК УСРР створити фонд допомоги дітям⁷¹.

Непогані врожаї 1922 і 1923 рр., поступова відбудова на основі непу сільського господарства дали можливість повністю ліквідувати й наслідки голоду. 5 серпня 1923 р. припинила свою діяльність і Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду⁷². Організована і керована Комуністичною партією на чолі з В. І. Леніним всенародна боротьба з голодом дала змогу врятувати мільйони людей від голодної смерті, а обширні території країни — від повного розорення. Переборовши голод, країна приступила до дальшого відродження своєї економіки, до створення передумов соціалістичного будівництва.

⁶³ Ленін В. І. Звернення до селян України // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 71.

⁶⁴ Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період 1921—1925 рр.): 36. документів і матеріалів.— С. 43.

⁶⁵ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 379, арк. 16.

⁶⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— С. 318.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же.— С. 323.

⁶⁹ СУ УССР.— 1922.— № 44.— С. 654.

⁷⁰ Там же.— № 53.— С. 773.

⁷¹ Съезды Советов Союза СССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов в 3-х томах.— М., 1960.— Т. 2.— С. 163—165.

⁷² СУ УССР.— 1923.— № 29.— С. 432.

**ПІДТРИМКА РАДЯНСЬКОЮ ДИПЛОМАТІЄЮ
БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ БОЛГАРІЇ ПРОТИ ПРИЄДНАННЯ КРАЇНИ
ДО БЕРЛІНСЬКОГО ПАКТУ (БЕРЕЗЕНЬ 1941 р.)**

Т. ДОБРІЯНОВ (НРБ)

1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина розпочала другу світову війну, полум'я якої охопило багато країн і народів.

27 вересня 1940 р. у Берліні було укладено договір між фашистськими країнами-союзниками: Німеччиною, Італією та Японією — відомий в історії як Берлінський пакт. Діяльність цього мілітаристського союзу була спрямована проти миролюбних країн, і насамперед проти СРСР, хоч його антирадянська спрямованість старанно маскувалася. Організатори блоку прагнули до світового панування і хотіли розділити між собою світ на зони впливу. «Укладення пакту приведе до дальшого загострення воєнної загрози та поширення сфери її дії», — писала в ті дні «Правда»¹.

Після підписання Берлінського пакту Німеччина продовжувала інтенсивну дипломатичну діяльність по вербуванню нових союзників для майбутньої війни проти Радянського Союзу. Її зовнішню політику, спрямовану проти СРСР, підтримували фашистські уряди Угорщини, Румунії та маріонеткової Словацької держави, які в листопаді 1940 р. приєдналися до Берлінського пакту². До середини 1940 р. Німеччина окупувала Австрію, Чехословаччину, Польщу, Данію, Норвегію, Голландію, Бельгію, Люксембург та Францію. В руках гітлерівського рейху опинилися великі економічні та військові ресурси майже всієї Західної Європи.

Приєднання Болгарії до фашистського воєнного союзу було пов'язано як із зовнішньополітичними, так і внутрішніми факторами. Німеччина займала міцні позиції в болгарській економіці. На її долю припадало більше двох третин зовнішньоторгового обороту країни³. Частина болгарської буржуазії, пов'язаної з панівною верхівкою, підтримувала профашистську політику свого уряду. Таємні угоди 1938—1939 рр. про величезні кредити на придбання в Німеччині необхідного для болгарської армії озброєння зробили Болгарію залежною від німецької економіки. Антинаціональний, пронимецький курс, домінував як у внутрішній, так і зовнішній політиці монархо-фашистської болгарської держави. Певні правлячі кола країни сподівалися за допомогою Німеччини задовольнити свої територіальні претензії. Політичні плани правлячих кіл Болгарії після 1 вересня 1939 р. будувалися з урахуванням швидкої перемоги Німеччини і пов'язувалися з надією на перегляд версальських мирних угод.

15 вересня 1939 р. болгарський уряд офіційно заявив про свою зовнішню миролюбну політику та нейтралітет. Про це було доведено до відома Радянського уряду, який у свою чергу повідомив, що у відносинах з Болгарією він буде також дотримуватися політики нейтралітету⁴.

Радянське уповноважене представництво в Болгарії, інформуючи Народний комісаріат закордонних справ СРСР про політику монархічної Софії в перші місяці 1940 р. зазначало, що «болгарський уряд посилив свою політику маневрування між англо-французьким блоком і Німеччиною... Політика очікування зараз є найбільш характерною рисою зов-

¹ Правда.— 1940.— 30 сент.

² История дипломатии.— М., 1975.— Т. 4.— С. 103—106.

³ Сирков Д. Външната политика на България. 1939—1941.— София, 1979.— С. 248.

⁴ Българо-съветски отношения и връзки: Документи и материали.— Т. 1. Ноември 1917 — септември 1944.— София, 1977.— С. 520—521 (далі — Българо-съветски отношения и връзки...).

нішньої політики болгарського уряду... Зараз болгарський уряд хоче зберегти тільки свої економічні зв'язки»⁵.

Фашистський уряд Німеччини, здійснюючи стратегічний план на зміцнення своїх позицій на Балканах, продовжував чинити дипломатичний натиск на Болгарію, вимагаючи від болгарського уряду приєднання до Берлінського пакту. 17 листопада 1940 р. на запрошення Гітлера Німеччину відвідали міністр внутрішніх справ Болгарії і цар Борис. В ході переговорів відносно приєднання останньої до фашистського блоку, болгарський монарх проводив обережну політику. В цілому він не заперечував проти цього, але хотів виграти у часі та прослідкувати дальший хід подій. Посилаючись на воєнну невідповідність країни й можливе створення «радянсько-турецького союзу», небажаного для Болгарії, царю Борису вдалося відкласти акцію приєднання болгарської держави до Берлінського пакту. Крім того, монарх і його оточення боялися свого народу, який ще у вересні 1923 р. підняв повстання проти фашистської диктатури в Болгарії. На новому етапі ця боротьба набувала іншого характеру, по-новому ставилося питання про майбутнє болгарської нації. Враховуючи це, гітлерівський уряд був змушений проявляти певну стриманість щодо Болгарії, яка залишалася поза блоком.

Події влітку 1940 р., особливо капітуляція Франції, посилили політичну орієнтацію правлячих кіл Болгарії на фашистську Німеччину. Сталася зміна і на Балканському півострові. 7 вересня того ж року в Крайові був підписаний договір між Румунією і Болгарією про повернення останній Південної Добруджі⁶. Цей факт посилив німецький вплив на політику болгарських правлячих кіл, а також зміцнив їх надії на те, що Німеччина — єдина сила, на яку вони можуть розраховувати при вирішенні територіальних претензій Болгарії. Гітлерівська дипломатія всіляко підігривала ці сподівання. Уряд Болгарії вважав становище своєї країни у 1940 р. стабільним. Відносини з Румунією були «нормальними та дружніми, але не відзначалися щирістю»⁷. Присутність німецьких військ у цій країні не бентежила болгарські правлячі кола. Нічим не загрожувала країні Югославія. Нормально розвивалися відносини і з Грецією. Дещо складнішими вони були з Турцією, яка ще остаточно не визначила своїх зовнішньополітичних позицій. В той же час Німеччина намагалася переконати всіх про посилення свого натиску на Англію і цим підтримувала ілюзію, що центр воєнних дій на Заході залишиться між ними. Балканські держави, і насамперед Болгарія, продовжували жити з думкою, що війна десь далеко.

Цар Борис запевняв про нейтралітет своєї країни. В той же час почастишали відвідини Німеччини болгарськими керівниками. Навесні 1940 р. у Болгарію почали з'їжджатися німецькі фахівці та спеціальні частини під виглядом «туристів». Восени того ж року їх кількість досягла 30 тис. чол. Вони були розподілені групами по 300—400 чол. у найбільших містах країни. На болгарських військових заводах, в авіації, механізованих частинах і протиповітряній обороні було майже 1 тис. німецьких офіцерів⁸.

12 листопада 1940 р. Гітлер видав спеціальний наказ про підготовку до війни в Південно-Східній Європі. Планом передбачалася окупація Греції, шлях до якої лежав через Болгарію. За місяць до цього англійський уповноважений міністр в Софії вручив царю Борису послання від короля, в якому майже в ультимативній формі було заявле-

⁵ Севостьянов П. П. Перед великим испытанием: Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сентябрь 1939 — июнь 1941. — М., 1981. — С. 208.

⁶ Генчев Н. Възвращането на Южна Добруджа към България // Исторически преглед. — 1940. — № 6. — С. 58—73.

⁷ Централен държавен исторически архив гр. София, ф. 176, оп. 8, спр. 976, арк. 5, 6 (далі — ЦДИА).

⁸ Севостьянов П. П. Указ. соч. — С. 209.

но про те, що розміщення німецьких військ на болгарській території може перетворити останню в театр воєнних дій. Дещо пізніше уряд Англії знову попередив, що «...якщо Болгарія буде перетворена в оперативну базу Німеччини, це створить серйозну загрозу Англії та її союзникам...» і змусить англійський уряд вжити воєнних заходів⁹. Англія загрожувала розірвати дипломатичні відносини з Болгарією. Американська дипломатія також виступила проти розміщення гітлерівських військ на болгарській території і приєднання Болгарії до Берлінського пакту.

Принципову позицію щодо розміщення німецьких військових частин на Балканах, зокрема в Болгарії, зайняв Радянський уряд. Він заявив, що розглядатиме це як ворожий акт проти СРСР¹⁰. У своїй зовнішній політиці останній піклувався, щоб Болгарія, яка історично пов'язана з народами Радянського Союзу, зберігала свою самостійність і не була замішана у небезпечному конфлікті. Під час переговорів радянської делегації з німецьким урядом у Берліні в листопаді 1940 р. представники СРСР заявили, що Радянська країна виступає на захист болгарської держави, над якою нависла загроза фашистської окупації¹¹.

Водночас народний комісар закордонних справ СРСР від імені Радянського уряду запропонував послу в Москві І. Стаменову укласти гарантійний пакт між Болгарією та Радянською державою, підкресливши при цьому, що остання готова надати всебічну допомогу болгарській державі при умові, якщо вона не буде приєднуватися до Берлінського пакту¹². Ця пропозиція була негайно доведена до відома уряду Болгарії, який відхилив її без вагань.

Уряд Філова, змінивши у лютому 1940 р. кабінет Кьосеїванова, на словах проводив політику нейтралітету, а насправді посилив підготовку до втягнення Болгарії у фашистський агресивний блок. Цьому сприяли і профашистські кола болгарської буржуазії. Тільки народні маси країни протистояли зовнішньому курсу свого уряду. Вони усвідомлювали, що єдиною міцною опорою у справі збереження миру на Балканах й незалежності балканських народів був і залишається Радянський Союз. Болгарський народ використовував будь-яку нагоду, щоб продемонструвати свою прихильність до Країни Рад.

Внаслідок воєнних дій і припинення торгівлі із західними країнами в болгарській економіці настав застій. Подолати його можна було тільки за допомогою Радянського Союзу. Це привело до укладення 5 січня 1940 р. Договору про торгівлю і морське сполучення між СРСР і Болгарією, а також угоди про товарообіг і взаємні розрахунки^{12а}. Підписання цих документів було схвально зустрінуте серед широких кіл населення, тому що завдяки цьому сотні робітників на болгарських ткацьких фабриках були забезпечені роботою¹³.

Маніфестацією братніх почуттів болгарських трудящих до радянського народу були масові відвідування павільйонів Радянського Союзу на пловдивському ярмарку у травні 1940 р. та Десятій міжнародній промисловій і сільськогосподарській виставці у Варні в серпні того ж року¹⁴. Тепло зустрічали болгарські трудящі радянських футболістів команди «Спартак». «Ця зустріч, — писав посол СРСР у Софії А. Лав-

⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 15, спр. 3, арк. 82; Уряд У. Черчілля прийшов до влади у травні 1940 р. Він відмовився від планів «мнимі війни» і орієнтувався на ведення справжньої війни з Німеччиною. Було вирішено, що Англія протидіятиме німецькому наступові через Балкани до Середземного моря і Близького Сходу.

¹⁰ Валєв Л. Б. Болгарский народ в борьбе против фашизма. 1940—1941.— М., 1966.— С. 174.

¹¹ Бережков В. М. Страницы дипломатической истории.— М., 1982.— С. 28.

¹² Сирков Д. Указ. соч.— С. 267.

^{12а} Българско-съветски отношения и връзки...— С. 533—546.

¹³ Там же.— С. 553, 552.

¹⁴ Народ против фашизма. 1939—1945: Исторический очерк о борьбе болгарского народа в период второй мировой войны.— М., 1986.— С. 38; Българско-съветски отношения и връзки...— С. 573—574.

рищев до Народного комісаріату закордонних справ СРСР,—була масовим виявом почуттів симпатії народу до Радянського Союзу не тільки в Софії, а й в усій Болгарії»¹⁵.

В той же час набув розмаху рух за створення болгаро-радянських товариств дружби. Вони виникали в багатьох містах і селах Болгарії¹⁶. До керівництва Софійського болгаро-радянського товариства дружби входили відомі діячі Болгарської комуністичної партії. За ініціативою цієї громадської організації проводився цілий ряд культурних заходів. У Софії йшли радянські п'єси, які із захопленням були зустрінуті болгарськими глядачами. Товариство клопотало перед цензурою про видання спеціального газетного випуску на честь В. Маяковського, а також проведення вечора, присвяченого радянській музиці. Було організовано виставку про життя й творчість М. Ю. Лермонтова.

Кульмінаційним моментом боротьби трудящих мас Болгарії в 1940 р. був рух за укладення договору про дружбу і взаємну допомогу з Радянським Союзом. 7 квітня того ж року в розмові з представниками радянського посольства професор Софійського університету П. Стайнов зазначав: «Симпатії всього болгарського народу до Радянського Союзу великі як ніколи... Болгарський народ пов'язує з Радянським Союзом уявлення про свободу і матеріальний добробут. Сьогодні Болгарія майже колонія Німеччини. Німці прагнуть перетворити її остаточно в свою колонію та болгарський народ не хоче цього... Цар і правляча верхівка не хочуть зближення з СРСР з різних корисних міркувань, але про це не говорять народу, тому що бояться його»¹⁷.

В листопаді 1940 р. у Болгарію із спеціальною місією прибув генеральний секретар Народного комісаріату закордонних справ А. Соболев. Під час його переговорів з царем від імені Радянського уряду знову було запропоновано укласти договір про дружбу і взаємну допомогу між Радянським Союзом і Болгарією¹⁸. У декларації Радянського уряду зазначалося, що згідно з договором СРСР зобов'язується надавати будь-яку допомогу Болгарії, в тому числі й збройну, в разі нападу на неї з боку будь-якої третьої країни або групи країн. У свою чергу болгарська держава повинна допомогти Радянському Союзу, якщо виникне реальна загроза його інтересам на Чорному морі або в його протоках. Одночасно СРСР готовий був розширити закупівлю болгарських товарів. Договір про взаємну допомогу між Радянським Союзом і Болгарією не загрожував суверенітету та незалежності останньої¹⁹.

Проте монархічна правляча верхівка Болгарії під натиском німецької воєнної місії, що знаходилася тоді в Софії, підготувала проект про відхилення радянської пропозиції. Болгарський уряд йшов на зближення з фашистською Німеччиною²⁰. 30 листопада 1940 р. міністр закордонних справ Болгарії передав відповідь болгарського уряду А. Лаврищеву. Правлячі кола Болгарії відмовилися від підписання договору з СРСР. У відповіді лицемірно говорилося, що болгарська держава і надалі проводить миролюбну політику. Однією з головних перешкод до підписання договору про взаємну допомогу називалася та обставина, що уряд Болгарії вже вів переговори з Німеччиною про приєднання до Берлінського пакту і хоч останній не був підписаний, сторони дійшли згоди про це ще до радянської пропозиції. Тому переговори з Радян-

¹⁵ Българско-съветски отношения и връзки...— С. 571—573, 581—582.

¹⁶ Докладніше про створення і діяльність болгаро-радянських товариств дружби див.: Хаджииников В. БКП и Съветския Союз след възстановяване на дипломатическите отношения. 1934—1939 // БКП и делото на Октомври. — София, 1967.— С. 343—350.

¹⁷ Цит. по: Севостьянов П. П. Указ. соч.— С. 209.

¹⁸ Перша пропозиція про підписання такого договору була зроблена Радянським урядом 20 вересня 1939 р.

¹⁹ История дипломатии.— Т. 4.— С. 154.

²⁰ История внешней политики СССР. 1917—1945.— М., 1980.— С. 410—411.

ським Союзом, на думку болгарського уряду, негативно вплинули б на відносини між Німеччиною і Болгарією²¹.

Радянський уряд відхилив неаргументовану болгарську відповідь і знову запропонував союзницький договір, підкресливши при цьому вигідні поступки для Болгарії. СРСР був готовий гарантувати непохитність інтересів болгарської держави. Він застерігав, що можливе приєднання до Берлінського пакту означає порушення нейтралітету Болгарії та втягнення її у війну²².

Негативна позиція болгарської дипломатії викликала глибоке обурення серед трудящих мас. Ініціатива СРСР сприймалася ними як серйозний крок з боку Радянського Союзу проти фашистської агресії на Балканах²³. Болгарська комуністична партія закликала народ на рішучу боротьбу за прийняття радянських пропозицій²⁴. Її орган — газета «Работническо дело» писала в той час: «Болгарський народ... ясно і недвозначно повинен висловити свою волю щодо укладення договору й вимагати від уряду і Народних зборів прийняття радянської пропозиції»²⁵. Відгукнувшись на цей заклик, тисячі трудящих з усіх куточків Болгарії виступали на підтримку пропозиції Радянського Союзу. До ради міністрів, Народних зборів і безпосередньо болгарського монарха звідусіль надходили листи, резолюції, телеграми, петиції з вимогою укласти договір про взаємну допомогу з СРСР. Тільки на адресу уряду було надіслано більш як 340 тис. особистих і колективних послань від імені майже 1,5 млн. чол.²⁶

Представники різних верств болгарської громадськості через радянських дипломатів у Софії передавали щирі почуття солідарності з політикою уряду СРСР²⁷. Могутній рух демократичних сил за укладення договору з Радянським Союзом, що розгорнувся по всій країні, був однією з головних причин відкладення дати приєднання Болгарії до Берлінського пакту. Згодом перед болгарською делегацією в Москві у 1946 р. Й. В. Сталін заявив про те, що Радянський уряд знав, що його пропозицію не буде прийнято, але хотів востаннє перевірити наміри Німеччини. Швидко і рішуче відхилення пропозиції, сказав він, було черговим доказом справжніх планів німецького уряду на Балканах. Як показали наступні події, СРСР не зміг відвернути перетворення Болгарії у сателіта гітлерівської Німеччини тільки тому, що фашистська кліка країни на чолі з царем Борисом саботували всі зусилля Радянського уряду в цьому напрямі. Сам монарх під час зустрічі з відомим буржуазно-демократичним діячем Болгарії Н. Мушановим зазначав: «Якщо Гітлер недвозначно погрожує нам своїми військами, то Сталін натискує через мій власний народ. І досі продовжують надходити до моєї канцелярії листи, прохання з різних куточків країни»²⁸. Незважаючи на певні коливання, пронімецька орієнтація у болгарському уряді взяла гору і він почав безпосередні дипломатичні переговори з Німеччиною щодо вступу до воєнного союзу. На засіданні Ради міністрів Болгарії 20 січня 1941 р. було «одноголосно» вирішено про приєднання країни до Берлінського пакту²⁹. До Німеччини виїхав на переговори уповноважений міністр Болгарії П. Драганов³⁰. Під час переговорів міністр закордонних справ Німеччини дав зрозуміти бол-

²¹ Народ против фашизма.— С. 55.

²² Сирков Д. Указ. соч.— С. 268.

²³ История дипломатии.— Т. 4.— С. 155.

²⁴ Добрянков Т. Послание на дружбата. Документи, изпращани в съветската легация в София в първите години на втората световна война // Изв. на Института по история на БКП.— Т. 51.— София, 1984.— С. 889—443.

²⁵ Цит. по: Сирков Д. Антифашистската борба в България по време на Втората Световна война. 1939—1944.— София, 1980.— С. 11.

²⁶ Центр. парт. арх. при ЦК на БКП, ф. 1, оп. АПО, спр. 196, арк. 13 (далі — ЦПА при ЦК на БКП).

²⁷ Добрянков Т. Указ. стаття.— С. 389.

²⁸ Науч. арх. Болгарской академии наук, сб. IV, д. 111, л. 20.

²⁹ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, спр. 4, арк. 27—28.

гарській стороні, що гітлерівський уряд диктуватиме умови приєднання Болгарії до Берлінського пакту і має наміри контролювати її зовнішню політику.

Радянські дипломатичні працівники доводили до відома своїх болгарських колег, що Радянська країна не схвалює вступ Болгарії до воєнного союзу і розміщення німецьких військ на її території.

13 січня 1941 р. ТАРС виступив із заявою, в якій говорилося: «...Якщо в Болгарії насправді є німецькі війська, і вони продовжують надходити, все це було зроблено і робиться без відома й згоди СРСР»³¹. Болгарський уряд спробував приховати виступ Радянського Союзу від свого народу. У зв'язку з цим заступник наркома закордонних справ СРСР довів до відома болгарського уповноваженого міністра в Москві протест свого уряду. Тільки після цього в болгарській пресі була надрукована радянська декларація³². В ній зверталася увага на те, що в Румунії зосереджуються німецькі війська з метою вторгнення на територію болгарської держави і її окупації. Уряд СРСР підкреслював, що внаслідок цієї акції Болгарія може перетворитися в арену воєнних дій, що загрожуватиме безпеці Радянського Союзу³³.

Правлячі кола Болгарії шукали спосіб, як повідомити Радянський уряд про проходження німецьких військ через болгарську територію і приєднання держави до Берлінського пакту. Під час переговорів у Берліні П. Драганов підкреслював, що його уряд «... хоче повідомити про це Радянський уряд як можна коректніше, щоб трохи згладити неприємне враження, яке може скластися у Москві»³⁴.

23 січня 1941 р. в Сінаї (Румунія) було проведено перше засідання переговорів між двома генеральними штабами Болгарії та Німеччини. Одночасно проводились і консультації з економічних питань, які завершилися укладенням угоди «Нойбахер». Були вирішені й військові питання між болгарським генштабом і штабом 120-ї німецької армії³⁵. Після цього розпочалась інтенсивна підготовка до підписання пакту. 29 січня був затверджений текст протоколу, який треба було підписати з Німеччиною у зв'язку із вступом її військ у Болгарію.

Болгарські правлячі кола за допомогою преси і радіо намагалися запевнити свій народ в тому, що вони прагнуть до нормальних відносин з Радянським Союзом і останній не заперечує проти розміщення німецьких військ у Болгарії. Такі заяви були необхідні болгарському урядові для підтримки внутрішнього порядку в країні, а також для проведення різних зовнішньополітичних акцій³⁶.

Справжнє ставлення болгарської правлячої верхівки до Радянської країни було сформульовано директором поліції в розмові з головою Болгаро-радянського товариства: «Наш сучасний політичний курс є таким — офіційно ми всюди повинні підкреслювати, що наші відносини з СРСР розвиваються позитивно, але водночас наполегливо боротися проти радянського впливу»³⁷.

В політичному огляді зовнішньої і внутрішньої політики Болгарії в 1941 р. радянського представництва у Софії підкреслювалося, що до вступу країни у воєнний союз болгарський уряд підтримував більш-менш лояльні відносини з СРСР. Він намагався створити враження про поліпшення болгаро-радянських відносин. Завдяки такій політиці становище уряду в країні залишалося в цілому стійким і давало йому можливість лавірувати на міжнародній арені. Встановлення торговельних відносин з Радянським Союзом було корисним для болгарської

³⁰ Там же, ф. 176, оп. 8, спр. 17, арк. 124—125.

³¹ Там же, спр. 1008, арк. 3.

³² Тошкова В. България и третия райх.— София, 1975.— С. 86.

³³ История дипломатии.— Т. 4.— С. 155.

³⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, спр. 17, арк. 46.

³⁵ Тошкова В. Назв. праця.— С. 87.

³⁶ България-съветски отношения и връзки.— С. 597.

³⁷ Там же.— С. 596.

економіки. Щодо культурних зв'язків, то болгарська правляча верхівка не виявляла бажання їх поширювати, до того ж уникала будь-якого політичного зближення з СРСР. Водночас вона демонструвала свою лояльність до Радянської країни в рамках протокольних формальностей, які ні до чого її не зобов'язували.

Болгарський уряд продовжував лицемірно запевняти СРСР у своїх добрих намірах. Під час зустрічі головного секретаря міністерства закордонних справ Болгарії Д. Шишманова з радянським дипломатичним представником А. Лаврищевим у Софії 28 лютого 1941 р. останньому була вручена декларація, в якій повідомлялося про приєднання болгарської країни до Берлінського пакту. Уряд Болгарії вважав, що ця політична акція не завадить йому підтримувати добрі стосунки з СРСР і сусідніми країнами³⁸.

1 березня 1941 р. болгарський прем'єр-міністр виїхав у Відень, де і було підписано протокол про вступ Болгарії до воєнного союзу фашистських держав³⁹. Це призвело до остаточного підкорення болгарської країни гітлерівській Німеччині.

В день приєднання Болгарії до Берлінського пакту А. Лаврищеву було оголошено декларацію, де повідомлялося, що вступ німецьких військ до Болгарії—це нібито тимчасовий захід, який сприятиме збереженню миру на Балканах. «Повідомляючи про це Радянський уряд, болгарський уряд сподівається, що дії Болгарії будуть розцінені правильно. Болгарський уряд знову запевняє, що він прагне до дальшого розвитку дружніх стосунків з СРСР в ім'я інтересів обох країн...»⁴⁰

2 березня 1941 р. Народні збори Болгарії схвалили Віденську угоду. Проти її підписання протестували народні представники, які перебували в опозиції⁴¹. В той же день у розмові з німецьким послом у Москві народний комісар закордонних справ СРСР підкреслив, що Радянська країна зацікавлена у збереженні незалежності Болгарії, з якою її зв'язують історичні узи дружби⁴².

3 березня 1941 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР у відповідь болгарському представництву в Москві на повідомлення його уряду про вступ німецьких військ до Болгарії зазначав: «Радянський уряд не може розділити точку зору болгарського уряду щодо правильності позиції останнього з даного питання, тому що ця позиція незалежно від бажання болгарського уряду не веде до зміцнення миру, а поширює сферу війни і залучає до неї Болгарію. Радянський Союз, залишаючись вірним своїй політиці миру, не може підтримувати болгарський уряд у проведенні його теперішньої політики»⁴³.

Болгарські монархо-фашистські правлячі кола, відмовившись продовжувати лінію дружби і співробітництва з СРСР, вважали за потрібне припинити поширення радянського впливу в Болгарії і взагалі на Балканах. На початку 1941 р. у зовнішній політиці Болгарії помітно посилилась антирадянська спрямованість. В країні були розпушені всі болгаро-радянські товариства.⁴⁴ У відношенні до радянських дипломатів і громадян, які знаходилися в Болгарії, мали місце факти некоректного ставлення. Болгарські фашисти розповсюджували наклепницькі вигадки на адресу Радянського Союзу. Антирадянська пропаганда проводилася і в болгарській армії.

Тільки одна політична сила країни протистояла фашистському уряду — Болгарська робітничка партія (БРП). У своїй заяві «Фатальний крок» від 5 березня 1941 р. ЦК партії болгарських комуністів викрив

³⁸ Българо-съветски отношения и връзки...— С. 609—610.

³⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, спр. 17, арк. 158.

⁴⁰ Цит. по: Севостьянов П. П. Указ. соч.— С. 213.

⁴¹ Тошкова В. Назв. праця.— С. 43.

⁴² Севостьянов П. П. Указ. соч.— С. 213.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.— С. 212.

⁴⁵ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 147, оп. 3, спр. 822, арк. 1.

і засудив політику правлячих кіл Болгарії, які за спиною народу і проти його бажання приєднали країну до воєнного союзу, впустили німецькі війська на її територію. БРП підкреслювала, що уряд не виконав своїх обіцянок про збереження миру та нейтралітету країни і тим самим спричинить ще багато горя й страждань болгарському народові, приведе його до нової національної катастрофи⁴⁵. В документі наголошувалося, що партія і надалі провадитиме рішучу і наполегливу боротьбу проти війни, її поширення на Балканах, за мир, дружбу та взаємне співробітництво з СРСР. Комуністи запевняли, що тільки демократичний уряд може застерегти країну від війни, забезпечити їй свободу і незалежність.

Партія болгарських комуністів розпочала велику організаційну діяльність з метою поширення патріотичного руху проти фашистських загарбників. Віроломний напад гітлерівських полчищ на Країну Рад викликав величезне обурення болгарських робітників, селян, трудової інтелігенції. 22 червня 1941 р. ЦК БРП звернувся до народу із заявою, в якій роз'яснював справедливий характер війни радянського народу і закликав трудящі маси Болгарії до боротьби проти фашистського агресора⁴⁶.

Політбюро ЦК БРП прийняло рішення про організацію і розгортання збройної антифашистської народно-визвольної боротьби проти гітлерівських загарбників та їх болгарських прибічників, повалення фашистської диктатури і встановлення народно-демократичної влади⁴⁷. У багатьох районах країни почали формуватися і діяти партизанські загони та бойові групи.

Народне повстання болгарських трудящих проти гітлерівських загарбників 9 вересня 1944 року злилося з переможною ходою Радянської Армії. Профашистську кліку в країні було знищено і проголошено народну владу. Своєю участю в остаточному розгромі гітлерівської Німеччини болгарський народ довів, що він є прихильником ідей свободи і прогресу.

⁴⁶ Нелегалні позиви на БКП: Сборник.— София, 1954.— С. 248—251.

⁴⁷ Въръжената борба на българския народ против фашизма: Документи. 1941—1944.— София, 1962.— С. 20.

Питання історичного краєзнавства

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ (Черкаси)
з історії
СЕЛА ЖОВНИНЕ
в XVI—XVIII ст.*

Про виникнення й ранню історію багатьох хуторів, селищ, сіл та міст України не завжди можна дізнатися з документальних джерел. Замість них (крім археологічного матеріалу) є народні легенди

й перекази, які не можуть вважатися точними історичними фактами. Втрата або відсутність документів, які свідчать про витoki й «родовід» того чи іншого населеного пункту, ускладнюють, а часом узагалі не дають можливості вивчати їх в історичному плані.

Селу Жовнине в цьому відношенні «поталанило»: про нього згадують сучасники, літописи, воно позначене на карті. Є й інші документи, зокрема, володільницькі, підтверджувальні й уставні грамоти, акти та привілеї. Завдяки цим писемним джерелам можна висвітлити історію села на певному відрізку часу (XVI—XVIII ст.). Деякі матеріали містять іноді додаткову інформацію, яку доцільно використати при вивченні історичної географії й топоніміки району (у даному випадку — нижнього Посулля). Пропонується увазі читачів публікація — спроба узагальнити вже відомі факти з використанням документів, які вперше вводяться до наукового обігу¹.

5 листопада 1510 р. королівським указом на ім'я київського воєводи Юрія Олександровича** дворянину Михайлу Павші було подарова-

* Колишня назва — Клімятин (Клімятине, Клімятичі). Нині — село Чернобаївського району Черкаської області. У 1959 р. у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС Жовнине було перенесене на захід, за 6 км від старого місця розташування. Територію колишнього села затоплено. — Історія міст і сіл УРСР // Черкаська область. — К., 1972. — С. 712.

¹ Спеціальної праці, в якій було б проаналізовано всі документи про Клімятин — Жовнине, немає. Деякі матеріали з цієї теми використали дослідники у своїх статтях, монографіях з історії України, зокрема Лівобережжя. — Владимирский-Буданов М. Население юго-западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569). — У кн.: Арх. Юго-Западной России (далі — Арх. ЮЗР). — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 134—135; Лазаревский А. Из истории сел и селян левобережной Малороссии. — Киев. старина. — 1891. — № XI. — С. 216—218; Лазаревский А. Лубенщина и князь Вишневецкие. — Там же. — 1896. — № 1. — С. 122; № 2. — С. 226; Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. — Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі — ЧИОНЛ). — К., 1896. — Отд. II. — Кн. XI. — С. 141—149; Астряб М. Г. Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей с Свечками и Пасютами. — Полтава, 1912. — С. 14; Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли, т. I. Литовский период. — Одесса, 1912. — С. 426—428; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914. — С. 71—72; Стрижак О. С. Назви угодів на території Полтавщини XVI ст. — У кн.: Дослідження з мовознавства // Збір. статей аспірантів і дисертантів. — К., 1962. — С. 52; Стрижак О. С. Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV—XVI ст. — У кн.: Питання топоніміки та ономастики // Матеріали I респуб. наради з питань топоніміки та ономастики. — К., 1962. — С. 82, 83; Жук В. Н., Пилипенко Г. М. Жовнине // Укр. іст. журнал. — 1964. — № 6. — С. 104—107; Жук В. Н., Пилипенко Г. М. Жовнине. — В кн.: Історія міст і сіл УРСР // Черкаська область. — С. 707—714. Дві останні публікації в історичній своїй частині надзвичайно фрагментарні. Автор замітки, прагнучи уникнути старих помилок та неточностей у процесі опрацювання документів з історії Клімятина—Жовниного, яких припускалися деякі дослідники, використав оригінальні джерела (грамоти, акти, привілеї, виписки з міських книг та ін.), або їх копії, наявні у вітчизняних архівах.

** Найімовірніше, мова йде про київського воєводу Юрія Олександровича Гольшанського.

но селище «у Черкаском повете, на имя Климятина»². Текст грамоти допомагає коротко висвітлити його передісторію. Ним володів київський боярин Є. Косткиничь. Після його смерті вдова взяла шлюб з князем Юрієм Смагою і народила йому доньку. Після Смаги його маєтність дісталася у спадок цій доньці. На Клімятин претендував і київський боярин Пряжовський («по близкости того имени»), але воєвода «тое селище привернул» до Черкаського замку. Після цього селище було подароване королем Сигізмундом I дворянину М. Павші «для его к нам верное службы». У грамоті немає точних указівок щодо кордонів володіння. В ній лише сказано: «Тое селище Климятин ему дали, со всим тым, как ся тое селище здавна в себе мает». 21 березня 1511 р. король дав підтверджувальну грамоту на деякі маєтності М. Павші, в тому числі й на «селище в Черкасех на Климятин»³.

25 серпня 1512 р. він разом з дружиною «записал есми свою верную выслугу... селище Климятин, у Черкаском повете на Днепре, ниже Черкас» — Київському Пустинно-Микільському (Микільському) монастирю «вечно и непорушно»⁴. У цьому відказному запису, крім загального перелічення угідь, земель та нив, «што изстарины к тому Климятину тягло и прислухало», є й певні конкретні орієнтири, які дають змогу уявити частину кордонів володіння: «и с Сулским входом, што в Суле реце Климятенский входы»⁵. Монастир одержав і «имеющиеся на тую землю крепости, по которим тое селище Климятин он Павша во владении своем содержал»⁶. 6 грудня 1514 р. Сигізмунд I підтвердив цей відказний запис М. Павші на «селище Климятино, нижей Черкас, на Днепре»⁷. І в цьому документі межі володіння не було вказано. В майбутньому дарчий запис неодноразово (у 1515, 1516, 1519 та 1533 рр.⁸) підтверджувався аналогічними королівськими указами. Це, очевидно, було викликане конфліктами із землянами й боярами Черкаського замку, які користувалися цими землями до передачі їх у 1510 р. М. Павші.

А оскільки у грамотах лінія кордону не була конкретизована, то звідси і виникали неминучі суперечки між монахами Микільського монастиря й «уходниками» Черкаського замку. Той факт, що населення останнього вільно проникало на територію володіння й користувалося ним у своїх цілях, пояснювався, швидше, тим, що ці землі були малозаселеними і в основному людьми, що підлягали юрисдикції Микільського монастиря. Через прибутки й данину, які він одержував, ці су-

² Акты ЮЗР.—Спб., 1863.—Т. 1.—С. 44 (док. № 57). У деяких публікаціях ця грамота помилково датується 1509 р.—Стрижак О. С. Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV—XVI ст.—С. 83; Історія міст і сіл УРСР // Черкаська область.—С. 708.

³ При публікації цю грамоту помилково датували 1531 р. (4 индикт).—Арх. ЮЗР.—К., 1886.—Ч. VII.—Т. 1.—С. 67—69 (док. № IX). Очевидно, для видання було взято зіпсовану копію. Точну дату — «лета божого тисеча пятьсот первого на десять, месяца марта 21 дня, индикта чотирнадцатий»—містять інші аналогічні копії цієї ж грамоти — Центр. держ. арх. УРСР у Києві (далі — ЦДА УРСР), ф. 131, оп. 30, спр. 238, арк. 2—2зв.; Центр. держ. арх. стародавніх актів (далі — ЦДАСА), ф. 389, кн. 8, арк. 499—500.

⁴ Акты ЮЗР.—Спб., 1863.—Т. 1.—С. 45—46 (док. № 59, 1); Арх. ЮЗР.—К., 1883.—Ч. 1.—Т. 6.—С. 16—18 (док. № X).

⁵ Акты ЮЗР.—Т. 1.—С. 45; Арх. ЮЗР.—Ч. 1.—Т. 6.—С. 17.

⁶ ЦДА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 7, арк. 1.

⁷ Акты ЮЗР.—Т. 1.—С. 46 (док. № 59, 11) Оригінал документа (кол. 68, оп. 1, № 8), що зберігається в Архіві Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР (далі — Арх. ЛВІІ АН СРСР), помилково датований 1515 р.—Курдюмов М. Г. Описание актов, хранящихся в архиве имп. Археографической комиссии.—В кн.: Летопись занятий имп. Археографической комиссии за 1904 год.—Спб., 1907.—Вып. XVII.—С. 2.

⁸ ЦДА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 69, арк. 8, 24 а, 25, 27—27 зв.; спр. 112, арк. 8; Арх. ЮЗР.—Ч. 1.—Т. 6.—С. 18 (посилання); ЦДА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 516, арк. 1 зв.; Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.—К., 1875.—Вып. 1.—С. 165; Курдюмов М. Г. Указ. соч.—С. 4.

перечки вже не могли вирішуватися лише звичайним підтвердженням його прав на маєтність, а вимагали втручання королівської влади й видання особливих указів, що регулювали взаємини між монастирем і замком. При цьому староста останнього був попереджений про те, щоб він у «тыи уходы в Климьянтинские... ничим ся не вступовал» (1532 р.)⁹. Але, найімовірніше, сутички продовжувалися, тому що і в 1544 р. було прийнято судове рішення про залишення Клімьятинських угідь у володінні монастиря¹⁰.

У люстраціях Черкаського й Канівського замків 1552 р. згадується про вихід монастиря на гирло Сули¹¹. Ймовірно, його («Сульський вхід» за відказним записом 1512 р.) можна розглядати, як частину Клімьятинської землі, оскільки інші монастирські володіння на нижній Сулі не були в них зафіксовані¹².

В люстрації Канівського замку є згадка про «зънамя Колявятинское»¹³. Цей «вихід» канівського землянина Драба, що був на відстані більш як двох днів шляху вгору по Сулі, починаючи від «Войновського» (неподалік від гирла гічки), помилково ототожнюється із селищем Клімьятине, котре розташовувалося поряд із «Сульським входом» і належало Микільському монастирю¹⁴.

З прийняттям Люблінської унії та утворенням Речі Посполитої (1569 р.) польські магнати одержали величезні земельні володіння на Україні. Можливо, саме тому деякі київські православні монастирі (Михайлівський Золотоверхий, Микільський), щоб захистити свої маєтки від їх зазіхань, і добилися королівських підтверджувальних грамот на ці території¹⁵.

26 січня 1578 р. король Стефан Баторій подарував Михайлу Грибуновичу Байбузі «пустиню ку осажаню людми, названую реку Сулу... от Снятина, рубежа московского, аж вниз до устя Днепра» з усіма прибутками¹⁶. В цьому документі зроблене застереження: «Кром тых, которые бы там в той Суле реце... за даниною и листами предков нзших и нашими, што трымали и там уходы свое мели, тых прав ничого

⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР).— Спб., 1848.— Т. 2.— С. 219 (док. № 171); Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Вып. 1.— С. 165. Аналогічний указ Сигізмунда I був виданий і раніше (у 1531 р.).— Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— К., 1879.— Вып. III.— С. 601.

¹⁰ Петров Н. Описание рукописей...— Вып. 1.— С. 165.

¹¹ Арх. ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 86, 101.

¹² Відомості про монастирський вихід «на устин Сулы» з люстрації Черкаського замку 1552 р. були внесені до екстракта короля Владислава IV у 1640 р. (ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 112, арк. 6). Це було зроблено, ймовірно, на прохання Микільського монастиря у зв'язку з конфліктом з Я. Вишневецьким через Клімьятинське володіння, що, на наш погляд, свідчить про тотожність гирла Сули з частиною території цих угідь.

¹³ Арх. ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 101.

¹⁴ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение.— Полтава, 1914.— С. 49; Стрижак О. С. Вказ. праця.— С. 83. Аналогічно помилкою є й ототожнювання селища Клімьятина з урочищем Клемента святого (Лазаревский А. Из истории сел и селян левобережной Малороссии.— Киев, старина.— 1891.— № XI.— С. 216; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.— К., 1897.— С. 338). Це урочище знаходилося на відстані сотні верст від Клімьятина на Смоленському кордоні: «А за рекою за Днепром рубеж Смоленску вниз по Днепру реце, нижей Клеменътея светого пять верст» (Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. — М., 1843. — Кн. 1.— С. 306).

¹⁵ Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 173—178 (док. № 156); Акты ЗР.— Спб., 1848.— Т. 3.— С. 153—154 (док. № 49). В цій грамоті при переліку селищ, земель та угідь Микільського монастиря Клімьятин не був згаданий. Можливо, існував окремий документ на володіння ним.

¹⁶ Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине.— ЧИОНЛ.— К., 1900.— Кн. XIV.— Вып. 2.— Отд. III.— С. 85—87.

тым не уближаючи»¹⁷. Таким чином, Клім'ятинські землі, які належали монастирю, не підлягали юрисдикції М. Байбузи. Багаті посульські території стали причиною гострого конфлікту між О. Вишневецьким (старостою Черкаським і Канівським) та Байбузою. Перший з них «моцно и гвалтом» захопив їх і до Черкаського замку «на пожиток свой... привернувши» (1582 р.)¹⁸. Суперечку між ними в 1583 р. розглянув королівський суд. У 1590 р. за рішенням сейму та грамотою короля Сигізмунда III колишні володіння Байбузи, в тому числі й «добра» по річці Сулі, були залишені за О. Вишневецьким¹⁹. Щоправда, на відміну від грамоти Стефана Баторія М. Байбузі в 1578 р. у документі, наданому Вишневецькому, нічого не сказано про права інших власників посульських земель. Таке королівське «упущення» дало змогу Вишневецьким претендувати на всі приватні володіння в цій місцевості. Не уникнуло такої участі й Клім'ятинське володіння Микільського монастиря: «И было в безпресечном владении за монастырем то селище Климятин до 1600 года, от которого года князь Корибут Вишневецкий тим селищем Климятином насилно завладел был и на том селищи на берегу реки Сулы осадил был село Жолнин»²⁰. Від конфліктів з «уходниками» монахи перейшли до справжньої «війни» з новим володарем Посулля — О. Вишневецьким, а в наступні роки — з іншими членами цього княжого роду (фактично це була боротьба за збереження всього Клім'ятинського володіння).

«Жолниці» — мешканці перейменованого селища згадуються в універсалі гетьмана Гаврила Крутневича в 1603 р. Вони «великие кривды и шкоды» завдавали володінням монастиря²¹. Та й у актах 1604—1607 рр. власники маєтків на Правобережжі Дніпра скаржаться на князя М. Вишневецького, який у Жовнині приймав втікачів з їх володінь²². Певний інтерес становить і скарга Микільського монастиря на київського міщанина Д. Кривковича з приводу наїзду на його ґрунти в липні й серпні 1608 р., у тому числі й на Клім'ятин²³. Цей факт може свідчити або про те, що не всі місцеві землі були захоплені князем Вишневецьким, або ж існував якийсь дуже нетривалий період, коли монастир знову заволодів ними, бо вже до 1612 р. відносяться позови проти цього магната та рішення Люблінського трибуналу на користь монахів з приводу володіння Клім'ятином-Жовнином (кожна з назв у матеріалах XVII ст. згадується, як основна)²⁴. Але, незважаючи на наступні неодноразові судові розгляди (1613, 1617 рр.)^{*}, а також ще одне рішення трибуналу в 1618 р. (як свідчить виписка з головних трибунальних книг воєводства Київського з копією декрету за позовом монастиря на володіння селищем), князі Вишневецькі стали на перешкоді монахам у 1619 р.²⁵

Проте той же Люблінський трибунал, незважаючи на свої ухвали (1612 та 1618 рр.) про передачу маєтку монастирю, вирішив віддати вдовиці М. Вишневецького — Р. Могилянці ряд «заднепровских маєтностей», у тому числі й Жовнин, «со всеми тех мест и футоров поддан-

¹⁷ Там же.— С. 86.

¹⁸ Там же.— С. 89—90 (док. № 3).

¹⁹ Там же.— Вып. 3.— С. 92—97 (док. № 5).

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 7, арк. 1.

²¹ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— Киев, 1898.— Ч. 4.— С. 125—126.

²² Киев. старина.— 1896.— № 1.— С. 122; № 2.— С. 226.

²³ Центр. науг. биб-ка АН УРСР, від. рукоп. (далі — ЦНБ АН УРСР, ВР), кол. Київ. духов. акад. 595 п, арк. 59.

²⁴ Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— ЧИОНЛ.— К., 1896.— Кн. XI.— Отд. II.— С. 141, 147.

* ЦНБ АН УРСР, ВР, кол. КДА/п 216, № 48, арк. 1; КДА/595 п, арк. 65.

²⁵ Там же, КДА/п 216, № 48, арк. 1—4; Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— ЧИОНЛ.— Кн. XI.— С. 148; Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Вып. III.— С. 609.

них пожитками и повинностями» (постанова від 20 червня 1618 р.)²⁶. Але, вважаючи справу незавершеною, монахи подали судовий позов на князя Я. Вишневецького (від 10 січня 1624 р.), а дещо пізніше, 9 серпня 1624 р., її було передано «до суду головного трибуналу коронного»²⁷. Слухання справи відкладалося спочатку до сеймового суду 1639 р., згодом — до 1643 р., а пізніше — до початку наступного сейму²⁸. Суперечливі рішення люблінського трибуналу про належність селища, неявка Вишневецьких на судові розгляди та ігнорування таких позовів свідчили про те, що польські й українські магнати (так звані королев'ята—власники величезних феодалних латифундій у Східній Україні) стали фактично незалежними від центральної, королівської влади, а «шляхетський парламент» (сейм) перетворили на свою слухняну зброю²⁹.

Лише з початком визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., унаслідок чого було ліквідоване велике феодалне землеволодіння магнатів Речі Посполитої, Микільський монастир зміг знову претендувати на певну частину земель, у тому числі й на Жовнин. Згідно з універсалом Б. Хмельницького, за ним було закріплене право на «земли Климятинские»^{29а}. В 1654 р. цар Олексій Михайлович підтвердив його «прежние привилеи старинные» на всі маєтності³⁰. Трохи пізніше у зв'язку з тим, що ординці попалили багато сіл і містечок Лівобережної України, монахи звернулися з проханням вільно збирати й розселяти людей в деяких з них, зокрема в «село Жолнин»³¹. Чолобитну було задоволено. В 1665 р. гетьман І. Брюховецький видав універсал, в якому перелічені «селища и кгрунта климятинские, або жовнинские»³², а в 1668 р. аналогічний документ—П. Дорошенко³³. Ігумени Микільського монастиря завжди своєчасно реагували на зміни, що відбувалися у політичній обстановці на Україні. Тому кожний наступний гетьман підтверджував їх право на маєтності³⁴.

З тих пір, як цим невеличким селищем заволоділи Вишневецькі й «посадили» на ньому Жовнин, воно зростало як територіально, так і за чисельністю населення, яке збільшувалося за рахунок припливу людей з Жеребятина, Трипілля, Домонтова та інших місцевостей³⁵. В 1649 р. Жовнин став сотенним містечком Чигиринського полку³⁶. Але

²⁶ Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие.— С. 122.

²⁷ Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Вып. III.— С. 610; Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения кн. Вишневецких в Левобережной Украине.— ЧИОНЛ.— К., 1900.— Кн. XIV.— Вып. III.— Отд. III.— С. 155.

²⁸ Там же.— С. 155—156; 163—165.

²⁹ История Украинской ССР в 10-и т.— Киев, 1962.— Т. 2.— С. 234. Військові сили Я. Вишневецького можна уявити з такого факту: збираючись на сейм до Варшави, він узяв разом із собою майже 4000 чол. Усього у складі його війська налічувалося 26 000 чол.— Дневник Богуслава Машкевича // 1643—1649 гг.— В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Киев, 1896.— Вып. 2.— С. 408—410.

^{29а} Киев. старина.— 1891.— № 11.— С. 217.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 69, арк. 15—15 зв. У цій грамоті відсутній поіменний список монастирських маєтностей і можна лише припустити, що для підтвердження своїх прав монахи представили всі документи на володіння селищем. Тому твердження про те, що в царській грамоті 1654 р. згадується Жовнин, є помилковим.— Історія міст і сіл УРСР // Черкаська обл.— С. 708.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 7, арк. 1 зв.; Петровський М. Нариси історії України XVII—початку XVIII століть.— Харків, 1930.— Додат.— С. 390. (док. № 3); Акты ЮЗР.— Спб., 1869.— Т. 6.— С. 125.

³² ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 238, арк. 4 зв.

³³ Арх. ЛВІІ АН СРСР, кол. 68, оп. 2, № 54.

³⁴ Киев. старина.— 1891.— № 11.— С. 217; Арх. ЛВІІ АН СРСР, кол. 68, оп. 2, № 70; ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 112, арк. 11—11 зв.; спр. 516, арк. 1 зв., 3 зв.; спр. 238, арк. 6—6 зв., 8—8 зв.; Арх. ЛВІІ АН СРСР, кол. 68, оп. 1, №№ 73, 89.

³⁵ Киев. старина.— 1896.— № 4.— С. 99, 100; Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие.— Киев. старина.— 1896.— № 1.— С. 127.

³⁶ Арх. ЮЗР.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 386; «Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня» // изд. Бодянским О. М.— М., 1875.— С. VIII, 18.

з другої половини XVII ст. його роль дещо зменшується*. Там налічувалося 312 господарів³⁷. На той час частина території, що відносилася до Жовнина («жовнинські вітряки»), перейшла у власність до Переяславського монастиря, монахи якого придбали її у місцевих жителів³⁸. У 1718 р. право на нього було підтвержене грамотою царя Петра I^{38а}. Монастир у цих місцях мав й інші володіння (с. Лялинці). Користуючись відсутністю точних кордонів, він почав захоплювати й сусідні землі, зокрема й Жовнин. У 1707 р. у спеціальному універсалі гетьман І. Мазепа визначив спірні межі володінь Переяславського монастиря й навколишніх сіл³⁹.

З кінця XVII і початку XVIII ст. населення Жовнина збільшувалося за рахунок біженців з Правобережної України, а також козаків, яких «многое число поселилося»⁴⁰. На це й інші села Лівобережжя почали претендувати полковники лубенські, миргородські та прилуцькі, які посягнували це тим, що в «показанних городках имеются сотники и те городки стали быть сотенные, и потому до владения полковничого надлежать»⁴¹. У зв'язку з цим монахи Київського Пустинно-Микільського монастиря в 1730 р. порушили судову справу проти них з приводу містечок Власовка, Чигирин-Дуброва, Жовнин та Вереміївка «со всеми к ним принадлежащими угодьями»⁴². На той час, за переписною книгою населення Лубенського полку 1730 р., Жовнин вважався містечком Чигирин-Дубровської сотні. У ньому було 243 двори⁴³. За рішенням сенату 1749 р. він перейшов у володіння монастиря⁴⁴. До того часу він уже став сотенним містечком Лубенського полку з підлеглими йому селами (Гусине, Лялинці, Святилівка, Горби, Гринки, Сидори та інші, які згадані також і за ревізією 1781 р.)⁴⁵. За ревізією 1764 р., у Жовнині (разом з приписаними до нього селами), налічувалося 5599 жителів: з них виборних козаків було 1234, підпомічників — 715, посполитих — 3341⁴⁶. Утворення в ньому сотенного правління, а також повернення старого власника — Микільського монастиря — призвели до нових чвар між «законниками того монастиря» й козаками за кліматинські угіддя (до їх складу входили й громадські землі навколишніх містечок і сіл, що вимагали розмежування)⁴⁷.

Інтерес становить «генеральне обмеження» всієї цієї території 1781 р., що належала Микільському монастирю. В ньому зроблений досить детальний територіально-географічний опис містечок (у тому чис-

* В 1672 р. Жовнин входив до складу Чигирин-Дубровської сотні Лубенського полку (Акты ЮЗР.— Спб., 1878.— Т. 9.— Стл. 731).

³⁷ Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— ЧИОНЛ.— Кн. XI.— Отд. II.— С. 148.

³⁸ Арх. ЛВІІ АН СРСР, кол. 68, оп. 2, № 115, арк. 7, 7 зв.

^{38а} Курдюмов М. Г. Описание актов, хранящихся в архиве имп. Археографической комиссии.— ЛЗАК за 1904 год.— Спб., 1907.— Вып. XVII.— С. 26.

³⁹ Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— ЧИОНЛ.— Кн. XI.— Отд. II.— С. 155—157.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 30, спр. 7, арк. 2.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, арк. 1, 2.

⁴³ ЦДАСА, ф. 248 «Сенат», кн. 1810, арк. 26.

⁴⁴ Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— ЧИОНЛ.— Кн. XI.— Отд. II.— С. 143. Цікаво, що під час передачі цих сіл монастирю, монахи спромоглися дати «хабар в награждение» військовому канцеляристу Андрію Мирковському (ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 525, арк. 2, 4).

⁴⁵ Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— С. 149, 203. У Ніжинському полковому архіві зберігався опис, за котрим у Жовнинській сотні було 1 містечко, 16 сіл та селищ, 41 хутір.— Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1843.— Т. 5.— С. 118.

⁴⁶ Рубан В. Г. Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1776 год, с изъяснением Настоящего образа тамошнего правления... Спб., 1777.— С. 10.

⁴⁷ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. // Полтав. губерния.— Киев, 1884.— С. 164—165, 236—248.

лі й «Жовнинської дачі»), сіл, хуторів, річок, островів, лугов та озер, курганів тощо⁴⁸.

У 1786—1788 рр. на Україні було здійснено секуляризацію монастирських та церковних земель, а колишні монастирські селяни були віднесені до категорії державних⁴⁹. У зв'язку з цими подіями монастир утратив свої володіння, в тому числі й Жовнин, землі якого було взято до казни⁵⁰. Крім того, за уставними грамотами 1862 р. на це містечко (Золотоніський повіт Полтавської губернії), його власниками були Аршенівські (Лисенки): вірогідно, їм було передано частину секуляризованих жовнинських земель⁵¹. Володіння Клімятин, подароване М. Павшою Київському Пустинно-Микільському монастирю в 1512 р., якісно відрізнялося від цих же угідь XVII та XVIII ст. Останні, як можна судити з «генерального обмеження» 1781 р. та «Креслення Клімятинської землі»⁵², своїми розмірами набагато переважали первісну територію маєтності: за два з лишком століття монастирю за допомогою різних хитрощів удалося приєднати нові володіння, зберігаючи при цьому стару назву — Клімятинська земля. Крім того, там з'явилися десятки хуторів, селищ і містечок, слобід (таких, як Чигирин-Дуброва, Власівка, Городище та інші). Деякі з них за чисельністю населення і значенням майже зрівнялися із старим центром — селищем Жовнин, а Чигирин-Дуброва, Вереміївка у різний час були сотенними центрами.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 131, оя. 32, спр. 45, арк. 1—3 зв.

⁴⁹ История Украинской ССР.— Т. 3.— С. 407.

⁵⁰ Історія міст і сіл УРСР // Черкаська область.— С. 708.

⁵¹ Центр. держ. іст. арх. СРСР у Ленінграді, ф. 577, оп. 30, спр. 222, арк. 7—13; спр. 311, арк. 10—19.

⁵² Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.— ЧИОНЛ.— Кн. XI.— Отд. II.— С. 143 (карта). Це «креслення» було зроблене в 1741 р. І. Чорнишем та А. Руновським (ЦДІА УРСР, ф. 131, оп. 32, спр. 45, арк. 1).

Трибуна молодого автора

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО КОМСОМОЛЬСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ НА УКРАЇНІ (1941—1944 рр.)

В. Б. ВОСКОВОЙНИКОВ (Київ)

З перших днів Великої Вітчизняної війни Комуністична партія мобілізувала всі сили країни на боротьбу з агресором. Вона здійснювала керівництво державними й громадськими організаціями, серед них комсомолом, що був її помічником у справі виконання бойових завдань на фронті, в тилу та на тимчасово окупованій ворогом радянській території. Під керівництвом КП(б)У комсомол України зробив значний вклад у славу перемогу над фашизмом. Питання партійного керівництва діяльністю комсомольських організацій, створених у партизанських формуваннях, що діяли на Україні, знайшли своє відображення в історико-партійній літературі. В роки війни були видані брошури П. Петрова, Я. Хоменка, П. Михайла, в яких висвітлювалися деякі аспекти цієї проблеми¹. Написані у складний час, вони відіграли значну роль у справі мобілізації молоді на боротьбу проти окупантів. Нині ці книжки не втратили свого значення, як героїчний літопис діянь молодого покоління Країни Рад.

Значний інтерес становлять праці керівників партизанських з'єднань, комсомольських працівників, які були опубліковані протягом першого післявоєнного десятиріччя². В книгах використано документальні матеріали і розглянуте широке коло питань досліджуваної теми. Проте для цих видань характерна деяка однобічність аналізу, вузькість викладу, що є наслідком їх слабкої документальної бази.

Починаючи з другої половини 50-х років, історики, які вивчали питання партійного керівництва комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні, більш суворо дотримувалися принципу історизму і наукової об'єктивності, дбали про підвищення рівня узагальнень, поглиблення аналізу фактів тощо³. У 1968 р. було вперше видано «Історію Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», де у стислій формі висвітлено роль комсомолу в партизанській боротьбі⁴. Ця тема знайшла своє відображення в монографіях Д. П. Григоровича, І. Я. Жученка та П. А. Савчука, М. В. Старожилова, у фундаментальній праці «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944 гг.»⁵. Проте в одних працях питання про партійне керів-

¹ Петров П. Комсомол в борьбе против немецких оккупантов.— Пошкар-Ола, 1941.— 14 с.; Хоменко Я. Молодежь Украины в боях за Родину.— М., 1942.— 84 с.; Михайло П. Комсомольцы партизанского отряда.— М., 1943.— 31 с.

² Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині.— К.; Х., 1945.— 35 с.; Андросов М. В. Хоробрі серця.— К., 1953.— 184 с.; Андрієнко Л. Бойова слава.— К., 1953.— 86 с.

³ Тронько П. Т. Безсмертя юних.— К., 1957.— 176 с.; Тронько П. Т. В боях за Вітчизну.— К., 1960.— 149 с.; Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків.— К., 1968.— 433 с.; Стафійчук І. П. Комсомол України в партизанському русі (1941—1944).— М., 1968.— 96 с.; Яценко В. Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945).— Х., 1969.— 159 с.

⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1979.— С. 409—417.

⁵ Григорович Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1983.— С. 87—120; Старожилов Н. В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне.— Ки-

ництво висвітлене недостатньою мірою, а в інших — вивчається на матеріалах лише окремих регіонів республіки або на прикладі кількох партизанських формувань. При цьому основну увагу їх автори приділили безпосередньому вкладу комсомолу у розгортання руху народних месників на Україні.

В цьому повідомленні зроблено спробу на основі широкого кола документальних джерел узагальнити напрями, форми й методи партійного керівництва комсомольськими організаціями.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, партія, враховуючи досвід, нагромаджений у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, у надзвичайно короткі строки виробила програму розгортання всенародної боротьби на загарбаній ворогом території. Її основні особливості були визначені в директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р., промові Й. В. Сталіна по радіо 3 липня і у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» від 18 липня 1941 р. Остання передбачала організацію на тимчасово окупованій ворогом території підпілля і партизанських формувань, які мали готувати населення для участі у масовому саботажі політичних, економічних та воєнних заходів ворога. Виконання цих завдань було покладено на підпільні парторганізації⁶, які активно залучали до цієї справи свого надійного помічника — комсомол.

Формуючи і створюючи загони та підпілля, вони керувалися вказівкою В. І. Ленін про те, що «...партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії...»⁷. Для роботи у західних областях УРСР, захоплених фашистами у перші тижні війни, ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи, комплектували у Києві групи для розгортання партизанського руху. До їх складу входили партійні, радянські та комсомольські працівники. Тільки у липні—серпні 1941 р. у ці райони через лінію фронту було перекинуто 555 чол., а до грудня 1941 р. — 122 партизанських загони і 69 диверсійних груп (загалом 6552 чол.)⁸.

Під керівництвом партійних органів ЦК, обкоми, міськкоми та райкоми ЛКСМУ брали активну участь у доборі добровольців, що поповнювали їх ряди. Так, у Кіровоградській області було залишено 1800, а у Харківській — 1780 комсомольців. Навіть у тяжких умовах оборонних боїв Одеський обком партії у другій половині серпня 1941 р. сформував кілька партизанських загонів. Було відібрано 118 чол. (серед них — 35 комуністів і 36 членів ВЛКСМ). Усього при сприянні комсомолу України у перші місяці війни організовано 11 загонів, а восени 1941 р. у з'єднання направлено близько 8500 комсомольців⁹.

Одночасно з формуванням цих частин у них виникали комсомольські організації. Це було необхідно для ведення політико-виховної роботи серед молоді, що перебувала у складі загонів, так і серед тих, хто залишився на тимчасово окупованій ворогом території, для залучення до активної боротьби з фашистськими окупантами.

ев, 1983.— С. 61—71; 108—133; 163, 179; Жученко І. Я., Савчук П. А. Поднимаемая партизан в атаку.— Киев, 1984.— С. 111—121; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944 // В 2-х кн.— Киев, 1985.— Кн. 2.— С. 22—30, 60—77.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 6.— С. 23—25.

⁷ Ленін В. І. Тактична платформа до Об'єднавчого з'їзду РСДРП // Повне збір. творів.— Т. 12.— С. 212—213.

⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.): В 3-х т.— Киев, 1975.— Т. 1.— С. 301; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.— Кн. 1.— С. 86.

⁹ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 88; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— Т. 1.— С. 298; Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1977.— С. 507; Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину.— М., 1979.— С. 92—93; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— С. 352.

Головним напрямом цієї роботи було виховання ідейно переконаних молодих патріотів і борців за свободу та незалежність нашої соціалістичної Батьківщини, а сутність полягала у роз'ясненні членам ВЛКСМ ідей марксизму-ленінізму, справедливого характеру війни із загарбниками, у викритті злочинних планів і дій окупантів, пропаганді вимог, що містилися у присязі Червоного партизана, та бойового досвіду й героїчних подвигів народних месників, фронтовиків.

Основними формами ідейно-виховної роботи, яка велася у партизанських формуваннях, були відкриті партійні, партійно-комсомольські та комсомольські збори, політичні заняття й політінформації, загальні мітинги та збори особового складу, групові й індивідуальні бесіди, колективне читання листівок, газет, концерти художньої самодіяльності, прослуховування передач радянського радіо й т. ін.

Партійні організації широко практикували запрошення комсомольців на партійні, а коли виникали критичні ситуації, вони проводили й партійно-комсомольські збори. Великого значення надавалось й комсомольським відкритим зборам за участю позаспількової молоді та комуністів, які нерідко виступали на них з доповідями й критичними зауваженнями. Слід сказати, що за ініціативою членів партії у первинних організаціях ЛКСМУ вони відбувалися частіше, ніж це вимагав Статут ВЛКСМ. Так, у 7-и з них, що входили до складу загону ім. 24-ї річниці РСЧА з'єднання О. Сабурова, протягом першого кварталу 1943 р. було проведено 62 збори, тобто у середньому щомісяця по 3 у кожній організації. Аналогічна картина спостерігалася й у з'єднаннях С. А. Ковпака, М. М. Попудренка й інших¹⁰.

Парторганізації подавали допомогу комсомольським організаціям у справі ідейно-політичного виховання членів ВЛКСМ, підготовки агітаторів, які вели активну роботу серед місцевого населення тимчасово окупованих гітлерівцями областей Української РСР. Наприклад, комсомольці-пропагандисти з'єднання С. А. Ковпака прочитали 613 доповідей, організували 262 загальні збори й мітинги, провели понад тисячу бесід і колективних читань газет тощо, а у з'єднанні С. Ф. Маликова лише влітку 1943 р. — понад 100 масових бесід і розповсюдили 11 тис. листівок. На Ровенщині агітатори організували відповідно 10200 політбесід і близько 700 зборів¹¹. Це сприяло не лише організаційному зміцненню комсомольських осередків партизанських формувань, а й припливу добровольців з числа молодих патріотів. Так, у період створення організацій ЛКСМУ у складі 10 з'єднань, що діяли на Україні, налічувалося 646 членів ВЛКСМ, а у другій половині 1943 р. — першій половині 1944 р. — 6829 чол. Усього в роки війни у бойових операціях, здійснених народними месниками, взяли участь близько 98 тис. комсомольців. Це становило 19,6% від загальної кількості партизанів України¹².

Не менш важливим напрямом партійного керівництва діяльністю організацій ЛКСМУ партизанських формувань було забезпечення авангардної ролі членів Спілки Молоді в опануванні військових спеціальностей, форм збройної боротьби, а також підтримка ініціативи й патріотичних починів молоді.

Вдосконалювалися й методи бойової діяльності комсомолу. З перших днів боротьби в тилу противника партійні органи й командування загонів за активною участю організацій ЛКСМУ налагодили планомірне й цілеспрямоване навчання партизанів. Наприклад, при сприянні ком-

¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 627, арк. 130; спр. 148, арк. 129; ф. 7, оп. 10, спр. 41, арк. 55.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 120; ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 191; Старижко Н. В. Указ. соч.— С. 175.

¹² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.— Кн. 2.— С. 429; Стафийчук И. П. Героический подвиг молодежи.— Киев, 1979.— С. 53 (підрахунки автора).

сомольського осередку загону І. І. Шитова було створено 33 гуртки по вивченню зброї, 22 групи підричників підготували у формуванні С. Ф. Маликова, 4 — у Я. І. Мельника, а у з'єднанні О. Ф. Федорова — 90 диверсантів, 100 кулеметників, 187 автоматників й 54 мінометники. У з'єднанні під командуванням С. А. Ковпака перед виходом у Карпатський рейд спеціальні курси закінчили 210 мінерів, 136 мінометників, 295 кулеметників та 25 артилеристів. Усього до 1 вересня 1943 р. необхідні бойові навички здобули 1627 молодих підричників і 300 розвідників¹³.

Питання військової підготовки постійно перебували в центрі уваги парторганізацій, які стежили за тим, щоб у планах роботи комсомольських осередків вони були серед основних. Зокрема, згідно з аналогічним документом, комсомольці 1-ї роти загону І. Ф. Потуржанського у червні 1943 р. повинні були вивчати автомат ППШ, засвоїти правила користування чеським кулеметом, провести змагання на швидкість розбирання й збирання гвинтівок, кидання гранат на точність і далеку відстань¹⁴.

Не меншу роль в цій справі відіграло й ознайомлення молодих пагірців з таким ефективним засобом боротьби проти окупантів, як диверсії на залізницях. До участі в них активно залучалися комсомольці. Найбільш предметно цю роботу вели комуністи партизанського з'єднання О. Ф. Федорова, де під їх керівництвом члени ВЛКСМ знищили 295 ешелонів; молодь Житомирщини висадила у повітря 138 ворожих ешелонів; бійці загону В. М. Яремчука (протягом року) — 62, Ровенщини — 175, формування І. І. Шитова — 109, С. А. Ковпака (за 1943 р.) — 63, В. Ушакова — 35, Л. Я. Іванова — 31¹⁵.

Партійні організації обговорювали поведінку кожного комсомольця в бою. Це мало важливе значення для підвищення результативності бойових дій. Наприклад, у з'єднанні С. Ф. Маликова у серпні 1943 р. перед виходом на операцію по знищенню моста на залізниці Житомир—Коростень комуністи провели спільну нараду з членами бюро ЛКСМУ загонів, що йшли на завдання. Вони роз'яснили їм його важливість, а командири розповіли про місце і конкретні дії під час бою. Після успішного завершення операції в усіх організаціях ЛКСМУ було підбито її підсумки. На загальних комсомольських зборах з доповіддю про бойову діяльність молодих народних месників виступив комісар Л. Г. Бугаєнко¹⁶. Активно працювали й парторганізації інших формувань, що діяли на тимчасово окупованій ворогом території України.

Вони підтримували ініціативи комсомольців, спрямовані на розгортання бойового соціалістичного змагання між членами ВЛКСМ — бійцями взводів, рот, загонів і т. д. На початку жовтня 1943 р. молодь з'єднання С. Ф. Маликова викликала на змагання своїх ровесників, що громили окупантів у складі інших загонів України. Виклик прийняли більшість з них. Взяті на себе соцзобов'язання вони перевиконували: лише «маликовці» підірвали 46 ворожих ешелонів — замість 45; знищили понад 1700 гітлерівців, 70 автомашин — на 20 більше, ніж було передбачено зобов'язанням¹⁷. Патріотичний рух з новою силою роз-

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 130; ф. 7, оп. 10, спр. 18, арк. 25; Будьонна Л. Г. Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів // Укр. іст. журн.—1969.—№ 7.—С. 122; Андрієнко Л. Назв. праця.—С. 39; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.—С. 413.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 41, арк. 58.

¹⁵ Там же, спр. 18, арк. 15; спр. 41, арк. 42; Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину.—С. 219; Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни.—К., 1958.—С. 32, 34.

¹⁶ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны.—Киев, 1961.—С. 240.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 9, арк. 430; спр. 16, арк. 8.

горнувся у зв'язку з підготовкою до 25-річного ювілею ЛКСМУ. Найбільших успіхів добилися комсомольці з'єднання «Смерть фашизму» і 1-ї Української партизанської дивізії¹⁸.

Крім цього, парторганізації, комуністи постійно вивчали й аналізували стан справ у комсомольських осередках, займалися добром, вихованням і навчанням активу, подавали допомогу у плануванні їх роботи, здійснювали контроль за виконанням прийнятих рішень тощо.

У складних умовах воєнного часу, в тилу ворога партія дбала про вироблення найбільш правильної форми структури комсомольських організацій з'єднань і окремих загонів, яка із середини 1943 р. почала запроваджуватися в усіх формуваннях. При цьому враховувалася їх специфіка, з'ясовувалося, чи були вони рейдуючими або територіальними. У складі останніх, наприклад, діяв підпільний обком комсомолу, який очолював помічник комісара по комсомольській роботі, у загоні — підпільний райком; у групах, ротах — групи на чолі з комсоргом.

На посади помічників комісарів по комсомольській роботі висувалися політично зрілі, ініціативні ватажки молоді, що відзначалися в боях проти загарбників. Так, у 17 з'єднаннях працювали 11 комуністів, які мали певний партійний стаж, 14 чол. мали вищу, середню технічну й середню освіту, 8 — досвід комсомольської роботи, 9 — воювали у тилу ворога, починаючи з 1942 р. Усі вони були нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу¹⁹.

Наведені факти свідчать, що керівники організацій ЛКСМУ добиралися згідно з ленінськими принципами кадрової політики, тобто відповідно до їх ділових та політичних якостей, реального особистого вкладу в перемогу над ворогом. Частина з них відбирали в тилу партійні та комсомольські органи. Згодом вони навчалися у спецшколах і після цього переправлялись до партизанів. Більш значна їх кількість була підготовлена безпосередньо у партизанських загонах. Це стосувалося й низової ланки активістів — комсоргів, членів комітетів і бюро. Парторганізації періодично інструктували їх, подавали допомогу в процесі здійснення тих чи інших заходів, вели активну індивідуально-виховну роботу серед молоді тощо.

Основні напрями діяльності парторганізації по керівництву комсомолом на практиці реалізувалися в таких формах роботи, як розгляд різних питань функціонування ЛКСМУ, контроль за виконанням прийнятих рішень з проблем партійного керівництва комсомолом, добір, навчання і виховання керівних комсомольських працівників, посилення в комсомолі партійного прошарку тощо. Так, до складу комсомольського активу формувалися, якими командували С. А. Ковпак, О. М. Сабуров, О. Ф. Федоров, М. М. Попудренко, входило понад 40% комуністів²⁰. Вони приділяли значну увагу й питанням зростання організації ЛКСМУ за рахунок позаспілкової молоді, а також поповненню своїх рядів найкращими комсомольцями. Загалом до лав ВЛКСМ було прийнято 5 тис. чол., а у партію рекомендовано понад 3 тис. членів Спілки Молоді²¹.

За допомогою відповідних методів, зокрема, переконання, критики й самокритики, особистого прикладу комуністів, й було досягнуто високої ефективності розглянутих вище форм партійного керівництва. Так, результати обстеження, проведеного у жовтні 1943 р. у загоні ім. 24-ї річниці РСЧА з'єднання О. М. Сабурова, засвідчили, що у боях

¹⁸ Костенко В. С. 25 лет комсомола Украины // Правда Украины.— 1944.— 25 июня.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 148, арк. 46, 47, 48, 49; спр. 271, арк. 236, 237; ф. 7, оп. 10, спр. 240, арк. 1, 12, 17; спр. 285, арк. 8; спр. 322, арк. 3, 5; Жученко І. Я., Савчук П. А. Указ. соч.— С. 120 (підрахунки автора).

²⁰ Ленинский комсомол — боевой помощник КПСС в годы Великой Отечественной войны.— М., 1973.— С. 40.

²¹ Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину.— С. 202, 203.

проти загарбників узяло участь 90% особового складу, у тому числі всі комуністи й 96% комсомольців. Особисті бойові рахунки знищених фашистів мали 60% партизанів, з них — 90% членів партії та 75% — ВЛКСМ²².

Таким чином, завдяки постійному вдосконаленню форм і методів партійної роботи в умовах тимчасової окупації ворогом території Української РСР виникла певна система керівництва діяльністю організацій ЛКСМУ партизанських формувань. Безпосередній вклад комсомолу в загальну справу перемоги над гітлерівськими загарбниками через це значно зріс.

Під керівництвом парторганізацій було забезпечено авангардну роль комсомольців-партизанів серед молоді тимчасово загарбаних противником областей республіки, що дало можливість згуртувати десятки тисяч юнаків та дівчат для боротьби з фашистами, зробило їх патріотичний рух масовим, перетворивши його на складовий елемент загальнонародної війни у тилу окупантів.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 179.

А. В. СЕРДЮК (Москва)

КАНАДА НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ (1919—1920 рр.)

Перша світова війна та мирне врегулювання після її закінчення стали важливим етапом в історії Канади. Країна взяла участь у Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр. і, будучи представленою на ній окремою делегацією, відіграла роль головного збудника відцентрових тенденцій в домініонах, які в майбутньому, поряд з іншими важливими факторами, привели до краху Британської імперії. У радянській історіографії ці сюжети ще не знайшли широкого висвітлення¹. Однак багатий фактичний матеріал, що міститься у документах Міністерства закордонних справ Канади, виданнях про дебати у парламенті, біографічній та мемуарній літературі, пресі, дає змогу поглибити вивчення даної теми, виявити нові аспекти історії Паризької мирної конференції 1919—1920 рр. та політики канадських правлячих кіл.

Канада стала учасницею бойових дій з 4 серпня 1914 р., коли Англія оголосила війну Німеччині від імені усіх своїх домініонів. В міру того, як війна підходила до кінця, канадська дипломатія готувалася відіграти активну роль у майбутньому мирному врегулюванні. Питання про її представництво на конференції у Парижі постало на засіданні імперського воєнного кабінету в червні 1918 р.² Спочатку Англія заявила про намір консультуватися з домініонами, проте Канада наполегливо добивалася права на самостійний голос під час розв'язання проблем мирного врегулювання. «Преса і народ цієї країни, — писав канадський

¹ Окремі дані про це можна почерпнути у таких працях: Зимулина Л. А. Борьба английских доминионов за расширение политических прав в 1923—1929 гг. Канд. дисс.— М., 1966.— 190 с.; Канада, 1918—1945: Истор. очерк.— М., 1976.— 504 с.; Милейковский А. Г. Канада и англо-американские противоречия.— М., 1958.— 503 с.

² В 1915—1918 рр. у Лондоні відбувалися зустрічі прем'єрів домініонів (засідання воєнного кабінету), де кожен з них міг брати участь в обговоренні невідкладних проблем на правах члена кабінету. Англія розглядала цей захід як важливий інструмент централізації імперії.

прем'єр-міністр Р. Борден Д. Ллойд Джорджу 29 жовтня 1918 р., — вважають само собою зрозумілим, що Канада буде належним чином представлена на конференції»³.

Англійський уряд був змушений піти на поступки. Канадським представником було запропоновано виїхати в Лондон для обговорення лінії британської імперської делегації на майбутній мирній конференції. Оттава негайно відповіла, що необхідні приготування вже ведуться⁴.

В листопаді 1918 р. канадська урядова делегація прибула в Лондон. До її складу входили: Дж. Фостер — міністр торгівлі, А. Сіфтон — міністр таможень, Ч. Догерті — міністр юстиції; очолював делегацію Р. Борден, який одночасно обіймав пости прем'єр-міністра та міністра закордонних справ⁵.

31 грудня того ж року відбулося перше засідання імперського воєнного кабінету з питань підготовки конференції. Ллойд Джордж заявив, що представники домініонів зможуть відвідувати засідання в Парижі лише у тих випадках, коли будуть розглядатися проблеми, які безпосередньо їх стосуються. Проти такого підходу рішуче протестував Р. Борден, який підкреслив, що обмежити участь Канади лише тими питаннями, що зачіпають її безпосередньо, означало б «насміятися над країною». Він висунув вимогу, щоб домініону було надано статус, рівний статусу таких держав, як Бельгія та Сербія. «В жодному іншому питанні канадський народ не буде так наполягати, як у питанні про представництво. Важко уявити негативну реакцію громадської думки, якщо ці вимоги не будуть виконані», — застерігав Борден⁶.

Така позиція Канади спочатку не знайшла підтримки Лондона. Однак згодом англійській дипломатії довелося продемонструвати свою гнучкість. Відкритий конфлікт з найбільшим домініоном напередодні конференції міг завдати відчутної шкоди міжнародному престижу метрополії. Йдучи ж на поступки, Англія могла зберегти важелі імперського тиску на Канаду. Врешті-решт Лондон погодився на так зване «подвійне представництво» для останньої. Воно полягало у тому, що окрема канадська делегація одержувала можливість брати участь в обговоренні питань, які безпосередньо її стосувалися. Крім того, прем'єр-міністр кожного домініону по наперед визначеній черзі мав займати одне місце у британській імперській делегації⁷.

Перспектива участі в конференції на боці Англії п'яти її домініонів не влаштовувала США і Францію⁸. Вашингтон заперечував проти обговорення питань у «тісному колі», а Вільсон був «у принципі проти» окремого представництва Канади. Головним його аргументом було те, що Бельгія і Сербія, маючи стільки ж місць на конференції, що й домініони, не користувалися, на відміну від них, підтримкою одного з найвпливовіших союзників⁹. Коли Клемансо дізнався про справжню сутність англійських пропозицій щодо представництва, то був у край здивованим¹⁰.

Однак Лондон настійливо вимагав згоди держав-переможниць на запропоновану ним схему. В кінцевому підсумку, як цілком слушно зазначив англійський історик Ф. Уїглі, «завдяки значному тиску з боку

³ Documents on Canadian Foreign Policy, 1919—1939 / Ed. by W. A. Riddell.— Toronto, 1962.— P. 15.

⁴ Department of External Affairs: Documents on Canadian External Relations (далі — DCER).— Ottawa, 1967.— Vol. 1 : 1909—1918.— № 413.— P. 284.

⁵ Канада, 1918—1945.— С. 81.

⁶ DCER.— Vol. 1.— № 20—21.— P. 18—19.

⁷ Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно, 1919—1925.— М., 1947.— С. 71.

⁸ Британська імперська делегація у Парижі налічувала 207 чол., 75 з яких представляли домініони (Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г.— М., 1945.— С. 54—55).

⁹ DCER.— Vol. 2.— № 26.— P. 26.

¹⁰ Ibid.— № 27.— P. 26.

Бордена американці та французи погодилися на «подвійний статус» домініонів»¹¹.

Рішення союзників отримало широкий розголос у пресі. Участь Канади в роботі мирної конференції — перше і досить вражаюче визнання її міжнародного становища, що змінилося. Так коментувала події лондонська «Таймс», зазначаючи при цьому, що цей прецедент приведе до далекосяжних наслідків¹². Консервативна «Морнінг пост» підкреслювала особливу важливість самостійного представництва домініону, оскільки він «дотримується тієї ж точки зору, що Америка й Британія»¹³. Хоча представництво Канади на практиці мало невелике значення, і голос її делегатів лише тоді брався до уваги, коли був співзвучний інтересам Англії та інших союзників, все ж участь представників домініону в роботі Паризької мирної конференції стала першим самостійним виходом країни на міжнародну арену¹⁴.

З перших засідань конференції канадські делегати активно включилися у її роботу. Паралельно відбувалися наради британської імперської делегації, на яких уряд метрополії інформував домініони про хід мирних переговорів, погоджував спільні дії, намагаючись надати їм характеру єдності. Для Канади ці наради були чи не єдиною можливістю вплинути на хід переговорів у Парижі. Рішуче виступаючи з тих або інших питань порядку денного, Р. Борден певною мірою примушував Лондон рахуватися із своєю позицією, а це в свою чергу впливало на інших союзників.

Позиція Канади з більшості питань була близькою до англійської. Справа у тому, що проблеми мирного врегулювання безпосередньо не входили у сферу інтересів канадської буржуазії. Трохи більше двох років пройшло з часу «конскрипційної кризи»¹⁵ і правлячі кола побоювалися нових масових виступів проти втручання країни у європейські справи. Значно впливали на Канаду також Сполучені Штати, де ізоляціоністські тенденції були пануючими протягом кількох післявоєнних десятиріч¹⁶.

Справжню заінтересованість Канада виявила до питання про її визнання як суверенної держави. Тому, коли мова зайшла про створення універсальної міжнародної організації, Р. Борден та його колеги активно підключилися до вироблення статуту Ліги націй. Інтерес до цієї справи підігрівався як прагненнями бути в майбутньому посередником між Англією та США, так і реальною можливістю проведення самостійної міжнародної політики.

На час початку Паризької мирної конференції майже у всіх країн-учасниць були власні проекти міжнародної організації, що відбивали різноманітні підходи до післявоєнного устрою світу. У «Практичних пропозиціях» Англії, наприклад, відчутними були прагнення її правлячих кіл використати Лігу націй як інструмент політики «балансу сил», виступати в ролі арбітра між державами, не допускаючи посилення жодної з них. Структурі нової міжнародної організації намагалися надати рис Британської імперії, яка кваліфікувалася як «Ліга націй у зародковій

¹¹ Wigley P. h. Canada and the Transition to Commonwealth // British-Canadian Relations, 1917—1926.— Cambridge, 1977.— P. 78—79.

¹² Times.— 1919.— 15 Jan.

¹³ Morning Post.— 1919.— 20 Jan.

¹⁴ Про зневажливе ставлення великих держав, зокрема Франції, до думки Канади свідчить репліка Клемансо на пленарному засіданні 25 січня 1919 р., коли обговорювалося питання про склад комісій та комітетів. Він заявив: «Сер Роберт Борден дорікнув великим державам за те, що вони вже прийняли рішення. Так, ми прийняли його... Якби у нас перед очима не стояло велике питання про Лігу націй, ми еґотично вирішили б обговорити все між собою» (Тардье А. Мир.— М., 1943.— С. 87)

¹⁵ Так звана «конскрипційна криза» мала місце в Канаді в 1917—1918 рр., коли всю країну охопив рух протесту проти загальної військової повинності. Вона мала яскраво виражений антибританський характер.

¹⁶ Иноземцев Н. Н. Внешняя политика США в эпоху империализма.— М., 1960.— С. 175.

формі». Згідно з цим проектом найвищим органом Ліги мала стати Рада, до якої входили б як постійні, так і непостійні члени. Причому спочатку питання про участь домініонів у роботі цього органу навіть не ставилося. Хоча в офіційному документі під назвою «Британський проект конвенції від 20 січня 1919 р.» такого роду проблеми вже згадувалися¹⁷.

Канадський представник Ч. Догерті подав на розгляд імперської делегації велику за обсягом довідку, яка містила поправки до окремих статей статусу, що торкалися проблем расової рівності, членства в Лізі, торгівлі зброєю тощо¹⁸. В цілому позиція міністра юстиції Канади змикалася з позицією інших малих країн, які прагнули розширити функції організації та надати їй переважно міжнародно-правового характеру, ніж політичного, а тим більше військового¹⁹.

Особливий інтерес викликала у Канади 10-та стаття статуту Ліги націй, яка містила зобов'язання держав — членів організації «...поважати і зберігати проти будь-якого зовнішнього нападу територіальну цілісність і ...політичну незалежність усіх членів Ліги»²⁰. На практиці ця декларативна заява не була реалізована, оскільки це залежало від багатьох чинників, зокрема від позиції кожного члена Ліги. Проте вже й під час обговорення статуту Канада рішуче виступила проти цієї статті, пропонуючи замінити гарантійні зобов'язання більш розпливчастим формулюванням — «поважати кордони»²¹. Ч. Догерті пропонував взагалі вилучити 10-ту статтю із статуту, підкреслюючи, що вона перетворює Лігу націй в «товариство взаємних гарантій з необмеженими повноваженнями». На думку Канади, заявляв міністр, гарантійні положення дуже прямі та «прирікають країну на страхіття війни, у якій вона не зацікавлена»²². 21 квітня 1919 р. Ч. Догерті підтримав Р. Борден. Проте виступи канадських дипломатів ні до чого не привели. Р. Сесіль — головний представник Англії у комітеті по виробленню проекту статуту — писав Р. Бордену, що переконати колег по комітету погодитися із зміною статті не зміг²³.

Ставши членом нової міжнародної організації, Канада не погоджувалася зайняти у ній місце, яке б поступалося за статусом будь-якій іншій країні її рангу. Відповідно до статуту Британська імперія стала постійним членом Ради Ліги націй, проте це не означало, що й Канада могла бути обраною у цей орган. Р. Борден наполягав на тому, щоб таке право було закріплене за домініонами. Англія, будучи заінтересованою у збільшенні «своїх» голосів, погодилася підтримати ці вимоги. 1 травня 1919 р. канадський представник зустрівся з президентом США і домогся його усної згоди із своєю пропозицією. Однак Франція продовжувала вагаться. Тоді Р. Борден 5 травня пригрозив, що канадська делегація залишить конференцію, якщо не будуть виконані його вимоги. Лише після цього Клемансо, Вільсон та Ллойд Джордж підписали спеціальний меморандум, згідно з яким Канада потрапляла до числа держав-засновниць з правом бути обраною до Ради як непостійний член²⁴.

¹⁷ Miller D. H. The Drafting of the Covenant.— New York, 1928.— Vol. 2.— P. 116.

¹⁸ DCER.— Vol. 2.— № 47.— P. 42—46.

¹⁹ Илюхина Р. М. Лига наций, 1919—1934.— М., 1982.— С. 96.

²⁰ Версальский мирный договор.— М., 1925.— С. 11—12.

²¹ DCER.— Vol. 2.— № 47.— P. 42.

²² Ibid.— № 61.— P. 62.

²³ Ibid.— № 74.— P. 78; № 85.— P. 93; Канадський історик Р. Вітч стверджує, що серед інших держав, які виступали проти 10-ї статті, аргументація Канади була найпереконливішою. Див.: Veatch R. Canada and the League of Nations.— Toronto, 1975.— P. 8.

²⁴ DCER.— Vol. 2.— № 126—130.— P. 147, 150; Soward F. H. Canada and the League of Nations.— New York, 1932.— P. 135.

Іншою проблемою, яка безпосередньо зачіпала інтереси домініону було прийняття Міжнародної конвенції по праці та заснування Міжнародної організації праці (МОП). Бурхливе зростання промисловості і сільського господарства Канади в роки першої світової війни визначило підвищення ролі трудового й соціального законодавства в житті країни. Оскільки такого роду питання перебували під пильним контролем канадських правлячих кіл, то їм було зовсім не байдуже, які ж обов'язки покладе на них членство в МОП. До того ж в цю організацію могли увійти й держави, не запрошені до Ліги націй, що істотно розширило б сферу міжнародних зв'язків домініону.

Проект статуту МОП містив положення про те, що жодна із сторін не може розраховувати у керівній Раді організації більше, ніж на одне місце. Р. Борден наполягав на окремому представництві своєї країни: «Ми були в перших рядах на полі бою, а в керівництві МОП нам нема місця навіть на задніх лавах»²⁵. 29 квітня 1919 р. відбулася зустріч канадського прем'єра з експертами Франції та США, під час якої він намагався заручитися підтримкою великих держав. Американський радник з питань праці Г. Робінс був «рішуче проти» окремого представництва домініону. Інформуючи Ллойд Джорджа про цю бесіду і нарікаючи на непоступливість представника США, Р. Борден вдруге пригрозив залишенням конференції, «щоб покласти край принизливому поводженню з канадським народом»²⁶. 5 травня 1919 р. Англія зробила спробу натиснути на союзників. Наступного дня канадський прем'єр-міністр повідомив телеграмою в Оттаву, що після тривалої дискусії вдалося виключити неприйнятні для домініону статті²⁷. Проте його радість була передчасною, оскільки рішення пленарного засідання, на якому представники Франції та США пішли на поступки, не мали обов'язкової сили, а спеціальний комітет по виробленню статуту не зберіг за Канадою місце в Раді МОП²⁸.

Інтерес становить позиція, зайнята домініоном у питанні про долю колишніх німецьких колоній. Учасники конференції тривалий час не могли дійти єдиної думки, погоджуючись лише у тому, що колонії не повинні бути повернені Німеччині. Вільсон наполягав на тому, щоб колоніальне питання розв'язувалося у рамках Ліги націй, пропонуючи доручити опіку над цими територіями «передовим», на його думку, націям на основі системи мандатів.

Англія і Франція вимагали негайного розділу колоній. Ллойд Джордж запропонував зайняті домініонами під час війни території вважати такими, що входять до їх складу. Вільсон заперечував проти цього. Тоді Ллойд Джордж запросив до залу засідань прем'єр-міністрів домініонів і кожний з них висловив свої міркування²⁹.

Канада виявила схильність орієнтуватися у колоніальному питанні не стільки на Лондон, скільки на Вашингтон. Р. Борден виступав за прийняття мандатної системи, викликаючи тим самим роздратування не тільки Англії, а й інших домініонів. І все ж роль Оттави у розв'язанні даної проблеми була незначною. Великі держави у спеціальному підкомітеті Ліги націй дійшли згоди на компромісній основі³⁰.

Під час обговорення інших питань порядку денного Паризької конференції канадська делегація намагалася не виходити за рамки англійського курсу. Так, говорячи про розміри репараційних вимог до Ні-

²⁵ DCER.— Vol. 2.— № 122.— P. 136.

²⁶ Ibid.— № 131.— P. 136, 147.

²⁷ Ibid.— № 136.— P. 152.

²⁸ Stacey C. P. Canada at the Age of Conflict.— Toronto, 1977.— Vol. 1.— P. 267.

²⁹ Лемин И. М. Указ. соч.— С. 90—91; Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма, 1918—1939.— М., 1962.— С. 49.

³⁰ Див.: Александров В. А. Колониальные мандаты.— М., 1934.— С. 18—22; Илюхина Р. М. Указ. соч.— С. 86—87.

меччини, Р. Борден радив спинитися на «розумній» сумі, не раз заявляючи, що при встановленні остаточного обсягу платежів необхідно виходити з платоспроможності Німеччини та інтересів союзників. «Надто великі контрибуції, — застерігав він, — приведуть до руйнівних наслідків»^{30а}. Тут домініон повністю йшов у фарватері метрополії. Надмірне ослаблення Німеччини не влаштувало Англію, оскільки могло привести до гегемонії Франції на континенті. Разом з тим, на думку Лондона, Німеччина повинна була мати достатньо сил, щоб протистояти «більшовицькій загрозі».

Окремо слід сказати про ставлення Канади до Радянської Росії. «Російське питання» було одним з центральних на Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр. Правлячі кола домініону проявили класову солідарність з офіційним Лондоном у намаганнях задушити революцію і реставрувати в Росії капіталістичні порядки. Ще у 1918 р. Канада взяла безпосередню участь у збройній інтервенції імперіалістичних держав у Сибіру та на Далекому Сході. Загальна чисельність канадського експедиційного корпусу у складі англійського десанту досягла 4 тис. чол. Однак масові протести в країні, хвилювання і бунти у військах примусили уряд Бордена, незважаючи на протидію метрополії, вивести війська з території Росії³¹.

На конференції у Парижі, яка стала штабом антирадянських акцій, Оттава підтримала Лондон у вирішенні питань, пов'язаних з економічною і політичною ізоляцією Країни Рад. Виходячи з антисоціалістичних позицій, великі імперіалістичні держави в кінці січня 1919 р. висунули ідею скликання наради на Принцевих островах, на яку планували запросити представників усіх воюючих політичних угруповань Росії з тим, щоб домовитися про встановлення миру між ними. Фактично ініціатори такої конференції мали наміри натиснути на Радянський уряд, підірвати революційний процес в країні. Р. Борден згодився очолити делегацію Британської імперії на цій конференції³². Однак вона не відбулася, незважаючи на згоду Радянського уряду взяти в ній участь. Честолюбні плани канадського прем'єра виступити в ролі умиротворювача і вершителя долі народів Росії не здійснилися³³.

Задовго до завершення роботи Паризької мирної конференції Канада висунула питання про те, яким чином вона приєднається до підсумкових документів. Серед членів Британської імперської делегації було поширено спеціальний меморандум, де канадські представники пропонували свій план підписання. Він полягав у тому, що «договори повинні бути складені таким чином, щоб дати змогу домініонам стати їх учасниками і самостійно підписати їх»³⁴. В даному питанні домініони виступали єдиним фронтом, і Англії довелося піти на поступки. 28 черв-

^{30а} DCER.— Vol. 2.— № 68, 70, 79.— P. 70, 71, 90.

³¹ Участь канадських військ в інтервенції в нашу країну знайшла висвітлення у радянській історіографії: Канада, 1918—1945.— С. 94—103; Лазарев Н. И. Советско-канадские отношения, 1918—1924 // Известия АН СССР: Серия истории и философии.— М., 1947.— № 3.— С. 242—255. Останнім часом з'явився ряд праць канадських авторів на цю тему, написаних на великому документальному матеріалі. Однак, як правило, в цих працях робиться спроба виправдати імперіалістичну збройну інтервенцію: Див., наприклад: Balawyder A. Canadian-Soviet Relations Between the World Wars.— Toronto, 1972; Swettenham J. Allied Intervention in Russia, 1918—1919.— Toronto, 1967.

³² Докладніше про конференцію на Принцевих островах див.: Штейн Б. Е. Русский вопрос на Парижской мирной конференции, 1919—1920.— М., 1949.— С. 130—142.

³³ У післявоєнні роки, як уже зазначалося, Канада суворо дотримувалася ізоляціоністської стратегії. Направляючи делегацію в Париж, правлячі кола домініону насамперед мали на увазі закріпити і, по можливості, розширити свій міжнародний статус і аж ніяк не втягнення країни у нові міжнародні конфлікти. Р. Борден прийняв пропозицію Ллойд Джорджа очолити британську імперську делегацію всупереч протестам кабінету в Оттаві. За цей необачливий крок він був підданий різкій критиці урядом.— Див.: Canada. House of Commons Debates. 1919.— Vol. 134.— P. 105.

³⁴ DCER.— Vol. 2.— № 131.— P. 146.

ня 1919 р. Ч. Догерті та А. Сіфтон від імені своєї країни поставили окремі підписи у списку країн Британської імперії³⁵.

Оцінюючи результати Паризької мирної конференції 1919 р., варто зазначити, що вона не змогла ні ослабити, ні тим більше знищити протиріччя між капіталістичними державами. Версальський мир, як підкреслював В. І. Ленін, не усунувши корінних міжімперіалістичних суперечностей, народив нові — між переможцями і переможеними. Тому Версальська система виявилася надзвичайно хиткою і нестійкою³⁶.

В історії домініону почався новий етап. Зрушення, які відбулися в роки першої світової війни в економіці Канади, зумовили активізацію її зовнішньої політики. Вперше виступивши на міжнародній арені як суверенна держава, країна зробила важливий крок на шляху до національної незалежності.

³⁵ Р. Борден і Дж. Фостер не змогли бути присутніми на церемонії підписання, оскільки у зв'язку з сесією парламенту вимушені були терміново виїхати в Оттаву (Borden H. His Memoirs / (Ed.) Robert Liard Borden.— Toronto, 1938.— P. 896).

³⁶ Див.: Ленін В. І. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовт. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 335—336.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.

У фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР зберігається фотокопія листа вдячності командирі одного з партизанських загонів України. Написано його влітку 1944 р. головою Британської Військової комісії в Москві.

Приклади мужності й відваги радянських патріотів передували появі цього документа. Про них стало відомо лише після тривалого пошуку архівних матеріалів та безпосередніх учасників тих подій.

...Успішно завершивши зимово-весняну воєнну кампанію 1944 р., Червона Армія готувалася до нових вирішальних наступальних операцій на всій протяжності радянсько-німецького фронту. Передбачалося завдати головного удару групі німецько-фашистських армій «Центр» та «Північна Україна». Гітлерівці вживали всіх заходів для укріплення оборонної лінії. Особливу увагу ворог приділяв спорудженню міцних опорних пунктів у районі Львова, Володимира-Волинського, Рава-Руської, Сокаля, Станіслава, Бродів, Дрогобича, Перемишля. Глибина оборони подекуди досягала 40—50 кілометрів.

У тилу ворожих армій, взаємодіючи з наступаючими військами 1-го Українського фронту, вели бойові дії загони партизанів.

До того часу багато великих партизанських з'єднань були розформовані. На їхній основі утворювалися невеликі, добре озброєні рухомі загони. Перед ними стояло головне завдання — знешкодження ворожих комунікацій, проведення ідейно-виховної роботи серед населення, викриття ватажків українських буржуазних націоналістів як пособників німецько-фашистських окупантів, ліквідація націоналістичних формувань. Особлива увага приділялася розвідці. Один з таких загонів, сформований на базі партизанського з'єднання В. А. Бегми, очолив Н. І. Куницький.

Згідно з планом бойових дій на весняно-літній період 1944 р., загін дислокувався в районі Ковеля. Постійно відбувалися бойові сутички з ворогом. Якось у квітні, в розпалі бою з карателями, командирі повідомили, що у розташуванні загону з'явилися четверо невідомих, які називали себе англійськими льотчиками...

...Бомбардувальник далекої дії ВПС Великобританії «Ланкастер 1» із сімома членами екіпажу на борту знаходився над територією Польщі, де виконував завдання по забезпеченню спорядженням і боєприпасами загонів Армії Крайової. Коли літак взяв зворотний курс, німецька зенітна батарея раптово відкрила вогонь. Загорівся один, а згодом і другий двигун. Змінивши курс на 180°, льотчики вирішили пересікти лінію радянсько-німецького фронту на двох уцілілих двигунах. Однак полум'я охопило згодом увесь літак. Він міг вибухнути, і тоді командир наказав стрибати з парашутами. Четверо приземлилися благополучно, троє пропали безвісти. Тільки через роки стало відомо, що двоє з них потрапили у полон до фашистів і були визволені після війни. Що ж трапилося з останнім членом екіпажу, й досі невідомо.

Льотчики приземлилися в різних місцях. Кулеметники П. Стредліг й Д. Х'юз незабаром знайшли один одного. Своїх товаришів, пілота Т. Стоурі й бортмеханіка Ч. Кіна, вони зустріли тільки через декілька днів, коли потрапили до загону польських партизанів.

Англійські льотчики розуміли, що для повернення на батьківщину їм потрібно перейти через лінію фронту. І тоді вони вирішили йти на схід. Через два дні походу льотчики почули гул бою. Обставини підказували, що це могли бути тільки радянські партизани. Так вони опинилися в загоні Н. І. Куницького.

...Відбивши кілька атак карателів, партизани відірвалися від переслідувачів. Разом з ними пішли й англійські льотчики. Наступного дня в Український штаб партизанського руху (УШПР) надійшла радіограма, в якій повідомлялося про появу в загоні англійців. За той час обставини ускладнилися. Намагаючись забезпечити свій тил, гітлерівці робили все, щоб знищити партизанів. Загін, завдаючи ворогові ударів, продовжував рейд.

Майже два місяці льотчики «гостювали» в загоні. Партизани всіляко оберігали їх від непередбачених несподіванок, прагнули і у важких похідних умовах створити для них «нормальний» побут. Ускладнення, що виникали, зводилися в основному до мовного бар'єру. Проте згодом льотчики й партизани знали ім'я кожного з них. Між ними відбувалися й дискусії, під час яких найчастіше доводилося спілкуватися за допомогою жестів та міміки. Незабаром надійшла радіограма з УШПР з пропозицією підготувати посадочний майданчик для літака у районі Ковеля.

...В 1965 р. власний кореспондент «Правди» в Англії О. Орестов зустрів свого старого знайомого І. І. Шевцова, який працював у той час в Аерофлоті й часто в службових справах бував у Лондоні. Останній і розповів про один епізод часів Великої Вітчизняної війни, коли він у складі екіпажу радянського літака вивіз із партизанського краю на Велику землю англійських льотчиків. О. Орестов поставив мету дізнатися про долю цих англійців. На його прохання газета англійських комуністів «Дейлі Міррор» надрукувала замітку про цей випадок. Незабаром відгукнулися троє з чотирьох врятованих — робітник з м. Брайтона Ч. Кін, майстер шляхового будівництва П. Стредлінг і листоноша з Уельса Д. Х'юз. Згодом усі троє, а також І. І. Шевцов спеціально приїхали на зустріч у Лондон. Вони згадували події двадцятирічної давнини, розглядали старі фотознімки, на яких вони були сфотографовані разом з радянськими партизанами. На одній з них була дівчина у військовій формі. Про неї розповів П. Стредлінг: «Звали її Дуся. Вона працювала радисткою й передала повідомлення про те, що ми живі. Про це передали в Лондон, але там хотіли упевнитися, що це дійсно ми. Лондон попросив радянське командування спитати у нас прізвище командира нашої ескадрильї. Ми засміялися, дізнавшись про це. Справа в тому, що він був зовсім лисий і ми попросили передати в Англію прізвисько, яке йому дали льотчики — «кучерявий». Після цього вже ніхто не сумнівався у наших розповідях...». О. Орестов спитав про те, як їм жилося у радянських партизанів. І тоді всі троє по черзі продовжили розповідати: «Дуже добре. Ніколи не забудемо їхню гостинність й дружбу. Якби не вони, ми сьогодні не сиділи б з вами. Партизани ділилися з нами всім, що мали самі, й навіть більше. Загін постійно боровся. Один раз ми бачили, як партизани підірвали ешелон з фашистами. Ми теж просилися взяти участь у бойових операціях, але нам рішуче відмовляли. Ми розуміли, що радянські люди вважали себе відповідальними за нашу безпеку. Треба було чекати літак, який забрав би нас». Далі колишні англійські льотчики просили передати щире подяку всім, хто був на той час у партизанському загоні та пам'ятає молодих англійців, які прожили в ньому два місяці¹.

...Майданчик для літака довго не вдавалося підготувати. Гітлерівці ніби відчували, що партизанам та їхнім несподіваним гостям дуже потрібен цей літак, і переслідували загін безперервно. Нарешті, на початку червня, одержавши невеликий перепочинок, партизани повідоми-

¹ Правда.— 1965.— 27 марта.

ли, що майданчик готовий. Але не пройшов і день після відправленої радіограми, як фашисти з'явилися знову. Довелося шукати нове місце. Його «знайшли» на житньому полі, розташованому біля лісу. Витоптали жито, підготували багаття «листом», і знову в ефір полетіла радіограма.

...В розпорядження УШПР, який знаходився на той час у Києві, для матеріально-технічного забезпечення партизанів і виконання інших завдань за лінією фронту, була ескадрилья 10-ї гвардійської авіатранспортної дивізії ЦПФ. Наказ начальника УШПР генерал-майора Т. А. Строкача про виконання особливого завдання вирішено було доручити екіпажу гвардії старшого лейтенанта В. К. Тараненка, який до того вже виконав 48 нічних бойових вильотів у тил ворога, у тому числі 11 з посадкою, вивіз майже 200 поранених партизанів і членів їхніх сімей. Сам командир відзначався непохитною волею у досягненні мети, був пілотом вищого класу².

Літак, як звичайно, вилетів уночі. Пересікши лінію фронту, взяли курс на Ковель. Після зниження почали шукати сигнали багаття. Незабаром помітили партизанський «лист». Посадка була важкою. Після дощу ґрунт розмок. Часу — обмаль. Потрібно було вивантажити боєприпаси, продовольство, спорядження, прийняти поранених партизанів і англійських льотчиків, заради яких виконувався цей рейс. Зліт був не менш важким. Три рази намагалися піднятися у повітря... І не могли. Тоді колесами літака почали прокладати колію для старту. Нарешті злетіли, а через декілька хвилин над партизанським «аеродромом» з'явилися гітлерівські літаки, та було вже пізно... Лінію фронту пересікли без перешкод, якщо не зважати на те, що потрапили під сильний обстріл, і літак в кількох місцях був пробитий кулеметними чергами. На світанку приземлилися у Києві.

...Згадує полковник у відставці В. І. Храпко, колишній заступник командира по розвідці у з'єднанні партизанських загонів Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова: «Влітку 1944 р. я прибув у справах з'єднання до УШПР. Якось увечері мене викликав генерал Строкач і повідомив, що сьогодні вночі з району Ковеля прибуде літак з чотирма англійськими льотчиками, підбитими декілька місяців тому. Він доручив мені зустріти їх та опікати до від'їзду з Києва. Я зустрів льотчиків на київському аеродромі й відвіз у чудом уцілілій готель «Інтурист», де вони були забезпечені всім необхідним. Однак не обійшлося без курйозу. Їхня військова форма сильно зносилася, а у визволеному Києві з цивільним одягом було дуже скрутно. Проте для трьох льотчиків зуміли підібрати обмундирування, а от з бортмеханіком Ч. Кіном довелося помучитися. Він був високий на зріст, кремезний і йому підійшов тільки чорний з оксамитовими вилогами фрак і з такими ж оксамитовими кантами штани. Чарльз жартував, говорив, що готовий навіть зараз іти на прийом до посольства. Разом з ним жартували й ми. Особливо сміявся, побачивши англійця в такому вигляді, французький генерал Е. Петье, який в той час перебував у Києві, й дізнавшись про те, що радянськими партизанами врятовані англійські льотчики, захотів зустрітися з ними і поговорити.

Під час перебування в Києві англійці відвідали історичні місця, зустрілися з багатьма представниками українського народу. Велике враження на них справили зруйнований гітлерівцями Хрещатик. Вони наочно переконалися, скільки горя завдали фашисти. Згодом англійські льотчики виїхали до Москви»³.

Через кілька днів їх направили звідси у Мурманськ, а потім на англійському міноносці — на батьківщину. Відпочивши, вони знову воювали проти спільного ворога — гітлерівського фашизму.

² Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 153, арк. 98 (далі — ЦДАЖР УРСР).

³ 3 листа В. І. Храпка автору.

Під час згадуваної вже зустрічі в Лондоні врятовані льотчики говорили: «Повірте, така бойова дружба в роки війни не забувається й не гасне, незважаючи на те, що минуло вже більше двадцяти років...».

А ми завершили свою розповідь тим листом, з якого її почали. 15 червня 1944 р. представник військового командування Великобританії у Радянському Союзі генерал-лейтенант М. Берроуз писав: «Командиру партизанського загону пану старшому лейтенанту Н. І. Куницькому. Як голова Британської Воєнної місії в Москві спішу повідомити Вам, що Генеральний штаб Червоної Армії передав мені чотирьох британських льотчиків, які провели кілька тижнів у Вашому районі. Вони були живими й здоровими і їхнє благополуччя — найкращий доказ тієї турботи, якою Ви і Ваші партизани їх оточили. Вони сповнені захоплення від уміння, з яким Ви завдаєте ударів нашому спільному ворогові, а також від існуючої у Вас чудової організації, за допомогою якої Ви зуміли провести їх через німецькі позиції. Від імені Флоту, Армії та Авіації Великобританії висловлюю Вам, пане командир партизанського загону, і Вашим відважним партизанам мою щирю вдячність і найкращі побажання успіхів та скорішого возз'єднання з Червоною Армією»⁴.

Ось ще одна сторінка бойового співробітництва радянського і англійського народів у боротьбі проти гітлерівських окупантів під час другої світової війни. Епізодів єдності в цій боротьбі було немало. Вони нагадують про тяжкі спільні випробування, що випали на долю наших народів у боротьбі проти спільного ворога — фашизму, про готовність радянського народу співробітничати з англійським, як і з будь-яким іншим народом в ім'я миру, в ім'я майбутнього.

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ (Київ)

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 427, оп. 1, спр. 216, арк. 1.

НАШ КАЛЕНДАР

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ФЕДЬКО Почесне місце серед відомих військових [До 90-річчя з дня народження] діячів громадянської війни займає Іван Федорович Федько.

Він народився 24 червня 1897 р. у с. Хмелеві Роменського повіту Полтавської губернії в сім'ї селянина. В 1904 р. у пошуках роботи його батьки переїхали до Бессарабії. Там, у 1913 р. він закінчив початкову школу, а в 1915 р. — Кишинівське ремісниче училище.

Під час першої світової війни 18-річного юнака було мобілізовано до армії. Служба його розпочалася у Бендерській фортеці. Незабаром кмітливого й грамотного солдата направили на навчання в Оранієнбаум у кулеметний батальйон. Саме там Іван Федорович зблизився з революційно настроєними солдатами, а згодом під керівництвом більшовиків включився і в підпільну роботу. Він розповсюджував серед солдатів листівки революційного змісту, вів антивоєнну та антимонархічну пропаганду.

Бойове «хрещення» кулеметник 420-го піхотного Сердобського полку одержав під час Брусиловського прориву влітку 1916 р. У першому ж бою він проявив себе хоробрим солдатом: сміливо кидався в атаку, не втрачав мужності під вогнем противника, діяв спритно й рішуче. Коли в одному з боїв загинув командир відділення, замість нього на цю посаду був призначений І. Ф. Федько.

Відчутні поразки царської армії, великі втрати людських сил під час боїв призвели до гострої нестачі командних кадрів у військах. У зв'язку з цим всі 27 військових училищ були переведені на їх прискорений випуск. Офіцерів готували також 42 школи прапорщиків. Особливість цих учбових закладів полягала в тому, що вони комплектувалися виключно стройовими солдатами з піхотних запасних полків, які пройшли підготовку в учбових командах¹. При зарахуванні осіб у школи прапорщиків рівень їх освіти до уваги не брався. Насамперед враховувалися мужність у боях, нагородження георгіївським хрестом чи медаллю, поранення, контузія тощо.

В кінці грудня 1916 р. Іван Федорович був відряджений командуванням до 4-ї Київської школи підготовки прапорщиків піхоти. У цьому учбовому закладі існувала більшовицька група. Активну участь в її роботі взяв і юнкер І. Ф. Федько. На той час він уже усвідомлював безглуздість та братовбивчий характер імперіалістичної війни 1914—1918 рр., добре знав, за що бореться очолювана Леніним більшовицька партія, й підтримував її політику. В червні 1917 р., прибувши у Феодосію за призначенням на посаду командира взводу 35-го піхотного запасного полку, Іван Федорович розпочав активну революційну діяльність. Він установив тісні зв'язки з місцевою організацією РСДРП(б), проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів, матросів і робітників феодосійського порту. В липні того ж року І. Ф. Федько став членом партії більшовиків.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді почалася триумфальна хода соціалістичної революції по всій країні. Рішуче долаючи опір контрреволюційного офіцерства та націоналістів, більшовики боролися, зокрема, і за встановлення Радянської влади в Криму. І. Ф. Федька обрали головою створеного 3 січня 1918 р. Військово-революційного комітету Феодосії, під керівництвом якого в місті було встановлено владу Рад².

¹ Центр. держ. військ. істор. арх. СРСР, ф. 302, оп. 1, спр. 103, арк. 193.

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1967.— Т. 2.— С. 368.

Незабаром Севастопольський Військово-революційний комітет призначив Івана Федоровича комісаром по формуванню Робітничо-Селянської Червоної Армії в Феодосії. 19 лютого 1918 р. він доповідав ВРК: «...У розпорядженні військової комісії є 300 чоловік. На Дон послано в загін Мокроусова 80 чоловік. На Румунський фронт і Дон загони формуються, можна відправити до 500 чоловік»³.

Згодом сформований та очолений І. Ф. Федьком 1-й Чорноморський загін (пізніше він став 1-м Чорноморським революційним полком) брав участь у боях з австро-німецькими окупантами, захищаючи Миколаїв, Джанкой, Феодосію, Керч.

Іван Федорович командував евакуйованими з Криму на Північний Кавказ військовими частинами. 22 травня 1918 р. його призначили командуючим 3-ю колоною революційних військ. Якось під час боїв були захоплені великі трофеї. За наказом І. Ф. Федька з них сформували 6 ешелонів з хлібом і 4 з живою худобою, які відправили голодуючим робітникам Москви. Від імені своїх бійців Іван Федорович у листі В. І. Леніну запевнив, що Робітничо-Селянська Червона Армія мужньо захищатиме завоювання Великого Жовтня.

В боях проти Денікіна й Алексєєва на Північному Кавказі молодий командир виявив неабиякий організаторський та військовий талант. Враховуючи це, у жовтні 1918 р. його призначили командуючим військами Північного Кавказу, а після реорганізації Каспійсько-Кавказького фронту — командармом XI армії.

В травні 1919 р. І. Ф. Федька обрали членом Реввійськради Кримської Радянської Республіки і заступником командуючого Кримської армії.

Всі свої сили й здібності він спрямував на формування, оснащення та бойову підготовку червоноармійських частин. Сформовані війська були зведені у Кримську дивізію, яка одержала найменування 58-ї стрілецької. І. Ф. Федько став її командиром.

У складі Південної групи XI армії в серпні—вересні 1919 р. дивізія, вийшовши з денікінського оточення, здійснила героїчний похід на північ для з'єднання з радянськими військами. Від лінії Голта—Бірзула—Вапнярка через тили білогвардійців і петлюрівців вона вирушила у напрямку Умань—Христинівка й далі на Білу Церкву. Під керівництвом І. Ф. Федька війська пройшли з боями майже 600 км і, визволивши Радомишль, з'єдналися з частинами XII армії.

Рада робітничо-селянської оборони дала високу оцінку надзвичайній витримці та масовому героїзму, виявленому бійцями й командирами Південної групи. В її постанові від 1 жовтня 1919 р., підписаній В. І. Леніним, зазначалося: «1. Нагородити славні 45-ту і 58-му дивізії за героїчний перехід на з'єднання з частинами XII армії почесними прапорами революції»⁴. За цю операцію, відому в історії під назвою «Південного походу», командуючий групою Й. Е. Якір, начальник штабу О. В. Немітц та начдив І. Ф. Федько були нагороджені орденами Червоного Прапора.

Восени 1919 р. Іван Федорович був направлений на навчання в Академію Генерального штабу РСЧА, але закінчив лише один курс. Влітку 1920 р. Реввійськрада Республіки направила його на Південно-Західний фронт. Під командуванням І. Ф. Федька 46-та стрілецька дивізія стримувала натиск врангелівських військ, які наступали на Донбас і Катеринослав. 13 вересня радянські війська зайняли ст. Синельникове й ліквідували загрозу Катеринославу. На Нікопольському плацдармі терміново створена ударна група під командуванням Івана Федоровича розгромила марковську дивізію — одну з кращих в армії Врангеля. Геро-

³ Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы.— Т. 1.— Симферополь, 1957.— С. 204.

⁴ Ленинский сборник.— XXXIV.— С. 221.

Ічні дії цієї групи були відзначені М. В. Фрунзе у зверненні до воїнів Південного фронту⁵.

В наказі Реввійськради цього фронту говорилося: «Начальник 46-ї стрілецької дивізії тов. Федько нагороджується вдруге орденом Червоного Прапора за хоробрість, мужність та вміле керівництво діями дивізії... на врангелівському фронті, результатом яких було... закріплення за нами після боїв 28 і 29 жовтня 1920 року Нікопольського плацдарму, що став вихідним етапом до остаточного розгрому військ Врангеля»⁶.

У грудні 1920 р. І. Ф. Федько повернувся на навчання в Академію Генерального штабу РСЧА. Воно поєднувалося з його участю у боях проти ворогів Радянської влади. В 1921 р. Іван Федорович під час ліквідації заолоту в Кронштадті командував окремою 187-ю бригадою. «...При штурмі стін Кронштадтської фортеці на світанку 17 березня 1921 р. власним прикладом особистої хоробрості й високої доблесті повів за собою підпорядковані йому частини»,⁷ — говорилося в поданні на нагороду І. Ф. Федька. Він був нагороджений третім орденом Червоного Прапора. Четвертий такий же орден він одержав за участь у ліквідації куркульських банд есера Антонова на Тамбовщині.

Після закінчення в 1922 р. Військової академії РСЧА І. Ф. Федько командував 18-ю Ярославською дивізією (1923—1924 рр.), 13-м стрілецьким корпусом (1924—1925 рр.), 2-м стрілецьким корпусом (1925—1927 рр.), був заступником командуючого військами Ленінградського військового округу (1928—1931 рр.).

Висока партійна принциповість, вимогливість до себе та підлеглих завжди були притаманні І. Ф. Федьку. На посадах командуючого військами Приволзького військового округу, заступника командуючого Окремою Далекосхідною червонопрапорною армією, командуючого Київським військовим округом Іван Федорович усю свою волю й енергію, різносторонні знання військової справи і багатий бойовий досвід використовував для зміцнення оборонної могутності Батьківщини.

Займаючи відповідальні пости в Радянських Збройних Силах, І. Ф. Федько водночас брав участь у суспільно-політичному житті країни. Він був делегатом XII з'їзду партії, обирався членом ЦК КП(б)У, кандидатом у члени ЦК КП(б) Узбекистану, членом ЦВК ЗСФРР — ЦВК СРСР. 12 грудня 1937 р. трудящі Житомирського виборчого округу обрали його депутатом Верховної Ради СРСР. На її першій сесії в січні 1938 р. І. Ф. Федько був обраний членом Президії Верховної Ради Союзу РСР.

25 січня 1938 р. Івана Федоровича призначили першим заступником наркома оборони СРСР. Незабаром йому було присвоєно звання командарма 1-го рангу. В тому ж році за виявлені мужність та самовідданість у боях з ворогами Радянської влади й досягнення в бойовій і політичній підготовці частин та підрозділів РСЧА Івана Федоровича Федька нагородили орденом Леніна.

Життєвий шлях вірного сина Комуністичної партії й радянського народу, командарма 1-го рангу І. Ф. Федька трагічно обірвався у лютому 1939 р. Світлу пам'ять про славного борця за щастя людей увічнено в бронзі та граніті, назвах заводів і фабрик, радгоспів та колгоспів, шкіл і вулиць.

О. Д. БОЙКО (Київ),
А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ)

⁵ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.— М., 1966.— С. 431.

⁶ Кондратьев Н. На линии огня: Эпизоды из жизни командарма Ивана Федько.— М., 1974.— С. 104.

⁷ Кондратьев Н. Указ. соч.— С. 108.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

И. З. Захаров, К. Ф. Львова,
В. Н. Маин і др.

Источник победы.

М. : Мысль, 1985.— 216 с.

Авторський колектив рецензованої монографії поставив перед собою важливе і складне завдання — розкрити значення такого важливого фактора перемоги у Великій Вітчизняній війні, як соціально-політична єдність радянських людей. Висвітлюючи це питання, автори використали твори класиків марксизму-ленінізму, діячів Комуністичної партії й Радянської держави, постанови ЦК КПРС, архівні та опубліковані джерела, періодичну пресу.

Дослідження даної теми має важливе наукове і політично-виховне значення, оскільки питання соціальної політики партії в роки війни як джерело перемоги радянського народу спеціально не вивчалось. Щоправда, окремі її аспекти висвітлювалися в ряді наукових досліджень, на які спиралась автори.

В монографії проаналізовано соціальну політику Комуністичної партії і Радянського уряду з передвоєнного періоду. При цьому розкрито взаємозв'язок соціальних і політичних питань у діяльності КПРС, простежуються визначальні фактори формування соціальної єдності суспільства. Показано, що ця єдність проявилася уже в перші дні двобою з агресором.

На сторінках книги розкрито мобілізуючу роль прийнятих у роки війни документів ЦК ВКП(б), Радянського уряду, Державного Комітету Оборони (ДКО). При цьому наводяться численні приклади високої соціальної активності радянських людей в ході воєнно-мобілізаційної кампанії.

В монографії аналізується робота партії по зміцненню соціально-політичної єдності радянського народу, що виявилася в процесі виборів до Рад депутатів трудящих після прийняття Конституції СРСР 1936 р. На конкретних прикладах розкривається також єдність фронту і тилу, яка ґрунтувалася на дружбі класів і соціальних груп нашого суспільства.

Автори висвітлили постійне керівництво партійних організацій профспілками, активізацію ролі останніх у діяльності МТС та радгоспів, у поліпшенні побуту та харчування їх робітників у роки війни. Водночас відбувався й процес посилення партійного керівництва комсомолом, насамперед за рахунок направлення в комсомольські організації комуністів. Цей найменш досліджений у радянській історіографії аспект спеціально розглянуто у рецензованій монографії.

У книзі на багатому фактичному матеріалі висвітлюється піклування партії про трудові ресурси. Показано труднощі у справі поповнення рядів робітничого класу під час війни, зокрема в таких галузях народного господарства, як промисловість й транспорт, і шляхи їх подолання. Так, розглядаються форми і методи підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, а також механізаторів і керівників колгоспів.

Цікавий матеріал міститься у книзі про забезпечення керівної ролі робітничого класу в усіх сферах суспільного виробництва. З цією метою автори провели аналіз соціальної структури радянського суспільства. В монографії розкривається взаємозв'язок робітничого класу і колгоспного селянства, зокрема поповнення когорти робітників за рахунок юнаків і дівчат із сільської місцевості, шефство міста над селом, показано участь у цьому процесі комуністів. Автори простежили процес пошуків джерел забезпечення економіки трудовими резервами. Цікаві дані наведено щодо підготовки робітничих кадрів через систему училищ і шкіл фабрично-заводського навчання. Разом з тим підкреслено, що Комуністична партія, дбаючи про раціональну розстановку своїх сил в тиллових районах країни, першочергове місце відводила направленню комуністів на вирішальну ділянку боротьби з фашистськими загарбниками — в діючу армію.

У монографії висвітлюється роль у перемозі над ворогом радянської трудової інтелігенції. Показано, як поповнювалися ряди армії, зміцнювалися її командний склад за рахунок різних загонів інтелігенції — вчених, інженерів, вчителів, юристів, лікарів. Наводяться приклади, коли їх представники очолювали партизанські загони і диверсійні групи. Автори показали також участь інтелігенції у зборі коштів у фонд оборони, у перебудові народного господарства на воєнний лад, налагодженні міцних зв'язків промисловості й сільського господарства й підпорядкуванні їх роботи фронту.

У рецензованій праці порушується важливий соціальний аспект — громадянська відповідальність працівників радянського тилу перед діючим фронтом. Так, показано, як з окремих патріотичних трудових починань у країні розгорнулося Всесоюзне соціалістичне змагання, простежуються етапи його розвитку та різні форми: рух двохсотників, трьохсотників, тисячників, змагання між робітниками і фронтовиками та ін.

Висвітлюючи боротьбу радянського народу проти найреакційніших сил імперіалізму, автори показали переваги комуністичної ідеології і моралі, розкрили велич морального духу радянських людей як на фронтах Великої Вітчизняної війни, так і в тилу. Досліджується авангардна роль

комуністів на фронті, в тилу та в їх тісному взаємозв'язку. Зокрема, розглядаються шефство громадськості над госпіталями, донорство, піклування про сім'ї військово-службовців.

Автори показали, і це важливий аспект проблеми, як, виходячи з марксистсько-ленінських положень, партія в роки війни далі зміцнювала інтернаціоналізм радянської політичної системи. Досліджений один з важливих напрямів соціальної політики партії в роки війни — зміцнення дружби соціалістичних націй і народностей країни, робітничого класу і колгоспного селянства, трудової інтелігенції. Зокрема, розповідається про те, як на пунктах Всеобучу були підготовлені мільйони бійців різних національностей, а на фронтах війни билися посланці кожної союзної республіки, усі військові підрозділи склалися з представників багатьох національностей.

На конкретному матеріалі досліджується роль політпрацівників різних національностей — комуністів, комсомольців, безпартійних — у зміцненні частин Червоної Армії. Авторі підкреслили особливе значення, яке приділяв ЦК ВКП(б) підготовці політпрацівників з числа воїнів неросійської національності, показали різні форми і методи, за допомогою яких зміцнювалися інтернаціональні зв'язки між ними.

Розкриваючи інтернаціоналізм соціальної політики Комуністичної партії і Радянської держави на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території, автори зробили спробу викрити фальсифікації буржуазних істориків щодо інтернаціональної єдності партизанського руху і підпілля. На жаль, цей аспект проблеми досліджений недостатньо. Більше уваги слід було б приділити й багатонаціональному характеру підпільних організацій, які діяли у містах.

Розглядаючи діяльність Комуністичної партії по проведенню ленінської національної політики в умовах війни, автори відвели належне місце її роботі в радянському тилу. Наведені дані свідчать, що патріоти-інтернаціоналісти працювали на кожному підприємстві, в кожному місті, області.

Показано, як дружба народів соціалістичних республік була запорукою вирішення складних питань нормального функціонування радянського тилу, таких, як організація навчання дітей в загально-освітніх школах, налагодження професійно-технічного навчання, розширення мережі вищих навчальних закладів.

На нашу думку, досліджуючи ці питання, авторам слід було розширити показ переваг соціалістичного суспільного ладу перед капіталістичною системою. Викриття фальсифікацій буржуазних «радянологів» про соціальну політику в нашій країні також підвищило б виховне значення книги.

Привертають увагу сторінки, присвячені створенню соціально-економічних і політичних умов для залучення жінок до активної виробничої і суспільно-політичної діяльності в роки війни. Як підкреслено в

праці, виправдали себе форми і методи роботи державних і громадських організацій країни по підготовці їх до захисту соціалістичної Вітчизни. На конкретних фактах досліджується авторами безпосередня участь жінок у збройній боротьбі проти фашизму.

Самовіддана праця жінок-робітниць на заводах, колгоспниця на колгоспних і радгоспних ланах, невтомне піклування про дітей, престарілих, хворих, вагомий внесок у розвиток освіти, науки, культури, охорони здоров'я — усе це переконливо розкрито в монографічному дослідженні.

Відповідне місце у книзі відведено вкладу молоді в перемогу над німецько-фашистськими окупантами. Показано, що Ленінський комсомол виступив справжнім бойовим помічником і резервом Комуністичної партії, розкрито форми і засоби роботи з молоддю. На яскравих прикладах розкрито високий патріотизм молоді в роки війни.

Досліджуючи соціальну політику Комуністичної партії і Радянської держави, що була одним з факторів перемоги нашої країни у Великій Вітчизняній війні, автори наголошують на значенні ідеологічної роботи серед трудящих. При висвітленні цієї проблеми вони спираються на рішення ЦК ВКП(б), прийняті в цей період. Однак вважаємо, що слід було ширше розкрити політичне та історичне значення цих партійних документів (с. 80—81), їх вплив на ефективне вирішення питань соціально-політичної єдності нашого суспільства у роки Великої Вітчизняної війни.

Аналізуючи якісні зміни, які відбулися в соціальній сфері в той час, доцільно було б навести яскраві приклади роботи первинних парторганізацій у цьому напрямі. Це сприяло б поглибленому розкриттю проблеми.

В ряді випадків автори цитують витяги з партійних документів, але не вказують в тексті їх назви (с. 10, 32, 81). Деякі розділи і параграфи закінчуються цитатами замість авторських висновків (с. 75, 81, 110, 170, 178).

У передмові до праці (с. 6—7) наведено невеликий перелік праць, в яких розглядається проблема соціально-політичної єдності соціалістичного суспільства в роки війни та передвоєнні роки, проте історіографічного аналізу цих книг не дано. Потрібно відзначити, що в період підготовки до святкування 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні вийшло з друку багато праць, присвячених цій темі. Однак у монографії це не знайшло відображення.

Необхідно сказати, що окремі сторінки праці переважані фактичними даними узагальнюючого характеру. Це добре, але за своїм характером праця потребує більше прикладів з діяльності окремих військових частин, партизанських загонів, диверсійних груп в тилу ворога, а також з багатогранного життя трудових колективів, зокрема евакуйованих в глибокий радянський тил.

В книзі у ряді місць наводяться ідентичні факти, зокрема щодо прийняття в

ряди партії, форм зв'язку радянського тилу з фронтом.

Загалом необхідно відзначити, що колектив авторів створив важливу працю, яка сприятиме науковій розробці одного з важливих напрямів діяльності Комуністичної партії. Особливо цінним є те, що в ній розкрито питання соціально-політичної єдності соціалістичного суспільства в одній з найвідповідальніших періодів існування першої в світі держави робітників і селян.

Важливим є і те, що автори показали спадковість політики партії і Радянської держави в зміцненні соціально-політичної єдності суспільства у передвоєнні, воєнні і післявоєнні роки як одне з головних джерел зміцнення соціалізму. Рецензована праця — внесок у розробку історії Великої Вітчизняної війни і з інтересом зустрінута громадськістю.

П. О. САВЧУК (Ровно)

ПОДВИГ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК

Г. Я. Галаган.

*Ратный подвиг женщин
в годы Великой Отечественной войны.*

Киев : Высшая школа, 1986. — 303 с.

Серед значної кількості літератури з історії Великої Вітчизняної війни увагу читачів привертає рецензована праця, в якій висвітлено вклад радянських жінок у досягнення Перемоги над фашистською Німеччиною.

Хоч героїзм жінок, виявлений ними в роки війни, знайшов певне відображення в працях, присвячених цьому періоду, узагальнюючих досліджень з даної проблеми поки що обмаль. Зокрема, на матеріалах України вона розкрита лише в статті М. В. Ковалю «Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)», опублікованій в «Українському історичному журналі» (1975, № 12).

Тим часом, популяризація військово-патріотичного руху жінок у роки війни викликає неослабний інтерес як у нашій країні, так і за її межами. Виховані в душі глибокої відданості справі ленінської партії, ідеалам соціалізму, вони внесли гідний вклад не лише у створення військово-економічного потенціалу СРСР, зміцнення морально-політичної єдності фронту і тилу, а й у захист соціалістичних завоювань.

Особливістю рецензованої праці є не лише те, що вона присвячена досі недостатньо дослідженій проблемі, а й залучення фактичного матеріалу, який вміло згрупований і ґрунтовно проаналізований. Саме це й характеризує її наукову цінність та політичне значення. Про актуальність монографії свідчить і те, що це перша в радянській історіографії узагальнююча праця, в якій на значному конкретному матеріалі показаний вклад жінок в остаточну перемогу над загарбниками.

Як підкреслює автор праці, жінки брали активну участь у боротьбі проти невідомого ворога з перших і до останніх днів війни. Тисячі жінок Радянської України разом з батьками, братами та чоловіками в перші дні війни йшли у військомати і домагалися відправлення їх на фронт. Вони завзято боролися з ворогом на фронтах і в партизанських загонах, самовіддано кували зброю Перемоги в тилу.

У монографії зазначається, що особливу наполегливість, глибокий патріотизм виявили жінки в період захисту Києва, Одеси та Севастополя. Немалий вклад вони внесли і при визволенні всіх українських земель від німецько-фашистських загарбників. У складі перших підрозділів форсували Дніпро саніструктори Валерія Гноровська, Вера Кашеева, Зінаїда Самсонова, Марія Щербаченко, удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

В книзі показано, який великий вклад внесли жінки в боротьбу проти окупантів у тилу ворога. Відомо, що в зв'язку з окупацією території Української РСР багато тисяч жінок стали бійцями партизанських формувань під керівництвом О. Ф. Федорова, С. А. Ковпака, В. А. Бегмі, С. І. Маликова, М. М. Попудренка, М. І. Наумова та ін. Там вони працювали лікарями, медсестрами і санітарками, розвідницями та зв'язківцями, виконували завдання командування по знищенню ворожої техніки, залізничних ешелонів з військовою технікою та живою силою тощо.

Немало жінок були комісарями партизанських загонів, вели партійну і комсомольську роботу. Чимало подвигів вони здійснили при визволенні Польщі, Чехословаччини та інших країн Європи від фашистської навали. На жаль, інтернаціональний подвиг радянських жінок висвітлений у монографії не досить повно.

Багато місця в праці відведено показу ролі жінок, які боролися з окупантами у партійному та комсомольському підпіллі. При їх допомозі партизани забезпечували зброєю, продуктами й одягом. Жінки, які працювали радистками, підтримували зв'язок з Великою землею, приймали зведення Радінформбюро про події на фронтах і в тилу країни. Багато жінок очолювали міськкоми і райкоми КП(б) та ЛКСМ України, проводили організаторську і масово-політичну роботу в підпіллі.

В. Я. Галаган висвітлює трудові звершення жінок в ім'я перемоги. Замінивши чоловіків у тилу, вони внесли неocenний вклад у створення військово-промислового потенціалу країни. Автору слід було б, на наш погляд, більше показати роль жінок у відбудові народного господарства Радянської України, зокрема таких промислових регіонів, як Донбас і Придніпров'я, ґрунтовніше спинятися на висвітленні інтернаціоналізму, братерства і дружби народів

у післявоєнному відродженні України, Білорусії, Прибалтійських республік. Зокрема, активну участь у їх відбудові брали жінки з Російської Федерації, республік Середньої Азії, Казахстану, Закавказзя. Про це слід згадувати частіше й ґрунтовніше. Інтернаціоналізм радянських людей, прагнення народів СРСР подати взаємну допомогу, об'єднати свої зусилля в боротьбі проти німецьких загарбників виявилися в роки війни з винятковою силою, що було одним з важливих джерел Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Недоліком монографії є те, що її назва не повністю відповідає змісту піднятих у ній проблем. На наш погляд, їй би більшою мірою відповідала б назва «Ратний і трудовий подвиг жінок Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни». То-

ді автор мала б змогу менше використати матеріалів, багато з яких уже опубліковано, а більше уваги приділити висвітленню військово-патріотичної і трудової активності жінок Української РСР у 1941—1945 рр.

Рецензована монографія — багатопланова праця, в якій піднімається велике коло питань участі жінок у досягненні Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Як уже згадувалося, деякі питання висвітлені в ній не досить повно. Проте уже сама їх постановка сприятиме дальшому проблемному вивченню цієї важливої й актуальної проблеми, використанню результатів її дослідження у військово-патріотичному вихованні молодого покоління.

В. С. МУРМАНЦЕВА (Москва)

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ БРАТЕРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

А. Г. Матиашвили.

*Дружба и братское сотрудничество
украинского и грузинского народов
в период Великой Отечественной войны,
1941—1945 гг.*

Тбилиси : Сабчота сакартвело.—
1986.— 268 с.

У грізні роки Великої Вітчизняної війни непорушна дружба народів СРСР, їх всебічні взаємозв'язки і співробітництво загартувалися й збагатилися новими рисами. Ця тематика по праву займає чільне місце у радянській історіографії. Розробка актуальних питань ведеться по різних напрямках, один з яких — широке висвітлення двостороннього співробітництва братніх народів. За останні десятиріччя, наприклад, на значному конкретно-історичному матеріалі активно вивчалися зв'язки між Українською РСР та Грузинською РСР під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Це знайшло відображення у трьох випусках серії наукових праць «Из истории украинско-грузинских связей» (1968, 1971, 1975), спеціальних розвідках та монографічних працях І. П. Бабалашвілі, В. К. Імедадзе, А. П. Іоселіані, Д. Г. Майсурадзе, В. С. Оніані, М. В. Ковала, І. І. Слинька, Н. І. Ткач, Є. І. Цимбала, Л. А. Шевченко. Проте до недавнього часу бракувало цілісного монографічного дослідження, у якому узагальнено розкривалася тема дружби і співробітництва між УРСР та ГРСР у роки війни. Тому становить інтерес рецензована монографія А. Г. Матиашвілі, у якій зроблено спробу комплексно висвітлити найважливіші питання даної теми.

Книзі властиві незаперечні позитивні якості. На увагу заслуговує, передусім, ґрунтовна джерельна база, зокрема введення до наукового обігу численних архівних до-

кументів з центральних та місцевих зібрань. Широке й ретельне опрацювання автором фондів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії Грузії та Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва ГРСР надає висновкам монографії особливої переконливості. Цьому сприяє й використання в праці наукової та публіцистичної літератури, яка видана грузинською мовою. Органічно входять до джерельної бази монографії й записані автором цікаві спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни — учасників битви за Кавказ та визволення Радянської України.

Розглядаючи тему в проблемно-хронологічному плані, А. Г. Матиашвілі простежує динаміку розвитку братерського співробітництва народів, виділяє головні питання досліджуваної теми, які набували особливої ваги на різних етапах Великої Вітчизняної війни, розкриває властиві окремим періодам особливості й характерні риси народженої соціалістичним ладом ленінської дружби народів СРСР.

Структура рецензованої монографії традиційна. У вступі подані історіографічний огляд, а також узагальнюючий нарис розвитку дружніх зв'язків між Україною й Грузією у роки Радянської влади. В п'ятьох розділах висвітлюються окремі аспекти бойової співдружності, економічного та культурного співробітництва народів Української РСР та Грузинської РСР.

Цілком природно, що в книзі чільне місце відведено висвітленню спільної збройної боротьби воїнів різних національностей з фашистськими загарбниками. Відповідно до обраної теми найбільшу увагу в дослідженні приділено оборонним боям на території УРСР у перший період війни, а також битві за Кавказ та операціям по визволенню Радянської України.

Розкриваючи проблему спільної боротьби братніх народів у збройному захисті завоювань соціалізму, автор насамперед висвітлює багатопланову організаційно-мобілізаційну роботу Комуністичної партії на

початку війни. На конкретних фактах та прикладах змальовано напружену діяльність ВКП(б) по ідейно-політичному згуртуванню трудящих, мобілізації людських ресурсів та створенню бойових формувань, зміцненню фронту, перебазуванню промисловості з прифронтових у східні райони країни, забезпеченню всенародної допомоги діючій армії, перетворенню країни на єдиний воєнний табір. Цінними є ті сторінки праці, де висвітлюється єдність партії та народу, рішуча підтримка заходів лєнінської партії багатонаціональним населенням нашої країни. Це, зокрема, переконливо показано на прикладах діяльності бойових загонів ВКП(б) — Комуністичних партій України та Грузії, їх місцевих організацій. Незламна вірність лєнінській національній політиці партії, ідеалам соціалізму з перших днів війни знайшла свій яскравий вияв у бойовій єдності воїнів багатьох національностей, що стала невичерпним джерелом ратного героїзму всіх народів СРСР.

Значне місце в монографії відведено докладному висвітленню участі синів України у битві за Кавказ та воїнів-грузинів у визволенні від фашистських окупантів території УРСР у 1942—1944 рр. Увага звертається на той факт, що понад половину Героїв Радянського Союзу з числа уродженців Грузії самовіддано билися на українській землі. У монографії наведено імена відважних воїнів-грузинів, які відзначилися під час визволення Полтави й Харкова, Донбасу і Правобережної України. Окремими підрозділами, частинами і цілими з'єднаннями у цих боях керували десятки офіцерів та генералів — синів грузинського народу. На українській землі загинули Герої Радянського Союзу А. І. Аваліані, Г. І. Беруашвілі, Г. І. Габріадзе, І. К. Джинчарадзе, В. А. Лежава, А. Л. Тереладзе, Н. А. Урушадзе, В. В. Чіковані, Л. В. Чубінідзе, В. М. Чхайдзе. Численні хвилюючі приклади ратної дружби, зібрані автором, свідчать, що в боях з ворогом на землях братніх радянських республік змінювалося розуміння єдності соціалістичної Вітчизни, зростала бойова могутність Червоної Армії.

Широко показано в книзі спільну боротьбу українського і грузинського народів у партизанських загонах та з'єднаннях, численних підпільних організаціях на території України й Криму. На конкретних фактах і документах висвітлюється героїчна участь уродженців Грузії у підпіллі Херсона, Кременчука, Вінниці, Миколаєва. Автор акцентує увагу на бойовій діяльності Героя Радянського Союзу, командира полку ковпаківського партизанського з'єднання Д. І. Бакрадзе, який вписав чимало яскравих сторінок в історію партизанського руху на Україні. В цілому досить детально розкриваючи це важливе питання, автор, на жаль, не дає узагальнюючих даних про загальну кількість на Україні партизан-грузинів, хоча такі цифри вже наведено в радянській історіографії¹.

¹ Див.: Коваль М. В. У горнилі війни. — К., 1972. — С. 64.

Яскравою сторінкою братерського єднання народів був їх спільний трудовий подвиг у радянському тилу, де кувалася перемога. Висвітлюючи цей важливий аспект теми, автор наголошує, що економічні зв'язки між братніми народами України і Грузії в роки війни були тісними і плодотворними. На значному, різноплановому матеріалі розкривається трудовий подвиг робітників, інженерів, евакуйованих з України в Грузію. В праці показано їх вагомий внесок у випуск оборонної продукції для фронту, розглянуто різнобічні форми трудової співдружності бійців тилу, організацію специфічних для воєнних років форм соціалістичного змагання, таких, наприклад, як рух за заміну товаришів, мобілізованих на фронт, виконання їх планових завдань, боротьба за дві—три норми за зміну тощо. Особливо помітним, як зазначається в книзі, був вклад українських гірників у розвиток видобувної промисловості Грузії, у стахановську роботу трестів «Чіатуармарганець», «Ткварчелвугілля», «Грузшахтобуд» та інших.

Яскравий і переконливий матеріал характеризує й культурне співробітництво Української РСР та Грузинської РСР на різних етапах Великої Вітчизняної війни. Наведені в книзі факти підтверджують ту істину, що дружні творчі зв'язки як між окремими вченими, поетами, письменниками, художниками, так й між цілими творчими колективами, учбовими закладами (наприклад, між Київським та Тбіліським держуніверситетами) зміцнилися, стали помітним явищем у розвитку єдиної багатонаціональної радянської культури. Характерним для того часу, як справедливо зазначається в монографії, стало помітне посилення інтересу, насамперед в літературі та образотворчому мистецтві, до теми дружби народів СРСР, історичних коренів цієї дружби, розкриття в художніх творах бойової єдності воїнів різних національностей як необхідної передумови перемоги над фашизмом.

Відтворюючи події останнього періоду війни, автор наводить значний фактичний матеріал про допомогу трудящих Грузії у відродженні промисловості, сільського господарства, установ науки й закладів культури Української РСР. Важливо відзначити, що при цьому простежуються два види цієї допомоги, які були нерозривно зв'язані. Перший — поставки по лінії державних установ та організацій, а другий — це надіслані від окремих трудящих, трудових колективів продукти харчування, насинневий матеріал, одяг тощо.

На жаль, рецензована праця не позбавлена ряду недоліків.

Насамперед слід наголосити на необхідність більш ґрунтовного викладу важливих теоретичних питань теми, аналітичних узагальнень важливих її аспектів. При дослідженні двосторонніх зв'язків йдеться передусім про необхідність глибокого і всебічного розкриття місця та взаємодії цих зв'язків у розвитку й зміцненні багатостороннього співробітництва між усіма народами Союзу РСР, яскравий показ провідної ролі, яку відіграв великий ро-

сійський народ у всіх сферах економічного та культурного життя країни. Потребують дальшої розробки важливі в такого роду працях проблеми, пов'язані з прискоренням у роки війни складання єдиного народногосподарського комплексу СРСР, а також питання глибокого взаємозв'язку інтернаціонального й національного в розвитку духовного життя радянських народів у той час, інтернаціоналістського виховання бійців фронту й тилу, нарешті, цілковитого краху ідеологічних диверсій фашизму, який намагався сіяти розбрат й ворожнечу між народами Радянського Союзу.

Далі. У ході соціалістичного будівництва й співробітництва радянських народів, у процесі складання єдиного народногосподарського комплексу населення кожної союзної республіки перетворилося на єдиний багатонаціональний колектив. У роки Великої Вітчизняної війни цей процес у результаті евакуації та перебазування великих продуктивних сил на схід дістав дальший розвиток, що також необхідно було б розглянути в монографії. Книга набагато виграє б, якби в ній було показано конкретний внесок народів Грузинської РСР у розвиток дружби та зміцнення співробітництва з Українською РСР. До речі, грузинська радянська історіографія нагромадила вже певний досвід у розкритті вкладу представників багатонаціонального населення республіки у перемогу радянського народу в Великій Вітчизняній війні². І цей досвід вартий серйозної уваги. У ряді випадків автор не посилається на новітні праці української радянської історіографії, використовуючи застарілі дані. Не завжди при висвітленні трудового та культурного співробітництва належним чином витримується, на наш погляд, єдиний проблемно-хронологічний принцип роз-

гляду подій. Так, у IV розділі розглядається як економічне, так й культурне співробітництво, хоча, зважаючи на великий обсяг матеріалу, їх доцільно було б показати в окремих розділах. На сторінках книги зустрічаються й дрібні неточності, помилки. Так, на с. 45 невдало зазначено, що під Севастополем було «розгромлено 300 тисяч гітлерівських солдат та офіцерів». Зрозуміло, що йдеться лише про кількість вбитих і поранених, як про це вказано в енциклопедії «Великая Отечественная война» (М., 1985. — С. 640). Є неточності на 26, 162, 207 сторінках книги, в оформленні посилань (с. 34, 37, 42 та ін.).

Але окремі помилки та прогалини не знижують в цілому позитивного враження, яке справляє монографія А. Г. Матіашвілі. Звернення до теми братерської дружби народів Радянського Союзу, висвітлення її тепер, коли наші ідеологічні противники намагаються витравити з пам'яті радянських людей героїчні звершення воєнних років, мають особливу актуальність. Працям вітчизняної історіографії, у яких висвітлюється ця тема, належить важливе місце у військово-патріотичному, інтернаціональному вихованні населення і, особливо, молоді нашої країни. І кожне нове дослідження, його переваги й недоліки вимагають ретельного розгляду й доброзичливої критики так само, як і заслуговують на всляку підтримку. Це повністю стосується і рецензованої праці грузинського вченого-історика А. Г. Матіашвілі.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ),
Д. В. ТАБАЧНИК (Київ)

² Див., наприклад: Очерки истории Коммунистической партии Грузии. — Тбилиси, 1983. — Ч. 2. — 387 с.

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ РАД

А. Т. Роман.

*Власть трудящихся
(Советы Молдавии в 1917—1941 гг.)*

Кишинев : Картя Молдовеняскэ,
1985. — 193 с.

На нинішньому, переломному етапі розвитку радянського суспільства, в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни значно зростає роль Рад народних депутатів — головної ланки соціалістичного самоврядування народу. Тому підвищується теоретична й практична значимість досліджень з проблем суспільно-політичної активності мас, досвіду їх участі у діяльності Рад, вивчення і узагальнення роботи представницьких органів влади.

В цьому плані певне значення має рецензована монографія. Це одна з перших праць, в яких комплексно розкривається

процес утворення, становлення і розвитку Рад Молдавії в перехідний період. У книзі аналізуються ленінські принципи формування й діяльності Рад на різних етапах боротьби трудящих краю за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму.

Достоїнством книги є й те, що в ній історія Рад Молдавії висвітлюється як політична творчість трудящих мас, як безперервний процес вдосконалення радянського демократизму. В книзі аналізуються соціальний і партійний склад Рад, організаційно-масова робота по проведенню виборчих кампаній до цих органів народодовладдя в процесі формування соціалістичної державності молдавського народу.

В рецензованій праці показано, що послідовне здійснення ленінської національної політики в республіці сприяло ліквідації фактичної нерівності молдаван, усладокованої від минулого. Автор висвітлює допомогу партійних, державних органів Української РСР у створенні радянської державності молдавського народу. На багатій

документальній основі показано шлях організації оформлення і розвитку МАРСР у складі УРСР. Значна увага акцентується на ролі видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави М. В. Фрунзе в утворенні Молдавської АРСР.

Автор документально показує, як на III сесії Всеукраїнської ЦВК 8-го скликання, яка відбулася 8—12 жовтня 1924 р. у Харкові, остаточно було вирішено питання про утворення Молдавської АРСР у складі Української РСР.

На численних прикладах у книзі висвітлено допомогу братніх народів СРСР у розвитку економіки і культури республіки. Так, показано роль УРСР в індустріалізації народного господарства Молдавії. Наприклад, розповідається про те, як згідно з рішеннями листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) з промислових центрів України було направлено до сіл Молдавії 158 передових робітників — «двадцятип'ятитисячників». Відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР до Молдавії в 1930 р. прибули 36 депутатів Артемівської міськради. Вони працювали у молдавських селах, реалізуючи заклик партії «Ради — обличчям до колгоспів!».

Автор підкреслює, що успішному соціалістичному будівництву в МАРСР сприяв періодичний розгляд різних його аспектів у ЦК КП(б)У, Всеукраїнському ВЦК і РНК УРСР. Так, наголошується на величезному значенні постанови ЦК КП(б) України і Раднарком УРСР «Про господарський та культурний розвиток Молдавської АРСР» від 11 січня 1934 р. (с. 125).

З аналізу монографії органічно випливає висновок про те, що у Молдавській АРСР у 1917—1941 рр. послідовно розвивалися і зміцнювалися ленінські принципи виборності і змінності представників трудящих у Радах, гласності в їх роботі, звітності й відповідальності депутатів перед своїми виборцями, посилювалися зв'язки радянських органів з масами.

Велику увагу автор приділив історії відновлення органів Радянської влади у правобережних районах МАРСР в 1940 р. Він

показав, як місцеві виконкоми брали активну участь в організації постачання населення, обліку запасів хліба, відновленні торговельної мережі, відбудові промислового виробництва, демократизації суспільного життя.

Значення проведеного дослідження полягає також у тому, що у сучасних умовах, коли проблема радянської державності молдавського народу залишається об'єктом безперервних атак буржуазно-ревізіоністської історіографії, воно переконливо викриває безпідставність вигадок буржуазних фальсификаторів щодо історії Рад Молдавської РСР. Цій проблемі у книзі присвячено окремих розділ. Автор проаналізував і піддав критиці міфи, теорії й концепції більш як 20 буржуазних істориків і політологів.

Книга завдяки багатим документальним джерелам, науковим висновкам має значну наукову і практичну цінність. Разом з тим виникають й деякі пропозиції, які автор міг би реалізувати у подальшій роботі над цією багатопланою проблемою. Так, слід було б глибше розкрити політичну та ідейну боротьбу в Радах Молдавії в 1918—1920 рр.; ширше показати здійснення Радами функції придушення скинутих експлуаторських класів у перехідний період, труднощі й недоліки у діяльності місцевих органів народовладдя. Більше уваги, на нашу думку, можна було приділити класовій боротьбі навколо Рад, їх культурно-виховній функції, ідеологічній роботі взагалі.

Зрозуміло, що у невеликій за обсягом праці неможливо проаналізувати всі сторони діяльності Рад за тривалий період з однаковою глибиною. Разом з тим необхідно знайти такі форми і методи дослідної роботи, щоб стисло і лаконічно висвітлити кардинальні проблеми радянського державного будівництва.

У цілому рецензована праця безумовно подасть допомогу вченим, радянським працівникам, депутатам і активістам у справі комуністичного виховання трудящих.

А. Г. МОРАР (Кишинів),
В. П. РИБАЛКО (Кишинів)

ЦІННЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ ПРОЛЕТАРИАТУ УКРАЇНИ

Робітничий рух на Україні :
Становище та боротьба
робітничого класу, 1861—1884 :
36. документів та матеріалів.

К. : *Наука*, 1986. — 422 с.

Дослідження складних проблем, пов'язаних із зародженням та розвитком класової боротьби пролетаріату Росії у перші пореформені десятиріччя, потребує дальшого нарощування зусиль учених по виявленню та публікації архівних матеріалів. І якщо

стосовно країни в цілому у даному плані досягнуто певних успіхів (варто згадати чотиритомне видання «Рабочее движение в России в XIX ст.» — М., 1950—1953 гг.), то цього не можна сказати про такого роду публікації по окремих регіонах. Тому слід вітати появу підготовленого архівістами республіки рецензованого збірника, що є фактично другим томом праці по документальному висвітленню історії робітничого класу України з середини XVIII ст.

Хронологічно даний збірник охоплює період з 1861 по 1884 роки. І це закономірно. Як відомо, селянська реформа відкрила шлях до розвитку капіталістичних відносин в Росії й надала якісно нового характеру процесові дальшого формування

робітничого класу. А 1885 рік, за словами В. І. Леніна, був початком новітньої історії російського робітничого руху. Документи, вміщені у збірнику, ілюструють процес перетворення пролетаріату з «класу в собі» в «клас для себе».

До збірника увійшов 301 документ, 290 з яких публікуються вперше; значну частину їх (98) взято з фондів ЦДІА УРСР у м. Києві; упорядниками проведено велику роботу по виявленню необхідних матеріалів в облдержархіввах. У книзі їх вміщено 56. Інші документи розшукано в ЦДАЖР СРСР, ЦДІА СРСР та ЦДАВМФ СРСР, у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у м. Ленінграді. До видання залучено відповідні матеріали з ЦДІА УРСР у м. Львові, які відображають формування робітничого класу на західноукраїнських землях.

За походженням усі документи поділені на три групи: складені робітничими організаціями, гуртками і товариствами; матеріали органів царської влади; документи легальної та офіційної періодичної преси. В цілому археографічне оформлення збірника виконано на високому рівні. Упорядники дуже обережно поводяться з документами — будь-які зміни, труднощі при читанні обов'язково зазначені.

Книгу відкриває ґрунтовна передмова, написана істориками-фахівцями з дожовтневої історії України — Л. Г. Мельником, О. А. Парасуьком, С. А. Трусевичем. Далі вміщено розгорнуте археографічне пояснення «Від упорядників», підготовлене М. І. Бугач. Полегшує користування збірником різноманітний за змістом науково-довідковий апарат.

Значна за обсягом інформація міститься у «Примітках», які дають біографічні дані згадуваних у документах людей, політичні характеристики періодичних видань, громадських організацій та установ, розкривають конкретний зміст відповідних історичних подій і явищ. У ряді випадків читачеві рекомендуються для ширшого ознайомлення з тією чи іншою темою монографічні дослідження, хоча в окремих випадках можна було б ці рекомендації доповнити. Наприклад, щодо «Південноросійського союзу робітників» можна було б згадати працю З. В. Першино «Очерки истории революционного движения на Юге Украины» (К. — Одеса, 1975. — 274 с.).

До речі, твердження, яке міститься у примітці № 78, що нібито створення «Південноросійського союзу» — це насамперед заслуга одеських народницьких гуртків і що він взагалі не виходив «за рамки народницького світогляду» (с. 390), дещо розходиться із загальноновизнаною його оцінкою як найпершої в нашій країні робітничої організації, поява якої була принципово новим явищем у пролетарському, а не народницькому русі.

У деяких примітках (№№ 5, 119, 120, 129, 175) згадується серед інших й ім'я М. П. Драгоманова, який у ряді своїх історико-публіцистичних праць, написаних у 70-х — на початку 80-х років, гостро викривав антинародну сутність зовнішньої та внутрішньої політики царизму. Проте твор-

чий доробок відомого діяча суспільного руху Росії та України на той час аж ніяк не був пов'язаний лише з буржуазно-ліберальними колами, як про це твердиться у примітці № 119 на с. 393. Трапляються помилки у написанні окремих прізвищ (наприклад, прізвище українського просвітителя В. Н. Каразіна помилково подано на с. 387 як прізвище його сучасника — відомого російського історика М. М. Карамзіна). Проте ці окремі огріхи істотно не зменшують ідейно-теоретичний і науковий рівень приміток.

Сприятимуть використанню матеріалів збірника й вміщені у ньому 2 покажчики: географічний і промислових та інших підприємств. Впадає в око, що найбільшою в останньому є група «Цукрові заводи». Це відбиває тенденцію переважаання цих підприємств у тогочасній економіці регіону. Звертання упорядників до архівів також прокоментовані спеціальним переліком. Вказано й використані видання (с. 422).

Зміст книги охоплює широке коло проблем. Деякі документи навіть дещо виходять за межі теми. Маємо на увазі, зокрема, ті, що ілюструють становище селян на промислових підприємствах, життя ремісників Києва, Одеси та інших міст.

Та переважна більшість матеріалів збірника прямо стосується історії робітничого класу України: висвітлює тяжке побутове становище пролетарів і умови їх праці на підприємствах винокурно-горілчаної, цукрової, чавуноливарної та інших галузей промисловості, на будівельних роботах. 17 документів присвячені становищу та боротьбі робітників (переважно нафтовиків і друкарів) за свої права на землях Західної України. Широко проілюстровані в книзі такі форми та види опору робітників класовому гнобленню, як скарги, втечі та залишення роботи, підпали підприємств, заворушення, страйки напади на державні установи. І якщо в матеріалах, що стосуються періоду 1861—1869 рр., згадано лише 1 страйк, то документи наступних років, а особливо періоду 1880—1884 рр., фіксують різке збільшення кількості страйків з економічними вимогами, свідчать про активну пропаганду народників серед робітників.

У виданні чітко простежується процес змушення та кількісного зростання робітничого класу, піднесення його ролі у визвольній боротьбі народних мас. Таким чином, збірник істотно розширює джерельну базу складного, багатого в чому суперечливого періоду, під час якого почався вихід пролетаріату України на арену загальноросійської боротьби проти самодержавства.

Разом з тим доводиться пошкодувати, що в збірнику надруковано далеко не всі з виявлених і взятих на облік упорядниками документів (з 700 вміщено лише 301). Алфавітний принцип переліку друкованих видань (с. 422) не дає уявлення про напрями цих видань та час, коли вони виходили. Тому його не можна вважати вдалим. Поряд з «Указателем фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского» П. А. Орлова (1887 р.) при складанні покажчика підприємств доречно

було б скористатися даними аналогічного «Указателя» того ж автора за 1881 р. Не зрозуміло, чому до рубрики цього ж покажчика «Інші підприємства» (с. 412) потрапили завод сільськогосподарського машинобудування «Лепп і Вальман» (у тексті книги значиться «Вольман», що, безперечно, є помилкою документа) в с. Хортиця Катеринославського повіту (згадується в кн.: П. А. Орлов «Указатель...». — СПб., 1887. — С. 336), а також завод Є. І. Бурхгарта в Єлисаветграді (див.: П. А. Орлов «Указатель...». — Спб. 1894. — с. 389), тоді як ці підприємства мали бути вказані у зовсім іншій рубриці.

Нині, коли в республіці ведеться широке комплексне дослідження проблем історії пролетаріату України, актуальним є завдання розширення джерельної бази її дожовтневого періоду. Виходячи з цього, бажано було б прискорити темпи підготовки до друку наступних томів цієї багатомної історико-документальної праці, яка стане в пригоді як фахівцям-дослідникам, так і всім, хто цікавиться питаннями становлення і розвитку робітничого класу нашої країни.

В. Г. САРБЕЙ (Київ),
О. М. МАШКІН (Київ)

НАРОДНІ МАСИ УКРАЇНИ У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ 1648—1654 рр.

Ю. А. Пінчук.

*Роль народных масс
в освободительной войне 1648—1654 гг.
и воссоединении Украины с Россией //*
(Советская историография).

Киев, Наук. думка.—1986.—215 с.

Радянські історіографи добилися значних успіхів у висвітленні героїчних сторінок визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання України з Росією. Нині з'явилася необхідність в узагальненні зробленого з тим, щоб спрямувати зусилля дослідників на вирішення поки що нерозв'язаних питань. Цьому й присвячено рецензовану монографію.

Наскільки правомірною є така постановка проблеми? Адже принаймні у 250 працях радянських істориків розглядаються різні аспекти визвольної війни, в тому числі й ті, що стали предметом пошуків автора рецензованої книги. Здійснений Ю. А. Пінчуком науковий аналіз історіографічних праць з цієї проблеми виявив і чимало прогалин, які необхідно заповнити. Автор дає конкретні рекомендації, які, за його думкою, можуть допомогти вченню при розробці недостатньо вивчених питань теми.

Монографія є комплексним історіографічним дослідженням, в якому оцінюються значна кількість наукових видань з історії визвольної війни і возз'єднання України з Росією. Його методологічною основою є марксистсько-ленінське вчення про роль народних мас в історії, зроблені К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Ленінінм висновки, що стосуються категорій «народ» і «народні маси». Автор уважно розглянув, як і коли в історичній літературі вживаються ці поняття, висловив слушні зауваження з приводу їх класової наповненості на різних етапах розвитку історичної науки. Його узагальнення й висновки дають змогу чіткіше висвітлити багатогранну діяльність народних мас, показати її вирішальну роль

не тільки у подіях, що відбулися в середині XVII ст., а й у історії України періоду феодалізму взагалі.

Щоправда, виклад цього матеріалу не скрізь чіткий, а в деяких місцях і суперечливий. Недостатньо аргументованим і навіть недоцільним, на наш погляд, є отождолення понять «народ» і «народні маси» (див. с. 38). Нині автор спробував уточнити свою думку, заявивши, що перше з них ширше, ніж друге. Оперуючи терміном «народні маси», він має на увазі й тих, хто відбивав їх інтереси, сподівання та настрої. На жаль, при цьому Ю. А. Пінчук чомусь нічого не сказав про те, які конкретно класи-станни і соціальні групи населення часів визвольної війни він включає у поняття «народні маси».

Тематично необхідним і методично правильним є аналіз того, як у радянській історіографії висвітлене становище мас України напередодні визвольної війни. Вдало визначено коло питань, що стосуються обраної вченим теми: стан класів-станів і соціальних груп; боротьба проти гніту, роль мас у виробництві матеріальних благ і розвитку контактів між Україною і Росією. Напевно, варто було б розглянути при цьому і монографії І. П. Крип'якевича, Є. М. Подградської, в яких ідеться про зв'язки Західної України та Молдавії, до складу якої входила Північна Буковина, з Росією. Тоді можна було б зробити порівняльні висновки щодо ступеня дослідженості піднятих у монографії проблем і в регіональному плані. Але це не впливає на правомірність пропозиції Ю. А. Пінчука про необхідність дальшого вивчення українсько-російських взаємовідносин, проблем спільної боротьби проти експлуатації та зовнішньої агресії протягом усього XVII ст.

Центральне місце в рецензованій праці займає аналіз того, як в історичній літературі оцінюються дії народних мас у визвольній війні. Авторські оцінки й узагальнення достатньо аргументовані й переконливі. Ю. А. Пінчук особливо підкреслює значення партійних і урядових постанов для розвитку радянської історіографії, поглиблення ідейно-теоретичного рівня наукових досліджень. Під їх впливом, зазна-

чається в праці, в історичній науці дедалі чіткіше викристалізувалося марксистсько-ленінське розуміння ролі мас у розгортанні антифеодального й визвольного руху та ліквідації польсько-шляхетського панування на Україні. Паралельно робилися уточнення в оцінці діяльності Б. Хмельницького, поступово утверджувалася думка про нього, як про керівника, що усвідомив прогресивні завдання свого часу, послідовно й наполегливо боровся за їх реалізацію. При цьому він зображувався і як виразник інтересів панівних верств суспільства, соціально-економічна політика якого мала на меті захист інтересів козацької старшини, шляхти, монастирів і патриціату.

Значне місце в монографії відведено розгляду того, як у літературі висвітлено питання про роль широких мас у зближенні українського і російського народів. Воно органічно зв'язане із загальною історією України середини XVII ст. і тому присутнє практично в усіх працях з цієї теми. Це зобов'язувало автора розглянути принаймні ті з них, де воно розкривалося з найбільшою повнотою. Аналіз відповідних видань переконливо свідчить про те, що потрібно було чимало часу для того, щоб в історіографії утвердилося справді наукове розуміння воз'єднання України з Росією, як наслідку тривалої боротьби й волевиявлення мас. Можна погодитися з Ю. А. Пінчуком, який зазначає, що, незважаючи на значні досягнення науковців, рівень дослідженості цієї проблеми ще недостатній.

У книзі проаналізовано також стан вивчення питання про місце народних мас у соціально-економічних і політичних перетвореннях, що відбувалися на Україні в той період. Акцентуючи увагу на нових працях радянських учених, дослідник зробив об'єктивний висновок про те, що нині ця тема потребує дальшої розробки і ще чекає своїх дослідників.

БЕЗСМЕРТНИЙ СИН НІМЕЦЬКОГО НАРОДУ

І. М. Кулинич.

Син свого класу.

Київ: Політвидав України.—1986.—135 с.

До 100-річчя з дня народження видатного діяча німецького і міжнародного комуністичного та робітничого руху, Голови Комуністичної партії Німеччини Ернста Тельмана було опубліковано ряд наукових і науково-популярних праць, в яких розглядаються різні етапи його біографії та революційної діяльності. В історичній літературі, надрукованій у НДР та СРСР, досить ґрунтовно висвітлені такі питання, як боротьба Е. Тельмана за ідейно-політичний і організаційний розвиток КППН, завоювання на свій бік більшості представників робітничого класу, створення єдиного пролетарського фронту та ін.

Крім указаних вище недоліків, в рецензованому виданні є ряд інших. Так, в окремих випадках автор відходить від історіографічного аналізу літератури з конкретної проблеми, підміняючи його звичайною констатацією фактів. Наприклад, на с. 96, 113, 163 тільки описуються погляди окремих істориків без необхідної в такому випадку їх оцінки. З тексту незрозуміло, які ж нові ідеї вони висловили у порівнянні зі своїми попередниками, правильними чи хибними є їх думки з приводу тих чи інших аспектів теми.

На жаль, внаслідок певної недосконалості структури монографії її автору не вдалося уникнути окремих смислових повторів.

Не зайвим був би і більш ґрунтовний критичний розгляд антинаукових концепцій буржуазних націоналістів, які й донині становлять значну частину зарубіжних фальсифікаторів, що «досліджують» минуле українського народу.

Фактично поза увагою Ю. А. Пінчука залишився такий важливий аспект аналізу історичних праць, як обґрунтованість висновків та положень, що містяться в них. Вважаємо, що книга лише виграла б у науковому плані, якби вчений оцінив розглядувану проблему з точки зору дискусійності окремих питань, зокрема про вплив визвольної війни на еволюцію феодалізму і генезис капіталізму на українських землях, переростання народності у націю тощо.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензоване видання є цікавим дослідженням. Воно сприятиме дальшому вивченню таких знаменних подій в історії України, як визвольна війна 1648—1654 рр. і воз'єднання з Росією.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ),

В. Й. БОРИСЕНКО (Київ)

Значно слабше розкрито його внутрішній, духовний образ, риси незламного пролетарського характеру, стійкість і мужність у битві проти фашизму. Певною мірою цю прогалину заповнює рецензована книга І. М. Кулинич — своєрідний науково-популярний нарис життя і діяльності Е. Тельмана. Всі події в ній розгортаються на драматичному історичному фоні: у фокусі Німеччина кінця XIX — першої половини XX ст., коли сформувався агресивний німецький імперіалізм, що розв'язав дві світові війни, відбувалися могутні революційні виступи пролетаріату, що ширилися під впливом Великого Жовтня.

Автор аналізує основні етапи становлення революціонера, який прагнув «віддати розум і знання, досвід і енергію, всього себе цілком трудовому німецькому народу для забезпечення кращого майбутнього Німеччини шляхом переможиної

соціалістичної визвольної боротьби...» (с. 3).

Дослідник розповідає про те, як у дитячі та юнацькі роки шліфувалися грані революційного характеру майбутнього вождя німецьких пролетарів. Робітничі «університети» Гамбурга, міста, де він народився, сформувавали у нього переконання, що тільки організовані робітничі маси можуть успішно протистояти класу експлуататорів, вести з ними боротьбу за свої права. Вони повинні виступати єдиним фронтом. Пояснюючи свій вступ до профспілкової організації, Е. Тельман підкреслює, що це було не вимушеною необхідністю, а цілком свідомим кроком. Він розумів усю складність завдань, які виникли перед ним у зв'язку з цим.

У книзі йдеться про те, що вже на початку революційного шляху яскраво виявилася важлива риса характеру майбутнього вождя пролетаріату Німеччини. Якщо він вважав яку-небудь справу справедливою, то енергійно брався за неї і, незважаючи на будь-які перешкоди, доводив її до кінця. Принциповість, переконаність, наполегливість і безкомпромисність у боротьбі за інтереси трудящих підносили авторитет серед товаришів, які почали давати йому важливі громадські доручення. Так, у червні 1912 р. Тельман був обраний делегатом VII з'їзду спілки транспортних робітників. У своєму виступі на ньому він рішуче засудив реформізм і закликав делегатів берегти бойовий дух профспілок, вимагав розширення її неухильного дотримання принципів профспілкової демократії.

Досить ґрунтовно в рецензованій книзі показано, що вже напередодні першої світової війни двадцятивосьмирічний Е. Тельман був на боці тих, хто зберігав і продовжував кращі традиції німецької соціал-демократії — К. Лібкнехта, Р. Люксембург, Ф. Мерінга, К. Цеткін, активно борючись за економічні й соціальні інтереси робітничого класу й широких народних мас, проти мілітаризму й імперіалізму.

З революційним запалом він пропагував серед робітників, а згодом (коли його призвали до лав армії і відправили на Західний фронт) і серед солдатів анти-мілітаристські лозунги «Головний ворог — у власній країні!», «Не громадянський мир, а громадянська війна!», викривав і засуджував соціал-шовінізм, захищав пролетарський інтернаціоналізм, виступав проти війни та тих, хто її розв'язав.

Автор праці розповідає про те, що вплив ідей Великого Жовтня «остаточно і безповоротно визначив подальший шлях Е. Тельмана» (с. 29). Він «став не лише вірним другом Країни Рад, а й самовідданим її захисником», послідовно і невтомно вивчав досвід Жовтневої революції, засвоюючи ідеї її вождя — В. І. Леніна (с. 31).

У дні Листопадової революції 1918 р. у Німеччині Е. Тельман твердо стояв на позиціях лівих «незалежників», вів боротьбу за передачу всієї влади Радам. Восени 1923 р. він очолював героїчне пов-

стання гамбурзького пролетаріату. Хоча про цю важливу подію написано чимало праць, І. М. Кулиничу вдалося висвітлити її під новим кутом зору, зосередивши увагу не на описанні самого цього виступу, а на уроках останнього.

Аналізуючи його діяльність на посту Голови Комуністичної партії Німеччини, дослідник показує, як під керівництвом полум'яного революціонера КПП почала систематично й планомірно поширюватися вчення К. Маркса, Ф. Енгельса й В. І. Леніна серед широких мас трудящих. У книзі розповідається про те, як з кожним роком зростали авторитет і вплив КПП серед трудівників. На початку 30-х років вона налічувала у своїх рядах 360 тис. членів, мала значний вплив на робітничий клас через профспілки, які навесні 1932 р. об'єднували понад 300 тис. чол. На президентських виборах у березні 1932 р. Е. Тельман одержав 5 млн. голосів. Перемога над фашизмом ще була можливою, якби керівництво соціал-демократичної партії прийняло пропозицію про спільність антифашистських дій. Проте цього не сталося. На наш погляд, питання про взаємовідносини між комуністами і соціал-демократами у той період слід було б розглянути детальніше.

У книзі змальовані трагічні події, пов'язані із захопленням влади фашистами, які розгорнули кампанію терору проти КПП та інших прогресивних сил країни. Арешт Е. Тельмана був тяжким ударом для КПП і всього міжнародного робітничого руху. Та, незважаючи на це, партія під керівництвом ЦК продовжувала боротьбу в умовах підпілля.

Значну увагу в рецензованій праці приділено розповіді про розмах кампанії за визволення полум'яного антифашиста з гестапівських катівень, яка пройшла у багатьох країнах світу і насамперед Європи. Знищення Е. Тельмана було злочином, який скоїли приречені на загибель нацисти. Автор висвітлює післявоєнну історію судових процесів у Західній Німеччині над безпосередніми вбивцями герою-революціонера (починаючи з 1947 р. і закінчуючи справою, що слухалася у Крефельді у 1985—1986 рр., коли лицемірна західнонімецька Феміда винесла надзвичайно м'який вирок есеєвцю В. Отто).

З особливим інтересом читаються ті розділи книги, де йдеться про зв'язки Е. Тельмана з Країною Рад, зокрема Радянською Україною. Наприкінці 1926 р. він побував в українському місті Старокосянтинові, де квартирувала дивізія червоних козаків. Особливо тісні зв'язки підтримували між собою трудящі УСРР і Союз червоних фронтників, який очолював Е. Тельман. І. М. Кулинич при цьому використав цікаві архівні матеріали, які, на нашу думку, допомагають відкрити нові сторінки життя та біографії вождя німецького пролетаріату.

Відзначаючи актуальність рецензованої монографії, хотілося б висловити й кілька критичних зауважень. Як нам здається, у книзі недостатньою мірою проаналізовано парламентську діяльність Комуністичної

партії Німеччини і, зокрема її голови, у період Веймарської республіки. Вона відіграла важливу роль у завоюванні широких мас трудящих та створенні єдиного народного фронту в боротьбі проти реакції. Потребує більш глибокої оцінки робота Е. Тельмана у Комінтерні та його органах. Можливо, доцільно було б для розкриття його внутрішнього світу ширше розповісти про бойового помічника й

вірного друга — дружину Розу Тельман, взаємини з донькою Ірмою, товаришами. Ці зауваження й побажання в цілому не впливають на позитивну оцінку книги І. М. Кулинича, яка написана популярною мовою, добре проілюстрована фотодокументами. Її з інтересом зустріли як спеціалісти, так і широке коло читачів.

А. С. ЗАВ'ЯЛОВ (Дніпропетровськ)

УКРАЇНСЬКІ ІМІГРАНТИ В США

Леон Толопко. -

Трудові українці США.

Книга перша (1890—1924 рр.)

Ліга американських українців:

Нью-Йорк, Н. Я., 1984. — 199 с.

Українці за кордоном... Правдива розповідь про них, про їхнє життя викликає у нас, радянських людей, особливий інтерес.

Саме з таким інтересом сприймається книга Леона Толопко — одного з лідерів Ліги американських українців, ветерана прогресивного руху в США, відомого журналіста. Він розповідає в ній про історію української імміграції в Сполучених Штатах Америки. І хоч ця історія доведена ним тільки до середини 20-х років нашого століття, книга є й глибоко пізнавальною, і гостро актуальною.

Наближається 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, і як тут не відзначити, що це — книга про тих українців-іммігрантів, які разом з усіма прогресивними силами США палко її вітали. «Жовтнева соціалістична революція в Росії, — відзначає, зокрема, Л. Толопко, — отримала широку підтримку трудящих США. Про це свідчить їх сильний спротив висилці американського війська до Росії на допомогу контрреволюціонерам. Посилалася і ненависть до імперіалістичної війни, до якої США прилучилися, засудження її» (с. 106).

Особливо хвилював українських іммігрантів розвиток подій на Україні. Серед них ще були сильні буржуазно-націоналістичні та опортуністичні впливи. Не обійшли вони й Української федерації Соціалістичної партії США (УФСП). Однак класова, інтернаціоналістська позиція була визначальною. Вірність їй, як показано в книзі, підтвердила, зокрема, нарада УФСП, що відбулася в Клівленді (штат Огайо) 12—14 квітня 1918 р. У прийнятій на ній резолюції її учасники заявили, що Центральна рада не виражала «інтересів українського робітництва і селянства», що її тактика йшла «всупереч зі змаганнями українського і неукраїнського робітництва», що йменовані «соціалістичними» партії, які входили до її складу, «зійшли з класової позиції, відкидаючи диктатуру пролетаріату». В резолюції виражалася симпатія більшовикам, «котрі є за диктатуру пролетаріату, і тим елементам, кот-

рі пішли за ними, відкинувши компроміс з буржуазією...» (с. 110—111).

Книга цікава й з точки зору власне історії української імміграції в США. Минає 100-річчя існування українських громад на американській землі. Буржуазно-націоналістичні фарисеї як раніше, так і з цієї нагоди зводять хвалу Сполученим Штатам в дусі офіційних претензій на «винятковість» і «рівні можливості» для всіх, хто туди прибував. Іншою була, однак, історична дійсність. Л. Толопко розкриває її гірку правду. Його книга — це створена на свідченнях і документах розповідь про людей праці, про масу тих знедолених українців, які залишали рідну землю в пошуках долі.

Перші вихідці з українських земель з'явилися у США ще в колоніальний період їх історії. За дослідженнями, на які посилається Л. Толопко, в реєстрах учасників війни Сполучених Штатів Америки за незалежність (1775—1787 рр.) значиться багато явно українських прізвищ. На думку автора, то могли бути нащадки українців-протестантів, які з підвладних Польщі земель за відмову прийняти католицизм були вигнані за її межі ще після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Виявлено українські або дуже близькі до них прізвища й у реєстрах учасників громадянської війни в США у 1861—1865 рр.

Були іммігранти з України, які швидко розчинилися в загальній масі європейських поселенців в Штатах, забувши або й не усвідомивши свого етнічного походження. Так, Іван Макогон з галицького села Залісся, як про це пише автор рецензованої книги, стилізував своє прізвище під Мак'Огон. Першим у США заявив про себе як українець А. О. Гончаренко — уродженець Київщини, служитель культу, який виїхав до Штатів, тікаючи від арешту за зв'язки з «Колоколом». У книзі докладно описується довге і складне життя цього борця за справедливість.

Якими б специфічними не були обставини, за яких українці емігрували за кордон, в основі їх лежали соціальні і політичні причини. Розкриваючи їх, Л. Толопко показує злиденне становище і безправ'я, в якому перебувало населення України в період розвитку капіталізму і переростання його в імперіалізм. Особливо це було характерним для Східної Галичини, Закарпаття й Буковини, які становили колоніальну периферію Австро-Угорської імперії. Саме з цих україн-

ських земель еміграція досягла наприкінці XIX — на початку XX ст. найбільших розмірів.

Вийхати за межі рідного краю, а, тим більше, перебраться за океан було не так просто. Проте нужда змушувала долати всі перепони. Люди поодиночі, сім'ями, групами вибиралися, як показано в книзі, до Південної Америки, на Гаваї, до Америки Північної. За підрахунками дослідників, протягом 1877—1909 рр. до США прибуло близько 193 тис. українських емігрантів. Враховуючи народжених у Штатах, на той час там налічувалося 470 тис. українців (с. 28).

Надії на кращу долю починали згасати в емігрантів уже на пароплавах, на яких їх везли як худобу. За муками морської подорожі до США треба було пройти принизливий карантин на о. Елліс-Айленд, що в гирлі р. Гудзон. А далі — петля капіталістичної неволі. «Аби мати якнайдешевших робітників, — пише, зокрема, Л. Толопко, — власники заводів спроваджували до Америки все більше й більше іммігрантів. Нерідкими були випадки, коли капіталісти сплячували іммігрантам кошти подорожі з тією умовою, що опісля відраховуватимуть з їхньої платні певні суми грошей, аж поки борг не буде повністю погашений. Загалом від 1870 до 1914 року у такий спосіб стягнуто з багатьох країн до США 25 123 457 іммігрантів. У Сполучених Штатах вони становили основну масу робітників у сталеливарній, вугільній, текстильній та кількох інших галузях індустрії, виконуючи найважчу і найбруднішу роботу, працюючи 12—15 годин денно за низьку заробітну плату» (с. 33).

На відміну від Канади й Бразилії, де українські іммігранти знаходили собі заняття переважно в сільському господарстві, у США вони поповнювали робітничий клас промисловості. У 1898—1908 рр. іммігранти проживали в 35 штатах країни. Заробітки їх, як відзначається в книзі, були мізерні. Причому новоприбулим платили за однакову роботу наполовину менше, ніж американським робітникам і натуралізованим іммігрантам. Ще нижчою була оплата праці жінок. Широко використовувалася і вкрай мізерно оплачувалася праця дітей.

Америці ненаситної наживи, яка перетворювала в невідьника кожного, хто потрапляв до її хижачьких пазурів, протистояла Америка експлуатованих і дискримінованих мас. Точилася гостра класова боротьба. Шоправда, пролетаріатові в ній бракувало єдності. Керівництво Американської федерації праці, наприклад, займало шовіністичну позицію щодо «нових» іммігрантів — вихідців із Східної й Південної Європи, протидіяло розв'язку соціалістичного руху. Як показано у книзі, це позначилося на діяльності організації українських іммігрантів, перші серед яких створювалися не за класовим принципом, а за ознаками походження і релігійних вірувань. Це були греко-католицькі і православні парафії і створені на їх основі товариства взаємодопомоги, кож-

не з яких мало свою пресу, проводило освітню роботу.

Однак саме іммігрантське життя вчило трудящих класової боротьби. В середовищі іммігрантів з часом з'явилися експлуататори, які наживалися на складних проблемах і труднощах. Одні з них відкривали шинки, інші — продуктови лавки, ще інші — похоронні бюро. Дехто брався відати іммігрантськими заощадженнями й наживався на високих процентах за операції з ними, а нерідко взагалі зникав разом з чужими грошима.

Першою віхою на шляху прогресивного руху серед американських українців Л. Толопко називає «Організацію українських вольнодумців в Америці», яка була створена 1908 р. (видавала газету «Хлопський параграф»). Наступного року представники цієї та ряду інших груп ввійшли до організаційного комітету з'їзду, на якому було проголошено Українську робітничу партію. Однак незабаром вона розпалася. Водночас існувала також українська робітничая організація «Гайдамаки», яка, зрештою, перетворилася з політичної на товариство взаємодопомоги. Ці перші кроки хоча й промовисті, проте, як підкреслюється у книзі, далеко не зрілі в розумінні цілей і характеру боротьби робітничого класу.

Калейдоскопічним було й існування аморфних за своїм характером українських соціалістичних відділень, що почали виникати в США у 1911—1912 рр. Тільки в травні 1915 р. вони змогли організаційно консолідуватися. Їх було прийнято до Американської соціалістичної партії на правах Української федерації. В книзі докладно розкрито складність ідейно-політичної обстановки, в якій доводилося діяти соціалістам у США. Серед іммігрантів проводилася, крім усього іншого, підривна пропаганда, яку вели різного роду буржуазно-націоналістичні емісари з українських земель, що були під владою Австро-Угорщини. Під час першої світової війни ця пропаганда мала запалливо шовіністичний характер проавстрійської спрямованості. Американські соціалісти, в тому числі українці, послідовно викривали імперіалістичний характер війни і рішуче виступали проти участі у ній Сполучених Штатів.

На вищий і якісно новий рівень піднявся робітничий і соціалістичний рух у США під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Кульмінаційною подією цього піднесення стало утворення Комуністичної партії. Це була не однактна подія. В книзі докладно показано, як сталося, що в 1919 р. у Штатах «постали» дві партії комуністів — Комуністична робітничая партія Америки (на чолі з Дж. Рідом й А. Вагенкнехтом) і Комуністична партія Америки (на чолі з Ч. Рутенбергом), і як ці дві партії в травні наступного року на нелегальному з'їзді злилися в Об'єднану комуністичну партію Америки — американську секцію Комуністичного Інтернаціоналу. УФСР увійшла до Комуністичної партії як її Українська федерація.

Правлячі кола США відповіли на революційне піднесення робітничого руху жорстокими репресіями. В країні розпочався розгуд реакції. Це й розгром організації «Індустріальні робітники світу» та засудження до тривалого ув'язнення її керівництва на чолі з Б. Хейвудом, і цькування соціалістів та заточення до в'язниці їх лідера Ю. Дебса, і галасливі розслідування законодавчими органами «червоної небезпеки», і криваві розправи з учасниками страйків та масових демонстрацій. Ось, наприклад, одне з наведених у книзі свідчень, взяте її автором з газети Української федерації Комуністичної партії «Робітник». Йдеться про демонстрацію 8 жовтня 1919 р. в Нью-Йорку, на яку вийшли близько 5 тис. вихідців з Росії. Це була мирна демонстрація солідарності з революційним російським пролетаріатом і політичними в'язнями капіталістичних тюрем. Та власті направили проти неї збройну силу. «Сотні кінної поліції,— свідчила, зокрема, газета,— врізалися в мирну товпу і сікли, рубали направо і наліво кого попало. Звісна журналістка Луїз Брайнт, яка жила в Росії і бачила Велику Російську Революцію, пише, що вона «ще не бачила таких підлих, жорстоких побойв мирних людей, як це вчинила нью-йоркська поліція» (с. 129).

Л. Толопко широко висвітлює рішучу боротьбу, яку вели українські іммігрант-комуністи проти буржуазних націоналістів у самому іммігрантському середовищі та проти емісарів буржуазно-націоналістичної контрреволюції, що прибули з України за підтримкою і допомогою. Після приїзду туди одного з таких емісарів, який закликав іммігрантів обмінювати долари на петлюрівські гривні і карбованці, газета «Українські щоденні вісті» (таку назву з 31 січня 1920 р. дістав «Робітник») застерегла, що той, хто купить «хоч одну гривну, той буде помагати

Петлюрі мордувати наших рідних на Україні», що «петлюрові гривні і карбованці не мають найменшої вартості, бо Петлюра банкрот і «Укр. нар. республіка» не існує». «Існує Українська Радянська Республіка»,— заявила газета (с. 161—162).

У книзі показано, що багато хто з українських іммігрантів залишав хвалену Америку і повертався на Радянську Україну, щоб взяти участь у будівництві нового життя. Докладно описано автором рух серед американських українців на подання допомоги голодуючим на Україні і в Поволжі у 1922 р.

Достоїнством книги є її комплексність. Головні сюжетні лінії — економічне і соціальне становище трудящих українців у США, культосвітня робота та ідейно-політична боротьба в їх середовищі — розглядаються Л. Толопком, по-перше, у взаємозв'язку і взаємозумовленості, по-друге, в контексті загального розвитку найважливіших подій у Сполучених Штатах Америки, на Україні і в усьому світі. Тим самим з класовою пристрасстю і глибокою переконливістю відтворено динаміку дійсності.

Л. Толопко опрацював як пресу того часу, про який пише, так і всю доступну йому літературу з відповідних питань. На жаль, серед цієї літератури виявилися не всі фундаментальні дослідження з історії США, особливо останнього часу. Тому в книзі є окремі розходження з оцінками, що усталилися в радянській історіографії. Однак вони непринципові. В цілому книга є вагомим внеском у висвітлення історії трудящих американців українського походження. Вона вчить ясніше бачити сьогодення, історичні корені його проблем і шляхи їх розв'язання.

І. С. ХМІЛЬ (Київ)

УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Т. В. Орлова.

*Критика буржуазних фальсифікацій
партійного строительства КПСС:
Историография проблемы.*

Київ : Вища школа, 1987.— 159 с.

Жоден з напрямів радянського суспільствознавства не розвивався в останні тридцять років так бурхливо, як критика буржуазної історіографії. І це закономірно. Небувале у післявоєнний період загострення ідеологічної боротьби двох протилежних систем, антикомунізм і антирадянськизм, притаманні зовнішній та внутрішній політиці капіталістичних держав, серйозно вразили і сферу наукових досліджень з історії СРСР, його політичної системи, соціально-економічного й духовного розвитку. За відвертим визнанням

професора Пенсільванського університету С. Коена, багато хто із західних «знавців» Радянського Союзу, незалежно від реальних процесів, вбачають у нашій країні «лише те, що хочуть бачити»¹. Ось чому науковці-марксистки вважали і вважають своїм обов'язком вести постійну боротьбу проти намагань запеклих ненависників соціалізму нав'язати свої тлумачення суспільно-політичного процесу, ролі й місця в ньому Комуністичної партії.

Однією із спроб, на наш погляд, вдало, оцінити досвід цієї боротьби, визначити шляхи удосконалення методики наукової критики буржуазних теорій і концепцій щодо вузлових напрямів керівної діяльності КПРС, принципів партійного будівництва є рецензована монографія.

¹ Cohen S. Scholarly missions: Sovietology as a vocation // Rethinking the Soviet experience.— New York, 1984.— P. 36.

Потреба у працях історіографічного характеру цілком очевидна. Стосується це і критичної літератури, яка має свої завдання і свій специфічний предмет дослідження. Однією з перших узагальнюючих праць, в якій дається історіографічний огляд критики буржуазної «радянології» та антикомунізму, є книга Т. В. Орлової. Автор здійснила комплексний аналіз понад 360 монографій та брошур, більш як 280 статей радянських дослідників і майже 200 англо-американських публікацій. Це дозволяє рельєфніше визначити не тільки досягнення, а й проблеми критичної літератури, сприяє більш чіткій орієнтації дослідників, особливо початківців, у розробці актуальних питань викриття буржуазних фальсифікацій історії й політики КПРС.

Т. В. Орлова зупиняється на найбільш характерних рисах та особливостях праць радянських учених з критики антикомунізму, що з'явилися протягом 50—80-х років. У цих дослідженнях автор відзначила більшу конкретність проблематики, посилення уваги до вивчення питань еволюції та диференціації буржуазної історіографії, її соціальних, організаційних, методологічних, джерельних основ. У книзі показано, що, починаючи з кінця 50-х років, радянська історіографія збагатилася гострополемічними, наступальними працями, які містять аргументовану критику антикомуністичних перекручень марксистсько-ленінського вчення про партію, ролі КПРС як ядра політичної системи суспільства, характеру партійного керівництва економікою, ідеологічної роботи партії, закономірностей її внутрішнього життя.

Водночас автор цілком слушно підкреслює, що у світлі положень та висновків нової редакції Програми КПРС, рішень XXVII з'їзду партії перед критикою буржуазних фальсифікацій питань партійного будівництва КПРС постають нові відповідальні завдання. Вони вимагають від радянських учених підвищення ідейно-теоретичного та наукового рівня їх критичних праць, посилення уваги до вивчення малодосліджених питань цієї важливої проблеми, удосконалення методів і прийомів боротьби з буржуазними ідеологічними противниками.

Одним словом, у рецензованій книзі міститься систематизований матеріал і всім своїм змістом вона спрямована на те, щоб зробити критику буржуазної історіографії ще більш ефективною.

Рецензована праця викликає роздуми про те, як саме нині, в умовах перебудови нашого суспільства повинні мислити й писати фахівці з критики антикомунізму. Тим більше, що і XXVII з'їзд КПРС, і Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами суспільних наук поставили перед суспільствознавцями нові, складні завдання, зорієнтували їх на рішуче подолання схоластичного теоретизування, догматизму, коментаторства, прагнення уникнути висвітлення складних і гострих проблем тощо. Нам здається, що праця Т. В. Орлової і своїми позитивними якостями, і на-

віть своїми вадами дає певний поштовх для дальшого руху у сфері наукової критики «радянологічних» концепцій.

При цьому, на наш погляд, не можна не враховувати «всіх тих суперечностей, які мають місце в житті»². Т. В. Орлова, на жаль, якраз і уникає серйозної розмови про те, що суперечності й реальні труднощі здебільшого залишаються поза межами критичних, контрпропагандистських публікацій радянських авторів. Однак це особливо недопустимо, коли йдеться про антикомуністичні версії щодо партійного керівництва народним господарством, підсумків економічного розвитку СРСР за останні десятиріччя. Правильно відзначаючи велику роботу, проведenu вченими-суспільствознавцями по викриттю наклепницьких концепцій «не-ефективності» керівної ролі КПРС в економіці та «економічної кризи» в нашій країні, Т. В. Орлова чомусь не говорить про те, що дослідники у своїх контраргументаціях дещо ідеалізували стан радянської економіки, не враховували реальну загрозу наростання кризових явищ у житті суспільства, про які було відверто сказано на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Чи надавало це більшої ваги нашим контраргументам? Зрозуміло, що ні. Такий підхід слід долати у критичних працях і показувати, що саме на реальних труднощах і спекулюють буржуазні дослідники, викривати механізм таких спекуляцій, які «радянологія» намагається видавати за науки викладки. Вважаємо, що над цими сюжетами Т. В. Орловій варто було б поміркувати докладно.

Інколи автор йде шляхом спрощення позицій ідейних противників, вдаючись до таких термінів, як «злісний наклеп», «повне неучтво буржуазних спеціалістів по КПРС». У цьому зв'язку постає питання: чи варто злісні наклепи антикомуністичних неуків робити предметом наукового аналізу? Ще В. І. Ленін застерігав проти того, щоб «спростовувати всяку нісенітницю, яка тільки впливає на світ божий»³.

Ось чому у серйозному історіографічному дослідженні, а саме таким і є в цілому книга Т. В. Орлової, не хотілося б бачити таких прорахунків. Автору варто було б більшу увагу приділити засобам викорінювання з критичної літератури марнослів'я та примітивізму, розвитку критики саме концептуальних основ буржуазної «радянології», підкреслити необхідність створення праць, які певною мірою відповідали б високому рівню інтелектуального розвитку радянських людей, вимогам нинішнього часу — часу гласності, оновлення та всебічної демократизації.

Не позбавлена рецензована праця ще одного типового для історіографічних досліджень недоліку — надто слабкого кри-

² Ленін В. І. Ще до питання про теорію реалізації // Повне зібр. творів.— Т. 4.— С. 73.

³ Ленін В. І. Про п. Горського і про одно латинське прислів'я // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 230.

тичного підходу автора до публікацій, що аналізуються. Т. В. Орлова подекуди анотаційно описує розглядувані праці.

Деякі висновки автора нагадують і навіть повторюють один одного.

Т. В. Орлова зовсім обійшла таку важливу проблему, як необхідність уважного вивчення національних особливостей історіографій різних капіталістичних країн. Не зовсім зрозуміло, чому автор так наполягає на аналізі публікацій, що критикують саме англо-американську буржуазну історіографію. По-перше, у багатьох публікаціях, які розглядає Т. В. Орлова (наприклад, книги, брошури та статті Ю. К. Малова), викриваються погляди не тільки авторів із США та Англії, а й «радянологів» з ФРН, Франції, Австралії тощо. Праці останніх часто друкуються і

англійською мовою. По-друге, є всі підстави вважати, що саме у 80-х роках радянська критична література досягла у своєму розвитку такого рівня, коли конче потрібно викривати буржуазні теорії та концепції не за мовними, а за національними особливостями. Це дозволить створити дійсно всебічне і конкретне уявлення про конгломерат, який ми визначаємо як «буржуазна історіографія».

Звичайно, можна було б назвати й інші, хоч і менш значні недоліки. Проте не вони визначають корисність і практичну значимість рецензованої праці, яку хочеться порекомендувати і фахівцям, і всім, хто цікавиться проблемами сучасної ідеологічної боротьби.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

ЦРУ — ПІДРИВНА ЗБРОЯ ІМПЕРІАЛІЗМУ

С. Луценко.

От провала к провалу.

Одесса : Маяк, 1985.— 158 с.

Автор рецензованої книжки розглядає питання про форми і методи діяльності американських спецслужб, спрямованої проти країн соціалістичної співдружності. Слід одразу ж застерегти: сама постановка проблеми не нова. У різний час був опублікований ряд монографічних досліджень радянських учених (і ще більшу кількість творів художньої літератури та сценаріїв кінофільмів), у яких достатньо глибоко проаналізовано різноманітні аспекти теми.

Ця обставина ускладнювала завдання, що стояло перед С. Луценком. Однак, на нашу думку, він знайшов вихід з такої непростой ситуації. В поле зору дослідника потрапили не тільки еволюція зовнішньополітичних доктрин, з якими американське керівництво виступило після закінчення другої світової війни, а й питання про те, якою мірою вони відбивалися в діяльності ЦРУ й інших стратегічних служб. Іншими словами, С. Луценко синтезував дві взаємопов'язані проблеми. Закономірним і науково обгрунтованим є і взятий ним для розгляду хронологічний період — післявоєнний час, коли почала створюватися світова система соціалізму. Це — відповідна позиція рецензованого дослідження, хронологічна точка відліку.

Справді, в той період, в умовах зміни політичної рівноваги сил на світовій арені, американська адміністрація спробувала диктувати свої умови іншим країнам, і насамперед, Радянському Союзу. Проти соціалізму було оголошено «хрестовий похід». З урахуванням цього і розроблявся зовнішньополітичний курс, який дістав назву «холодної війни».

Враховуючи дану обставину, автор рецензованої книжки не лише оцінює сам факт його вироблення, а й появу зовніш-

ньополітичних доктрин, які логічно продовжили й розвинули цю традицію в умовах конфронтації двох соціальних систем. Як справедливо відзначає С. Луценко, «батьком» ідеї про «стримування комунізму» став Дж. Ф. Кеннан — професійний дипломат, колишній посол США в СРСР. У рецензованій праці стисло розглядаються концептуальні й соціально-економічні особливості висунутих ним, а також іншими буржуазними політологами доктрин, оцінюється їх роль у формуванні офіційного курсу уряду Сполучених Штатів.

Однак автор, на наш погляд, обмежився лише деякими загальними міркуваннями з цього приводу і не простежив їх глибинного зв'язку та впливу на політику США щодо країн соціалізму на сучасному етапі (природно, в новій, «модернізований» фразеології). Крім того, такий стислий аналіз не дає можливості повною мірою оцінити перспективи і напрями цієї політики.

С. Луценко докладно досліджує ідеологічні передумови появи нових стратегічних планів американського керівництва, серед яких не останнє місце займали питання ведення «психологічної війни». Важливо відзначити, що автор не розриває проблему формування концептуальних основ підривної стратегії американського імперіалізму щодо соціалістичних країн, а розглядає її в тісному зв'язку з питанням про створення стратегічних служб, яким на практиці належало реалізовувати зовнішньополітичні доктрини. Йдеться про Центральне розвідувальне управління, інші організації подібного «рангу». Діалектично висвітлюючи процес їх створення і функціонування, С. Луценко акцентував увагу на формах і методах «брудної» роботи, простежив зв'язок з певними зовнішньополітичними концепціями. Такий підхід виправданий, оскільки законодавча влада в США, хоч і намагається відмежуватися від провалів і «проколів», допущених ЦРУ, однак водночас приділяє особливу увагу питанням функціонування і фінансування спецслужб. Автор послідовно аналізує етапи діяль-

ності Центрального розвідувального управління, спiniaючи при цьому на «внеску» політиків у процес формування стратегічних основ управління. Серед них він виділяє Дж. Даллеса — колишнього державного секретаря Сполучених Штатів. Як підкреслює С. Луценко, «саме він вперше ввів до політичного лексикону термін «відкидання» соціалізму, закликаючи правлячі кола в США шукати «специфічні методи» для здійснення підричних акцій проти нового суспільного ладу» (с. 27).

І такі специфічні методи знайшлися. Головною мішенню подібних акцій стали країни соціалізму, які потрапили під приціл американських спецслужб. Це питання привернуло особливу увагу дослідника, який цілком справедливо і обгрунтовано присвятив йому більшу частину своєї книжки. Адже вже у повоєнний час імперіалізм розгорнув масштабну кампанію шантажу і диверсій, що мали на меті повалення законної влади в соціалістичних країнах. Помітне місце в ній відводилося спецслужбам США. Замість політики «холодної війни», що зазнала краху, було висунуто доктрину «визволення». Втілюючи її в життя, спецслужби намагалися, як підкреслює С. Луценко, спиратися на емігрантських покидьків, так званих «дисидентів» — «п'яту колону» всередині соціалістичних країн. При цьому ставка робилася на організацію відкритих виступів, інспірованих західними розвідувальними органами. Автор наочно показує злісний антирадянський характер цих акцій, аналізує причини та обставини, які послужили поштовхом до диверсій (йдеться про антинародний заколот в Угорщині, події в ЧССР, контрреволюційну вилазку в затоці Кочінос).

Без сумніву, С. Луценко зробив правильний висновок про те, що цілий ряд поразок імперіалістів США, приголомшувачий провал спроб знищити законну владу в Угорщині, НДР та ЧССР поставили правлячі кола Сполучених Штатів перед альтернативою: або оновити відповідні доктрини, або намагатися силою повалити існуючий там порядок. Нові реальності в політиці, підкреслюється в рецензованій праці, викликали зміни в ідеологічній сфері. Великі надії поклалися на «тиху» або «повзучу» контрреволюцію, на політику «наведення мостів». Саме в цьому і вбачає С. Луценко характерну

особливість розглядуваного ним періоду: відбулися зміни у формах і методах ведення «психологічної війни». Було зроблено крок до політики «мирного втручання», тобто продовження «холодної війни».

Про це яскраво свідчить організація змови проти Польської Народної Республіки. Цілком обгрунтовано автор відвів для аналізу цього непростого питання чимало місця. Однак, на наш погляд, йому слід було б глибше обгрунтувати тезу про те, що з приходом до влади адміністрації Дж. Картера діяльність ЦРУ по практичному здійсненню кампанії на «захист прав людини» і створенню нелегальних підричних організацій у соціалістичних країнах різко активізувалася. Автору треба було з'ясувати конкретні причини цього, їх політичну підкладку.

С. Луценко скрупульозно відтворює картину підготовки ЦРУ «польського сценарію»: від організації стихійних страйків до формування так званого «незалежного» об'єднання «Солідарність». Як справедливо відзначається в книжці, ця «незалежність» реально проявилася в актах саботажу, одержанні матеріальної допомоги від західних покровителів. Однак, незважаючи на всі звиті спроби, ворогам соціалізму не вдалася чергова політична диверсія. І це закономірно.

Книжка С. Луценка переконує в цьому. Вона створена на оригінальному документальному матеріалі, частину якого вперше введено до наукового обігу. Зауваження, які хотілося б зробити (крім висловлених раніше), мають частковий характер. Автору слід було б викрити зв'язки спецслужб США із сіоністськими організаціями, показати їх особливості. Тим більше, що він певною мірою порушив питання про підричну антирадянську діяльність націоналістичних організацій, і насамперед, українських буржуазних. Добре було б проілюструвати і ті методи, які є в арсеналі певних угруповань і об'єднань, зокрема, у сіоністських верховодів. Необхідно було також глибше обгрунтувати еволюцію поглядів Дж. Кеннана — від макрового антирадянщика до політика, який розумів небезпеку конфронтації між наддержавами.

Ці зауваження не претендують на те, щоб применшити достоїнства змістовної книжки, що вже знайшла свого читача.

П. Г. ЯКОВЕНКО (Київ)

ПОЛІТИЧНИЙ КРАХ УСДРП

І. Ф. Кураєв

Повчальний урок історії:
(Ідейно-політичне банкрутство
Української соціал-демократичної
робітничої партії)

К.: Політвидав України, 1986.— 185 с.

У радянській історіографії ще недостатньо досліджень, в яких розкривається процес класового згуртування тру-

дських різних національностей, утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму, викривається ідеологія буржуазного націоналізму (та її носіїв), а також висвітлюється братерська допомога російського робітничого класу трудящим національним окраїнам попередніх та в ході соціалістичної революції, нарешті, показана суть процесу ідейного, політичного і організаційного краху українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

З огляду на це рецензована книга становить значний інтерес. Адже в ній

узагальнюється історичний досвід більшовицької партії щодо втілення інтернаціоналістських принципів у революційно-визвольному русі початку ХХ ст. та в ході трьох революцій, боротьби проти різних форм дрібнобуржуазного націоналізму, показано ганебний шлях Української соціал-демократичної робітничої партії, її політичний крах, зрадицькому діяльності лідерів УСДРП за кордоном.

Актуальність висвітлюваних автором питань зумовлюється нині і важливістю вивчення досвіду взаємовідносин комуністів з партіями дрібнобуржуазної демократії, особливо з тими, які називали себе робітничими, соціалістичними і соціал-демократичними. Це дає можливість показати історичні корені політичної еволюції соціал-демократії та її окремих течій, а також те, як на сучасному етапі ідейна спадщина УСДРП використовується в підірваних акціях зарубіжних центрів проти нашої країни, ленінської національної політики КПРС.

У монографії висвітлюється соціально-класове, ідейне коріння Української соціал-демократичної робітничої партії, історія її політичної діяльності. Як відомо, попередницею цієї партії була Революційна українська партія (РУП) — дрібнобуржуазна націоналістична організація, створена у 1900 р. в Харкові Д. Антоновичем, М. Русовим та ін. Її соціальною опорою стала українська дрібнобуржуазна інтелігенція. РУП складалася з нечисленних гуртків («вільних громад»), які діяли в ряді міст України. Прикриваючись революційною фразою, члени цієї дрібнобуржуазної організації насправді проводили націоналістичну політику, намагаючись розколоти єдність робітничого руху Росії і України. Її програма була прийнята духом націоналізму і сепаратизму.

Нехтування рупівцями класовою точкою зору, проповідь ними націоналістичних поглядів, внесення розколу в боротьбу робітничого класу не давали підстав В. І. Леніну і більшовикам вбачати в РУП — попередниці УСДРП — справді робітничу соціал-демократичну партію. «Розпад Росії», якого добивалася РУП, як й інші дрібнобуржуазні націоналістичні партії, «... на відміну від нашої мети повалення самодержавства, — писав В. І. Ленін, — лишається і лишатиметься пустою фразою, поки економічний розвиток тісніше згуртуватиме різні частини одного політичного цілого, поки буржуазія всіх країн об'єднуватиметься дедалі дружніше проти спільного ворога її, пролетаріату, і за спільного її союзника: царя»¹.

Напередодні революції 1905—1907 рр. РУП — політична організація дрібної буржуазії — припинила своє існування, що свідчило про хитке становище і настрій цієї соціальної верстви, як і української буржуазії в цілому. Зникнення РУП, яка претендувала на статус «загальнонаціональної» партії, спричинило, однак, створення інших організацій, що

більш адекватно відображали ідейно-політичні устремління різних верств дрібної буржуазії на Україні в період народстання революційного руху. Однією з них стала УСДРП.

Автор докладно характеризує програму УСДРП, зазначаючи, що її теоретичною основою були положення Ерфуртської програми німецької соціал-демократії про заперечення диктатури пролетаріату, засудження різних форм збройної боротьби, відстоювання тези про «культурно-національну автономію». Втілюючи в життя ці положення, УСДРП проводила політику і застосовувала тактику, спрямовану на розкол революційного пролетарського руху.

Її нечисленні організації існували в різних містах України, але майже не мали впливу на широкі народні маси. Лідери УСДРП Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, Л. Юркевич та ін. намагалися відвернути трудящих України від революційної боротьби, проголошуючи демагогічні «загальнонаціональні» лозунги. Вони безпідставно виступали за визнання цієї партії єдиним виразником інтересів пролетаріату України.

IV з'їзд РСДРП відхилив домагання керівників УСДРП про об'єднання з нею на федеративних засадах і визнання цієї дрібнобуржуазної націоналістичної організації єдиним представником робітничого класу України.

В період століпінської реакції УСДРП виступала в одному таборі з меншовиками та бундівцями. В. І. Ленін викривав націоналістичну суть УСДРП, піддав нищівній критиці розкольницьку діяльність її лідерів (В. Винниченка, Д. Донцова, С. Петлюри, Л. Юркевича), які шляхом проповіді витонченого націоналізму намагалися підірвати союз трудящих різних національностей. Він характеризував ідеологів УСДРП як представників «найбільш низькопробного, тупого і реакційного націоналізму», що зраджують «...інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України»².

В книзі показано, що націоналістичний характер УСДРП особливо виявився у роки першої світової війни та напередодні Жовтневої революції. В той період вона проводила шовіністичну й націоналістичну пропаганду, причому група, очолювана С. Петлюрою, виступала на боці російського царизму, а група А. Жука і В. Дорошенка стала одним з організаторів так званого «Союзу визволення України», орієнтованого на австро-німецькі імперіалістичні кола.

Після Лютневої революції УСДРП як одна з провідних партій у Центральній раді взяла активну участь у боротьбі проти Радянської влади. Верховоди УСДРП разом з лідерами УПСР (М. Грушевським та ін.) виступили ініціаторами і провідниками угодівської політики щодо кайзерівської Німеччини, яка, зрештою, завершилася підписанням ганебної брест-

¹ Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі // Повне зібр. творів.— Т. 7.— С. 229.

² Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Там же.— Т. 24.— С. 124—125.

литовської угоди та окупацією німецько-австрійськими військами України.

Автор рецензованої книги на численному фактичному матеріалі показує, що політика національної зради й угодовства, орієнтація на зовнішні сили — все це спричинило розкол самої партії, утворення різних течій і груп. Вже у грудні 1917 р. група лівих українських соціал-демократів вийшла з УСДРП і частина з них була прийнята до КП(б)У; в ході громадянської війни у 1919 р. від УСДРП відколюлися «незалежники», які організували куркульські заклоти проти Радянської влади. Сама ж УСДРП, виступивши ініціатором створення буржуазно-націоналістичної Директорії, продовжувала орієнтуватися на імперіалістів Антанти, проводити антинародну, контрреволюційну діяльність, що, зрештою, призвело до її повного ідейного краху.

Автор доводить, що політичний та організаційний крах УСДРП як дрібнобуржуазної партії був закономірним явищем, оскільки її програма, політика не відповідали об'єктивним потребам історичної епохи, докорінним інтересам трудящих України. Будучи ворогом єднання російських і українських робітників, зв'язавши свою долю з буржуазією, встановивши співробітництво з контрреволюційними розвідками та закордонними центрами, виступивши проти Радянської влади, УСДРП приречла себе на ганебний кінець.

Крах УСДРП, як і інших дрібнобуржуазних партій на Україні, зумовлювався єдністю дій трудящих Росії і України в боротьбі проти експлуататорів, втіленням у життя принципів пролетарського інтернаціоналізму, що знайшло відображення, зокрема, у всебічній допомозі російського робітничого класу трудящим України.

У книзі переконливо показано, що непримиренна боротьба між справжніми інтернаціоналістами і буржуазними націоналістами (до числа яких відносилася й більша частина членів УСДРП) завершилася перемогою перших, які відображали корінні інтереси найширших народних мас. На власному досвіді український народ переконався в тому, що бур-

жуазний націоналізм (незважаючи на його різні модифікації) не має нічого спільного з справжніми національними інтересами.

Недоліком цієї загалом змістовної монографії є, на нашу думку, недостатньо глибокий аналіз ідеологічної платформи УСДРП, її класово-історичного коріння. Адже, як відомо, на ідеологію дрібнобуржуазного націоналізму істотно впливали специфіка соціально-класової структури України і попередній розвиток (починаючи з пореформеного періоду) такого складного й суперечливого явища, як суспільно-політичний рух.

У праці мало уваги приділено питанню про класову опору УСДРП, яка хоча й була обмеженою, однак все ж ця «партія» проводила роботу і серед робітників, у профспілках, страхових, культпросвітніх організаціях тощо. Під час виборчих кампаній УСДРП, очевидно, блокувалася з іншими дрібнобуржуазними партіями, проте незрозуміло, в чому полягала відмінність платформ «Спілки» і УСДРП. Нез'ясованим остаточно залишається питання, чи ввійшла УСДРП до ТУП (с. 54). Говорячи про політичне банкрутство УСДРП в 30-х роках, автор пише, що в повоєнні роки «партія» «не відновила своєї діяльності» (с. 163), хоч згадує про те, що окремі члени колишньої УСДРП (І. Мазепа, П. Феденко та ін.) увійшли до складу Української соціалістичної партії. Варто було б детальніше висвітлити діяльність і охарактеризувати платформи сучасних ідеологів дрібнобуржуазного націоналізму — УСП та УРДП, на які роблять ставку реакційні кола імперіалізму.

В історіографічній частині книги дається надто стислий аналіз праць сучасних буржуазно-націоналістичних авторів (причому деякі з них, наприклад, Голубничого, Кошелівця, Гунчака навіть не згадуються).

В цілому монографія І. Ф. Кураса присвячена важливій недостатньо дослідженій проблемі. Вона стане в пригоді науковцям і всім, хто цікавиться передумовами перемоги Великого Жовтня на Україні.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

СПІЛЬНЕ ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ ГОЛОВАРХІВУ УРСР ТА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО БЮЛЕТЕНЯ «АРХІВИ УКРАЇНИ»

Відбулося спільне засідання наукової ради Головархіву УРСР і редакційної колегії науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України», присвячене виходу в світ його 200 номера.

Вступним словом засідання відкрив начальник Головархіву УРСР, головний редактор «Архівів України», канд. іст. наук О. Г. Мітюков, який підкреслив важливість проведення такої зустрічі. Він, зокрема, зазначив, що засідання сприятиме виявленню недоліків у роботі редколегії та редакції журналу, визначенню найважливіших напрямів його діяльності. Творчо використовуючи і розвиваючи позитивний досвід минулого, наголосив О. Г. Мітюков, необхідно докласти максимум зусиль для дальшого поліпшення роботи друкованого органу українських архівістів, довести його до рівня, що відповідає високим вимогам, які поставив перед пресою січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС.

З доповіддю на засіданні виступив заст. головного редактора «Архівів України», канд. іст. наук В. М. Волковинський. Він висвітлив історію створення й діяльності видання, проаналізував тематику та основний зміст опублікованих у ньому протягом 40 років матеріалів, визначив завдання, до розв'язання яких прагнуть сьогодні редакційна колегія і редакція журналу. Йшлося, зокрема, про участь «Архівів України» у пропаганді й поширенні передового досвіду роботи архівних установ, висвітленні та розв'язанні принципових питань теорії і практики архівної справи. Велику увагу було приділено питанням здійснюваної нині перебудови діяльності «Архівів України».

У світлі вимог січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, зазначив доповідач, редколегії та редакції журналу слід докласти ще багато зусиль, щоб перетворити «Архіви України» на потужний інструмент прискорення розвитку архівної справи в республіці. Необхідно кваліфіковано і по-діловому підносити злободенні, наболілі питання, постійно розширювати коло авторів, пропагувати все краще, що є в роботі архівних установ, активно сприяти впровадженню прогресивних розробок, пе-

редових форм і методів праці в практичну діяльність усіх установ державної архівної служби. В центрі уваги «Архівів України» будуть віднині постійно перебувати питання роботи з кадрами в архівних установах, ролі людського фактора в розв'язанні завдань прискорення темпів розвитку архівної справи.

В. М. Волковинський наголосив також на важливості завдань, які постають на сучасному етапі перед «Архівами України», щодо поліпшення пропаганди документальних пам'яток шляхом публікації оглядів і добірок найбільш цінних архівних джерел, піднесення рівня інформування наукової громадськості про склад і зміст фондів архівів республіки, документи, що можуть широко використовуватися у ході розв'язання історичних завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни. Першочерговим завданням у цьому плані нині є публікація нових документів, присвячених 70-річчю Великого Жовтня.

У виступах керівника проблемної групи по історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-ра іст. наук, лауреата премії Ленінського комсомолу В. М. Нем'ятого, зав. сектором Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-ра іст. наук, лауреата Державної премії УРСР М. В. Ковалю, керівника групи по діловодству Головархіву УРСР В. В. Прокопчук, заст. директора ЦДАКФФД УРСР Н. М. Слончак, канд. іст. наук, доц. А. А. Вовка, начальника Головархіву СРСР, д-ра іст. наук, проф. Ф. М. Ваганова було висловлено привітання на адресу редакційної колегії та редакції, авторського колективу «Архівів України» з нагоди виходу 200 номера видання, проаналізовано матеріали, що публікуються на його сторінках, висловлено ряд зауважень і пропозицій, реалізація яких сприятиме підвищенню наукового рівня журналу.

Л. М. ВАСЬКО (Київ)

НОВІ КНИГИ

- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1986).**—9-е изд., доп. и испр.—М.: Политиздат, 1987.—Т. 13, 1976—1980.—510 с.
- ГОРБАЧОВ М. С. Перебудова — кровна справа народу: Промова на XVIII з'їзді профспілок СРСР, 25 лют. 1987 р.**—К.: Політвидав України, 1987.—30 с.
- БАЛЛЕР Э. А. Социальный прогресс и культурное наследие.**—М.: Наука, 1987.—160 с.
- БУЛАТОВ А. Е. Аграрные отношения социализма.**—М.: Мысль, 1987.—256 с.
- БУШИН Н. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе: [На материалах УССР].**—К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.—248 с.
- Великий Октябрь и укрепление единства советского общества : Сб.**—М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.—384 с.
- ГИБИАНСКИЙ Л. Я. Советский Союз и новая Югославия, 1941—1947 гг.**—М.: Наука, 1987.—204 с.
- ДАВЫДОВ В. Ф. Путь к безъядерной Европе.**—К.: Политиздат Украины, 1987.—175 с.
- ДАВИДУК А. Т. Политическая активность рабочего класса.**—Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.—158 с.
- XXVII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук : Материалы Всесоюзного совещания заведующих кафедрами общественных наук высших учебных заведений.** Москва, 1—3 окт. 1986 г.—М.: Политиздат, 1987.—269 с.
- ЖЕЛЕНИНА И. А. Историческая ситуация: Методология анализа.**—М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.—138 с.
- ЗЕВЕЛЕВ А. И. Историографическое исследование: Методологические аспекты.**—М.: Высш. шк., 1987.—161 с.
- Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность: Сб. науч. тр.**—К.: Наук. думка, 1987.—175 с.
- Історія Києва. У 3 т., 4 кн. Т. 3. Київ соціалістичний. Кн. I.**—К.: Наук. думка, 1987.—474 с.
- КАНЕВ С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы рев. демократов и большевиков против анархизма (1840—1917 гг.).**—М.: Мысль, 1987.—328 с.
- КАСЬЯНЕНКО В. И. Правда и ложь о Стране Советов : Из истории борьбы против антисоветизма.**—М.: Мысль, 1987.—336 с.
- КОСАЧЕВСКАЯ Е. М. Н. А. Маркевич, 1804—1860.**—Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987.—286 с.
- КРАВЧЕНКО А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV в.).**—К. Наук. думка, 1986.—127 с.
- КУЗНЕЦОВ Н. Г. Курсом к победе.**—М.: Воениздат, 1987.—463 с.
- ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довід.**—4-те вид., перероб. і доп. —К.: Молодь, 1987.—190 с.
- МАТВЕЕВА Л. В. Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции : [На материалах Украины].**—К.: Наук. думка, 1987.—183 с.
- На изломах социальной структуры.**—М.: Мысль, 1987.—316 с.
- XI съезд Социалистической единой партии Германии, Берлин, 17—21 апр., 1986 г.**—М.: Политиздат, 1987.—280 с.
- ПЕТУХОВ В. И. У истоков борьбы за единство и независимость Кореи.**—М.: Наука, 1987.—235 с.
- ПЛЯСОВСКИХ В. С. Политика КПСС в области народного образования: Опыт разработки и реализация.**—М.: Мысль, 1987.—222 с.
- Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза : Документы, материалы.**—М.: Воениздат, 1987.—302 с.
- Реформа школы и профсоюзы.**—М.: Профиздат, 1987.—142 с.
- СКАКУН О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861—1917).**—Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1987.—159 с.
- Стахановцы восьмидесятых: О продолжении и развитии стахановских традиций.**—М.: Политиздат, 1987.—255 с.
- ТОЛОЧКО П. П. Древняя Русь: Очерки социал.-полит. истории.**—К.: Наук. думка, 1987.—246 с.
- ТРИГУБ П. Н. На защите завоеваний Великого Октября.**—Киев; Одесса: Вища шк., 1987.—151 с.
- Украинская Советская Социалистическая Республика: Энцикл. справ.**—К.: Гл. ред. УСЭ, 1987.—515 с.
- ЧИСТЯКОВА Е. В. Михаил Николаевич Тихомиров, 1893—1965.**—М.: Наука, 1987.—159 с.